

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош тахририяти
Тошкент — 2004

ЖУМАҚУЛ КУРБОНОВ

САРДОБА

Роман

Уч жилдлик

ШОМ ОРТИДАН

Биринчи жилд

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

84(55)6-4

К-80

1030900
391

Қурбонов Жумакул

Сардоба: Роман Уч жилдлик /Шом ортидан. Биринчи жилд. — Т.: «Шарк», 2004. — 176 б.

Азиз ўқувчи, мана сизнинг қўлингизда истеъдодли адиб Жумакул Қурбоновнинг уч жилддан иборат «Сардоба» романининг биринчи жилди турибди. Бу асар яқин ўтмишимизнинг қонли воқеаларини ўз ичига олган ўтган асрнинг 20-йиллари хақида. Амир Бухорони тарқатган. Фрунзе бошчилигидаги қизил аскарлар амирликни қон қақшатган пайтлар. Эл безга қолган. Ўғриқо қароқчининг қуни тўққан. Эртанги кунга умид йўқ. Элда турли ваҳимали миш-мишлар тарқалган бир пайтда тарих сахнасига Мулла Жумабек деган ёш, иқтидорли бир йигит чиқиб келади ва Қашқадарёнинг қуйи оқимидаги ҳозирги Муборак тумани чегараларидаги беш-олтита қишлоқни бирлаштириб, мустанқил беклик тузади ва уни идора қила бошлайди. Романининг биринчи қисми ана шу воқеалар билан бошланади.

Албатта, адиб бу тарихий даврни чуқур ўрганганлиги сабабли ўша давр одамлари ҳаётини аниқ-тиниқ ёритиб беришга ҳаракат қилган. Бунда айниқса тарихий шахслар — Шомуродбой, Жамол Элбеги, Соли Сардорларнинг жонли қиёфалари кўз олдимизда намоён бўлади. Хуллас, асар сизларга манзур бўлади деган умиддамиз.

ББК.84.(5У)6

20 05
A204
Alisher Navoiy
O'zbekiston MF

10

© «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2004.

САРДОБАЛАР ҚЎШИҒИ

Қашқадарё бўйидаги бепоён дашту кенгликларда аждодларимизнинг бебаҳо ихтироси — Сардобалар кўр тўкиб туради. Бу Сардобалар саҳродан ўтган қадим қарвон йўлининг йўловчиларини оби ҳаёт билан таъминлаган бебаҳо сув иншооти ҳисобланади. Ҳозирги кунларда техника тараққиёти натижасида ўз аҳамиятини йўқотган бўлса-да, бу кўҳна Сардобалар бизнинг маънавиятимиз, миллий қадриятларимизнинг бир бўлаги бўлиб, шу бепоён даштларда минг йиллардан бери яшаб келаётган, шу даштларнинг ўзидек содда ва бағри кенг элнинг рамзи бўлиб қолаверади. Олдинроқ ёзилган шеъримда шундай сатрлар бор эди:

*Мен шу чўллар бағрида туғилиб топдим камол,
Кўҳна сардобаларда кўмилиб қолди дардим.*

Қашқадарёнинг истеъдодли адибларидан бири Жумакул Қурбоновнинг янги йирик асари «Сардоба» да ҳам худди шу нарсага катта эътибор қаратилган.

Жумакул Қурбонов ўзининг илк ҳикояси — «Икки ўрим соч» 1975 йилда республика матбуотида чоп этилиб, адабий жамоатчилик назарига тушганида эндигина йигирма баҳорни қаршилаган эди. Бу илк муваффақиятдан руҳланган ёш адиб бирин-кетин «Гавҳар», «Қорақўз», «Оқибат», «Вафодор», «Қасам» каби ўнлаб анчагина пишиқ ҳикояларини эълон қилди. Унинг ҳикояларида тажриба ва маҳорати ошиб бораётган истеъдодли қаламкаш руҳияти яққол сезилиб туради. Кейинчалик ушбу ҳикоялардан иборат дастлабки «Қорақўз» ҳикоялар тўпламининг китобхонлар томонидан илиқ кутиб олиншининг боиси ҳам шу бўлса керак.

Бадий адабиётнинг энг эзгу, жаҳоншумул вазифаларидан бири инсонни ўз-ўзига англатишидир. Тўғри, ўз-ўзини англаш осон кечмайди. Бу анчагина азобли ва тугёнли бўлади, албатта. Энг аввало бу азобни

етук ижодкорлар бошларидан ўтказадилар. Бу ҳолат Жумакул Курбонов ижодида ҳам кўзга ташланади.

Жумакул Курбонов ўз ҳикояларини илҳом ва катта эҳтирос билан ёзади. Унинг ҳикояларидаги самимийлик, қаламга олинаётган воқеа ва ходисаларни, қаҳрамонлар руҳиятини чуқур ҳис этиши сезилиб туради. Шунинг учун ҳам Жумакул Курбоновнинг ҳикояларида ўқувчининг қалбини ларзага соладиган, катта маънавий озик бера оладиган жиҳатлар кўп.

Чинакам дард ва ҳақиқий ижод эҳтиёжи билан туғилган асарнинг умри узун бўлади. Жумакулнинг ҳикояларидаги турфа қаҳрамонлар эса шу кундаги замондошларимиздир. Улар фақат ўзларигина хос бўлган хислатлари, ўй-кечинмалари, ташвишлари билан китобхонларнинг қалбида безовталиқ уйғотишга қодир инсонлардир.

Адиб теран фикрлайди. Бу эса табиий равишда унинг қаҳрамонларига ҳам кўчади. Унинг қатор асарларида виждон ва имон-этиқодга қулоқ тутиб иш тутиш ғояси воқеалар силсиласининг асосини ташкил қилади. Жумакулнинг туркум ҳикоялари аёллар ички дунёси, дунёқараши, изтироблари ҳақида ёзилган. Ёзувчи мазкур ҳикояларида китобхоннинг диққатини жалб эта оладиган кўплаб руҳий ҳолат ва драматик кечинмалар ярата олганки, бу ҳикоянавис адибнинг жиддий ютуқларидан деб қараш лозим. Жумакул Курбонов ҳикоялари самимийлиги ва ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Улардаги табиий ва халқона тасвирлар, жонли характерлар китобхон хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади.

Ҳикоячиликда анчагина тажриба тўплаган Жумакул Курбонов бирмунча йирикроқ қиссачилик жанрида ҳам муваффақиятли қалам тебратди. Унинг ўтган йили «Маънавият» нашриётида чоп этилган «Чорраҳа» қисса ва ҳикоялар тўпламига кирган «Сени қўмсайман» лирик қиссаси анчагина муваффақиятли чиққан.

Жумакул Курбоновнинг ана шу узоқ йиллик изланишлар орқали тўплаган тажрибасидан келиб чиқиб йирик тарихий асарга қўл ургани сезилиб турибди. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки адиб асар воқеалари бўлиб ўтган даврдаги кураш тарихини чуқур билади. У «Туркистонда 1917—1924 йилларда миллий мустақиллик учун сиёсий кураш» мавзусида номзодлик диссертация-

сини химоя қилган. Сиёсатшунослик фанлари номзо-ди. Бу илмий изланишлар қаламга олинаётган давр тарихий ҳақиқатини ёритишга анчагина қўл келгани яққол кўриниб турибди.

Ижод — қалб титроғи, изтироби ва қувончидир. Шу изтироб, шу қувонч ижодкорни улғайтиради ва камолга етказди. Истеъдодли адиб Жумакул Курбоннинг ижоди, ижод йўли ҳақида ўйлаганимда беихтиёр шу хаёллар шууримдан ўтади.

Мен ёзувчи укам Жумакулни шундай катта ишни бошлашга топган журъати ва муваффақияти билан табриклайман.

АБДУЛЛА ОРИПОВ,
*Ўзбекистон Қаҳрамони,
Ўзбекистон халқ шоири.*

Бу эл қадим-қадимдан шу саҳроларга меҳрини бериб, шу саҳролар бағрида макон тутиб, саҳро билан бир жону бир тан бўлиб яшаб келади. Бу эл саҳронинг барча инжиқлиги-ю сахийлигидан баҳраманд бўлиб, саҳродан керагини олиб умргузаронлик қилади. Бу элнинг саҳрога боғлаб турган муқаддас Мағвоси — Сардоба бор!

Шунинг учун ҳам бу саҳройи қавми Сардобачи эл деб ҳам аташади. Бу эл ўзининг Сардобачи эл эканлигидан фахрланиб, гурурланиб юради. Бу эл Сардобани она ўрнида кўради. Сардобанинг элга она эканлигидан сўйловчи ривоятлар, қўшиқлар тўқилган. Бахтиёр кунларда, шоду шодиёна кунларда бахшлар, ҳофизлар бу қўшиқни элга куйлаб беришади. Ғамли-ғамли, қора-қора кунларда ҳам бу дoston куйланади. Элнинг шонли-шонли кунларида ҳам бу қўшиқ уларга ҳамроҳ бўлади.

Бу эл сардобага боғланиб, унинг ёнидан бир қадам жилмай яшайди. Элнинг ботирлари эл шағнини қўриқламоқ бўлсалар, аввало сардобани қўрийдилар. Элнинг эгалари элни обод қилмоқни кўнглига тугсалар, аввало шу сардобани обод тутмоқни кўзлайдилар. Зеро, Сардоба бу элнинг, Сардобачи элнинг гурур қўрғонидир. Элнинг фаҳри, гурури, ўзлиги шу сув қўрғонидан сув ичади.

Бир неча юз йилликларни кўрган Сардоба ўз бағридаги зилол сувларини чўл шамолию қум бўронларидан асраганча, шамол янглиг ўтиб бораётган йиллар суронига бардош бериб, тик ва мағрур туради. Улар бу ўтқинчи дунёнинг барча ўйинларини ўйнаётган одамзоднинг қанчасини кўрмади дейсиз... Ҳар бир гиштию сувоғида ўз бармоқ изларини мангуга муҳрлаган меъмор устадан тортиб, музаффарона қонли юришидан қайтаётган амирларни, хонларни, бекларни ҳам, бир тиш-

лам нону бир қултум сувга зор бечора-адоларни ҳам, карвон тузиб, мол ортиб, қўлига тушадиган жарақ-жарақ тилланинг ҳисоби билан дилида бой бўлган савдогарни ҳам, ўғри-ю қароқчини ҳам кўрди... Ҳаммаси, ҳаммаси бу йшлар қуюнида учган хасдек бир кўринди, бир замонгина манзил қурди-ю, кетди. Кимдир унинг заха кўксидан бир гиштни кўчириб кетмоқ пайида бўлди, яна кимдир кам жойини тўлдириб, багрини бутун қилиб кетди. Аммо яхшими, ёмонми, ҳаммаси бир келди-ю, кетди. Ҳеч ким у билан мангуга қолмади. Сардоба, ҳар ўтқинчилар билан гавжум кўринса-да, ёлғиз, нақадар ёлғиз эди. Денгиздек чексиз, ўркач-ўркач қумлар тўлқини орасида кимсасиз оролдек сўппайиб тура-верарди.

I

Аввал уфқни булутдек босиб келаётган чанг-тўзон кўринди. Ботаётган қуёшни-да тўсгудек бу тўзон кон-талаш тус олди. Кейин эса қонли тўзондан-да ваҳи-малироқ манзара жонҳолатда елиб келаётган отлич навкарлар ва шоҳона аравалар қарвони кўзга таш-ланди.

Бу қарвон жамол Элбеги деган қирқ беш-эллик ёшлардаги қайвони аёл эгалик қилаётган олти-етти қишлоқ ва учта сардобани ўз ичига олган юртга кел-гунига қадар, ўндан олдинроқ ваҳимали миш-мишлар етиб келди: «Ўрис Бухорони босганмиш, амир қоч-ганмиш». Миш-мишлар оғиздан кўчиб, болалаб, то уч Сардоба сарҳадларига оқсоқол Жамол Элбегига етиб келгунича қочқин амир қарвонидан кўтарилган чангу тўзон ҳам бўй бериб қолди.

Ўрис Бухорога ҳужум қилаётганмиш деган хабар-ни эшитганидан бери емак-ичмагидан маза кетган Эл-бегининг кўзию қулоғи кунботар томондаги Сардоба ёнидан ўтувчи қарвон йўлида бўлди. Қани энди ёлғиз-гина суюнчиги, асраб олган жияни Жумабекдан бир мужда келса. Аксига олгандек доим серкатнов бу йўл бир ҳафтадирки, сув қуйгандек жимжит. Юрт ваҳи-мага тушган. Йўл юришга бировнинг юраги бетламай-диган замон бўлди-да. Жумабек унинг марҳум опаси-нинг кенжа ўғли. Опаси шу гўдақгинани тақдир ҳук-мига ташлаб ўзи чин дунёга равона бўлгандан бери уни Элбеги боласи ўрнида боладай кўриб, бировдан кам қилиб ўстирмади. Худога минг қатла шуқурки, Жумабек ёмон бола бўлмади. Фарзандсиз холасининг бағрини бутун қилди. Фарзандсизлик оловида кўйдир-мади. Мана, у қарийб тўрт йилдирки, Бухоройи Ша-рифда мадраса тупроғини ялаб илм ўрганмоқда. Эрта-индин сабоғини яқунлаб, мулла йигит бўлиб элга қай-тади деб турганда бу лаънати талотўплар, ит эгасини,

мушук бекасини танимайдиган ғалати замонлар бошланиб кетди. Ишкилиб Жумабек шу ур-йиқитлардан омон чиқсин-да.

Элбеги шу тахлит хавотирли уй-хаёллар билан намозини ўқиш учун хос ҳужрасига йўл олди. Ёши қайтиб қолган эркакшода бу аёл дадилликда, чўрткесарликда эркакдан қолишмас, шунинг учун ҳам манаман деган эркаклар ҳам Элбегини кўрганда пилдир-пис бўлиб қоладилар. Шундай полвонтахлит, шоддод Жамол Элбеги бугун илк бора ўзининг қариётганини ҳис қилди. Таҳорат ушатиб, тўзғиб қолган сочини тузатмоқ учун манғлайчасини ечганда йўғон икки ўрим сочи ултапушагидан* чиқиб елкасига тушди. Кечагина сочи ювиб ўриб қўйганида бу сочлари зулукдек қоп-қора эди. Энди эса ўрим-ўрим сочлари орасидан оқ толалар кўриниб қолибди. Элбеги девордаги ойнага қаради. Пешонасидаги чизиқлар чуқурлашгандек, қулоқлари орқасидаги ва бўйнидаги ажинлар кўпайгандек туюлди. Ҳа, аёл барибир аёлда, элга беклик қилгани билан, баъзи бир эркаклар ҳам удалай олмайдиган юмушни елкасига олиб ўн-ўн беш йилдан бери оёғи узангида, элоғалик қилгани билан ҳам аёллигини унутмаган эди. У шундай намгин ўйлар билан жойнамозга бош қўйди. Икки ракаат намозни ўқиб бўлгандан сўнг ҳам узоқ вақт жойнамоз устида чўк тушиб қиблага қараганча хаёл суриб ўтирди. Жумабекни ўйлади. У ўт-олов бола мана, тўрт йилдирки, Бухорода. Ишкилиб бу талотўплардан уни худонинг ўзи асрасин-да. Элбеги Жумабекнинг ҳаққига ҳам дуо ўқиб жундан тўқилган жойнамозни авайлаб тахлаб таҳмонда йиғилиб турган кўрпачалар устига ташлади.

Ховлига чиқиб Турсункулни чақирди. Турсункул Элбегининг отбоқари, ўттиз ёшлардаги буйдор, аммо қотма, суяги меҳнатда қотган, сахро офтоб аёвсиз қўйдирганидан занжидек қоп-қора йигит. Полвонлиги ҳам бор.

Қорабўғлик машҳур қўйчи Шомуродбой ўғиллари-га катта тўй берганида Турсункул амирнинг хос пахлавони девдек баҳайбат ва ваҳимали Дев полвон билан олишиб, Ёғоч полвон деган ном ҳам олганди. Ўшанда вазни ўзидан уч баравар ортиқ бўлган, сўқим-

* Соч бори.

га боқилган букадек тирсиллаб турган Дев полвон шу найнов ва ориқ Турсункулнинг белини бука олмаган эди. Зўриқиш ва аламдан қизариб янада шишган Дев полвон ёнидаги курдошларига қараб гавдасига мос бўлмаган чийилдоқ овоз билан «Бунинг одам эмас, ҳаре, ёғочее!» деб чинқирганча кулгуга қолганди. Шундан бери Турсункул Ёғоч полвон лақабини олди. Лекин давраларда унга катта обрў-эътибор келтирган бу лақабдан Турсункулнинг ўзи уяларди. Полвонлигини кўз-кўз қилгиси келмас, оддийгина Турсункул отбоқар бўлиб юраверарди.

Элбеги намозини ўқиб бўлиб ҳовлига чиқди.

— Турсункул, хой Турсункул! Гулойим, эрингни чақирсанг-чи!

Гулойим Элбегининг овозини эпитиб пилдираганча отхонага югурди.

Хайхотдек катта ҳовлининг бир кунжидаги кичикроқ уйда Турсункулнинг оиласи яшайди. Бу бир-бирини жонидан ҳам ортиқ кўргувчи, бир-бирини авайлаб-асраб юргувчи бу эр-хотин Турсункул ва Гулойимнинг муносабатини кўриб Элбегининг ўзи ҳам хавас қиларди. Улар бир-бирини ялаб-юлқаб олтита бола ўстирардилар. Каттаси энди ўн иккига кирган бўлса, кенжаси ҳали бешикдаги чақалоқ.

Гулойимнинг кўриниши эрининг мутлако акси эди. Турсункул узун ва қорачадан келган бўлса, Гулойим эса паст бўйли, думбоқ, оқ-сарикдан келган чаққонгина аёл эди. Унинг семизлиги ҳечам ўзига ҳалақит бермас, чаққонликда хипча аёлларни йўлда қолдириб кетарди. Унинг пилдираб юришига қараб, баъзан Элбеги уни узиб оларди. Унинг ҳазили кўполдан кўпол бўлса-да, аммо Гулойим ўзига олмас, кулги билан енгиб кетаверарди. Гулойимнинг югуриб кетаётганини кўриб Элбеги бир куни «Ё, худойим-ей, тарвузга ҳам оёқ битибдими» деб юборган эди. Гулойим пилдираганча отхонага кириб кетди ва бироздан сўнг у ердан олдин Турсункул, унинг изидан Гулойим чиқиб келишди. Турсункул лапанглаб катта-катта кадам ташлаб юрар, Гулойим бечора эса унга етиб олиш учун калта оёқларини кўлига олганча югурарди.

Турсункул яғири чиқиб кетган дўпписини кўлига олиб бир қоқди ва қайтадан кийиб Элбегига қараб юрди.

— Жумабекнинг отига яхши қараяпсанми, бугун-эрта ўзи ҳам келиб қолар. Элбеги шу сўзларни айтаётганда гўё, ҳозир эшик очилиб мийиғидан қулганча Жумабек кириб келадигандек юраги орзиқиб кетди. Бор, отимни эгарлаб чик. Сардобадан хабар олайчи, — деди Элбеги қандайдир ички умид билан. Худди, ҳозир Сардобадан хабар олса Жумабекдан дарак топадигандек туюлди.

Элбеги ювош, қари байтални ўз холига қўйганча ботиб бораётган қуёшнинг қип-қизил нурлари конта-лаш қилган уфққа термулиб борарди. Байтал хўжасининг кўнглидаги гапларини уққандек бошини қуйи солиб бир маромда йўртганча ўрганиб қолган йўли — Сардоба томон кетаверди.

Қуёш аста-секин пастлаб борар экан, янада улканлашар, қон янглиғ қизариб борарди.

— Ё, алҳазар! — деди Элбеги қуёшнинг бу тахлит қизариб бораётганидан ҳайратга чўмиб. — Қуёшнинг бу қизариб ботишини биринчи кўришим. Ишкилиб, охири бахайр бўлсинда.

Езнинг жизғанақ ҳавосининг тафти бироз пасайиб, тирамонинг майингина шом ели эса бошлаган бу тинчгина оқшом манзараси гўзал эди. Аммо, суворий хотиннинг кўнглида кечаётган хавотирли туйғулар оқшомнинг манзарасини хис этмоққа қўймайди. Унинг назарида бу гўзаллик онийдек, бир лаҳзадан сўнг ундан асар ҳам қолмайдигандек, барча нарса туннинг қоп-қоронғу зулумотиға ютилиб кўздан ғойиб бўладигандек туюлаверарди. Бу мунис сокинлик ортидан қандайдир мудхиш ваҳималар, талотўплар бордек туюларди. Бу ўйлардан у сесканиб қўйди. Уфққа термулар экан аввал булутдек босиб келаётган чанг-тузонни кўрди. Ботаётган қуёшни тўсгудек бу чанг-тўзон қон янглиғ қип-қизил эди. Ундан қон ҳиди анқирди. Кейин эса бу конталаш тўзондан-да ваҳималироқ манзара — жонҳолатда от елдириб келаётган суворий навкарлар ва шохона аравалар қарвони кўзга ташланди.

— Ҳа, амиримизнинг қочгани рос экан-да, — Элбегининг юрагини ялаб ўтган аламли фикри беихтиёр тилига ҳам кўчди. — Дини исломнинг қуввати — пойтахт Бухоройи Шарифни кофирга ташлаб ўзлари қаёққа йўл олдилар?! Кейин унинг хаёлига яна Жумабек келди. Бухоро кофирнинг пойида қолган бўлса

у мадрасада дини исломни ўргана олармикан. Йўқ. Бир-икки кун ичида ўзи келмаса уни олдириб келади. Бўлди, шунча илм қилгани. Энди вала-говурда шу ерда кишлокда бўлсин. Қўзи ўнгида юрмаса кўнгли тинчимайди. Илми чала қолган бўлса кейин замон тинчиганида бориб давом эттираверади.

У шуларни ўйлар экан, энди олдинги замон ўтганлигини, қонталаш чанг-тўзон булути билан бирга қайтмас бўлиб кетаётганлигини, унинг ўрнига келаётган янгича замон ўзи билан яна неларни бошлаб келаётганлигини ҳатто, не-не казо-казолар ҳам билолмай хайрону лол бўлиб турганларида, бу бор-йўви Элбеги бўлган тўпоригина, илмсиз аёл била олармиди.

Энди қуёш ботиб бўлган эса-да, ҳамон олранг шафақ уфқни тарк этмаган. Қорая бошлаган осмоннинг кун ботар уфқидаги қип-қизил шафақдан қон хиди келарди. Қуёш ботгунича сап-сарик фиштлири кўзга ташланиб турган Сардоба ҳам шарпа каби қорайиб қолганди.

II

Амирнинг ошиғич йўлида чиқаётганини эшитиб уч кунки амир сарбозлари ва бошқа шаҳар ҳимоячилари билан тенгма-тенг кўрғон деворларини ҳимоя қилган Жумабек ва Ғайбулла ҳам унга эргашдилар. Жумабек ёши энди йигирма иккини тўлдириб йигирма учга қараб кетган бўлсада, ўзи ёшига нисбатан анчагина улугроқ кўринадиган ўткир нигоҳли, анчагина салобатли йигит эди. Елкалари кенг, пешонаси дўнгроқ, қиррабурун Жумабек ўзига яраша камгап ва мулоҳазали эди. Ғайбулла эса унинг бутунлай акси. Бўйи ўртадан баландроқ, аммо бўйдор Жумабекнинг олдида ушоқдеккина кўринади. Бурни озроқ пучуқ ва думалок юз, қошлари ингичка ва қайрилма. Юпқа лаблари унинг анчагина таъсирчан эканлигидан далолат бериб туради. Жумабек офир ва вазмин, осонликка жаҳли чикмас, унча-мунча гапларни вазминлик билан қабул қилар, совуққонлигини йўқотмас эди. Аммо, бир вазабланса унинг узоқ вақт ҳовури босилмас, босилганда ҳам асорати анча пайтгача сақланиб қоларди. Ғайбулла эса салгина нарсага «лов» этиб ёниб кетар, вазаби ҳам шундай тез тушадиган жиззакироқ йигит эди. Жу-

мабек ўзини хафа қилганни мутлақо кечирмас, ундан пайтини топиб ўч оладиган қасоскор. Файбулла эса яхшилаб узр сўраса, кечириб юбораверадиган самимий, кўнгли очик эди. У иккаласининг тузилишидаги манаман деб турган яна бир фарқи Жумабек сахро офтобида кўйиб қорайган бўлса, Файбулла оқ-сарикдан келган йигит эди. Буниси Бухорога Қашқадарёнинг куйи окимида ватан курган сарик уруғидан ўзига тўқ оиладан чиққан бўлса, униси Қоракўлнинг камбағалроқ дехқон оиласидан келганди. Аммо, лекин, шу иккала йигитнинг ўртасидаги олам-жаҳон тафовутлар қалин дўст бўлишига халақит беролмасди. Иккала дўст ўз феъл-атворларида шунча зиддият орасида яна шунча муштараклик ҳам топардиларки, бу уларни янада яқинлаштирар эди.

Жумабек хотираси кучли, мантикий фикрлашни жойига кўярди, Куръони карим сураларини бироз бўғик, аммо ширали овозда тиловат қилиб барчани сел қила оларди. Файбулла хотираси ва зехни бўйича Жумабекдан қолишмас, бироқ тиловатни мадрасада ҳеч ким у янглир маромига етказа олмас эди. Шунинг учун уни ҳурматлаб қори деб аташарди. Файбулла ҳам, Жумабек ҳам Махтумқулининг мухлиси эдилар. Файбулла эскигина қашқарча рубобини кўлига олиб, улуф шоирнинг ашъорларини куйга солганда, ёқимли ва баланд овози юракларни эритиб юборар эди. Жумабек унинг шу худо берган истеъдодига тан берарди. Шунинг учун ҳам уни яхши кўрарди.

Икки дўст бир хужрада мадраса тупровини ялай бошлаганига мана, тўрт йилдан ошди. Энди мадрасани хатм қиламиз деб турганларида алғов-далғовли замонлар бошланиб қолди.

Фурунза деган қизил саркарда аллақандай қуроллари билан нақ Бухоро деворлари ёнида пайдо бўлди. Уруш деган гаплар бундан олдин ҳам бор эди. Ўрусия подшоси тахтдан аударилган эмиш, Олмон подшоси ўрус ерларига хужум қилаётган паллада ўруснинг ўз ичидан ола чиқиб подшосининг тагига сув кўйган эмиш, деган гаплар айланиб юрарди. Аммо, минг-минглаб чақирим олисдаги уруш садоси бухороликларга унчалик ваҳимали кўринмас, ўзларини хавфдан холи ҳисоблашар эди. Аммо бало, офат деганларининг оёғи мингта, кўзи туманта бўлар экан. Уруш

офати кўз очиб юмгунча Бухоронинг шундоқкинна остонасига ҳам етиб келди.

Ўшанда илк тирамо эди. Ёзи билан Бухорони жизганак қилиб, тупроқ кўчаларини иссиқ чўғ янглиф чанга кўмган офтоб энди қаҳридан тушиб, олов тафтини бироз юмшатган, Шохруд ариғининг ҳам, Лабиҳовузнинг ҳам сувлари анчагина тиниқиб зилоллашиб қолган эди. Лабиҳовуз бўйидаги минг йиллик чинорлар ҳали япроғини тўкиб улгурмаган бўлсада, аммо шапалоқдек-шапалоқдек барглари сарғим-қизғиш заъфарон тус олаётган, ҳовуз юзасида яккам-дуккам барглари суза бошлагани кўзга ташланиб қоларди. Хавода оппок, момик мезонлар учиб юрарди. Табиатнинг осуда, мунис ва маъсум табассуми ёшини яшаб, ошини ошаган нуроний кексага рихлат сафарига ҳозирлик кўраётган кишининг видо табассумига ўхшаб кетарди, гўё. Аммо...

Аммо бу инсоний қонунларни тан олмайдиган табиатнинг маъсум ва беозор табассуми эди. Бухорода шу кунларда юзига табассум индирадиган кас топилмасди. Энди нима бўлар экан, деган ўйлар исканжасида юрак ҳовучлаб юрган бухороликлар яқинлашиб келаётган уруш даҳшатини ҳис этишар, ҳис этган сайин ваҳимага тушишарди.

Юз етмиш йил Бухоро тахтида муқим турган манғитий амирлари сулоласи таназулга юз тутиб, эл назаридан қолаётган, пойтахти Бухоро бўлган, чегаралари Чоржўйдан Душанбега қадар чўзилган каттагина манғитийлар давлати сўнгги кунларини бошидан кечираётган эди. Гўё фасллар алмашганидек хонлар, шохлар, амирлар ва султонларнинг келиб кетиши бошидан минг бир балоларни ўтказган кекса Бухоро учун янгилик эмас бўлсада, аммо бу келаётган ёғий Бухородан Бухорони айирадиган энг каттоли, энг қонхўри ва айёри эканлиги аниқ эди.

— Тур Файбулла, кетдик биз ҳам, Бутун Бухоро кўрғон деворлари устига чиққан, жанг қилиб ётишибди, — деди хужрага ҳовлиқиб кирган Жумабек шошганча чопонини кияр экан.

— Нега? — деди Файбулла хаёл суришдан тўхтаб бошини кўтарар экан, нима учун мен жанг қилишим керак?!

Жумабек унинг ўр феълини биларди. Ҳеч қачон

Ғайбулла юр деганда эргашиб кетаверадиган йигит бўлмаган. Унинг ҳамма нарсага ўз муносабати, бошқаларникидан фарқ қиладиган ўз фикри бўларди. Аммо, ҳозир у билан баҳслашадиган ўз фикридан қолдириш учун бир талай исбот-далил топиб берадиган пайт эмас.

— Нега бўларди, ёғий Бухорога хужум қилмоқда. Улар шунчаки ёғий, ё, юртгалар талончи эмас, улар кофир! Худодан қайтганлар Бухорони олса диндан путур кетади. Буни дажжол Фурунза дегани билади. Бухорони олсам, бутун ислом оламини босиб оламан деб билади. Шунинг учун ҳам тиш-тирноғигача қуролланиб ҳамла қилиб ётибди. Бутун Бухоро жон олиб-жон бериб ётибди-ю, бу киши хужрасидан чикмай хаёл суриб ётганига ўлайми, турсангчи тезроқ!

— Мен-ку тураман, жангдан қочадиган номард ҳам эмасман, — деди бироз иккиланганча Ғайбулла. Аммо, мен анави ношуд амиринг учун жанг қилайми-а?

— Сен Ғайбулла, менинг қонимни қайнатма! Амир учун эмас, балки Бухоро учун жангга киришингни ўзинг мендан ҳам яхши биласанку! Гапни кўпайтирмай ё, мен билан юр, ё бўлмаса бор ўша Ғайзулланг билан кофирларингнинг олдига! Сенсиз ҳам бир амалларман!

Жумабек Ғайбулланинг «Ёш бухороликлар» ва уларнинг йўлбошчиси Ғайзуллага ихлоси баландлигига шама қиляётган эди. Ғайбулла бу сўздан кейин унга ялт этиб қаради. Шу пайтгача Жумабекни бундай ахволда кўрмаган эди. Унинг бурун катаклари керилиб, кўзларидан ажабтовур аланга сочиларди, қисқа-қисқа нафас олар, кенг кўкраклари кўтарилиб-кўтарилиб тушарди.

Ғайбулла индамай ўрнидан турди. Чопонини кийиб, белига тигли қорақўли пичоғини тақди. «Кетдикми», дегандек қилиб Жумабекка қаради.

Ташқарида қиёмат қойим бўляётган эди. Шаҳарда қий-чув, тўс-тўполон, ит эгасини танимайдиган олата-сир шовкин-сурон ҳукмрон эди. Осмонда минглаб момақалдиروقлар бирдан гумбирлагандек қулоқни батангга келтиргувчи ваҳимали товушлар босанди. Шувиллаб келиб ёриляётган тўп ўқлари ҳамма жойни аччиқ тутунли, чанг тўзонга буркаганди. Шу пайт мадраса ҳовлисидаги Минорайи қалоннинг қоқ учига

келиб замбарак ўқи урилди. Асрлар бўйи кўкка бўй чўзиб Бухоронинг кўркига айланиб турган мағрур Минора бир қалқигандек бўлди. Аммо, қилт этмади. Ҳақиқий мусулмоннинг йиғмонидек мустаҳкам ўрнашган жойида тураверди. Аммо, ўқ келиб теккан минора гумбазининг бир қисми ўпирилиб тушиб, ўрага ўхшаб очилиб қолди. Минора ичига уя қўйиб, ватан тутган лайлакнинг уяси ҳам учиб кетди. Хавода ўзини тубжой бухоролик деб билган, шу улуғ шаҳар пайдо бўлганидан бери унга ҳамроҳлик қилиб келган лайлакнинг оғир-оғир қанот қоқиб, минора устидан чарх айланаётгани кўзга ташланди. Файбулла бир зум лайлакка ачиниб қараб турди. Шунда лайлак учиб юрган осмонда яна ғалати йирик қушлар пайдо бўлди. Улар ўзларидан даҳшатли шовкин чиқариб гала бўлиб учинишарди. Улар қонига беланиб ётган шаҳар устига яқинлашганда пастлаб учдилар. Худди маслиқни кўрган калхатлар каби доира ясаб-доира ясаб учиб пастладилар. Шунда уларнинг қорнидан қора-қора нарсалар ажралиб чиқиб пастга қулай бошлади. Замбаракларнинг гумбурлаши, ўқларнинг сурон солиб ёрилиши ҳеч нарса эмас экан, унинг олдида. Темирқушларнинг қорнидан ажралган бу даҳшатли нарсалар ерга тушган захоти қиёмат-қойим бўлди. Гумбур-гумбурдан қулоқлар битиб қолди. Портлаш тўлқинидан улар учиб бориб ерга қуладилар. Ер осмон, осмон эса ер бўлди, гўё. Шаҳарни ваҳимали қий-чув, ярадорларнинг аччиқ фарёди қоплади.

Улар жанг қизиётган жой — шаҳарнинг шарқий деворларига етиб келгунларигача худди шундай темирқушлар яна бир-икки бора ҳамла қилди. Бухорони қиришиб ер билан битта қилиб пайҳонлади, бу дўзах қушлари. Уларнинг кўз ўнгларида қадим ва салобатли Бухоро гўё ҳеч қачон бўлмагандек қулаб, йиқилиб, ёниб-тутаб йўқолиб борарди.

Бундай қиёматда одам ҳечам ўзини ўйламас экан. Шувиллаб учиб ўтаётган ажал уруғи — ўқларнинг бири уни ҳам ўзи билан олиб кетиши мумкинлигини ҳис қилсада, барибир, Жумабек олдинга, алп-алп йигитларни ўз домига тортаётган жангтоҳ оқимига қараб югуриб бораверди. У ўша лаънати дажжол Бухорони кунпаякун қилаётган Фурунза деган конхўрни, унинг ол байроқ кўтарган қизил қўшинини бир кўрмоқчи,

уларнинг ҳам одам боласи, ё шайтоннинг малайлари эканлигига ишонч ҳосил қилмоқчи эди. Девор устига чиққанда замбараклар оғзидан олов ёлқини кўринар, бир зумдан сўнг эса деворнинг улкан-улкан бўлақлари гумбурлаб осмонга учаётганини кўрди.

Кучлар тенглиги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Тиш-тирноғигача қуролланган, жаҳон муҳорибасини кўриб кўзи пишган ўрус қўшини, пилтамилтиғи, найза кўтариб жангга кирган Бухоро лашкари қўлига илган нарсани қурол ўрнида кўтариб келган оддий бухороликларни тутдек тўкарди. Замбараклар билан шаҳарни ҳам, унинг деворини ҳам илма тешиқ қилиб юборган ўрислар учинчи куни хужумга ўтдилар. Шаҳар химоясиз қолади. Амирнинг Бухорони тақдир ҳукмига ташлаб қочаётганини эшитган Жумабек Ғайбуллани туртди.

— Кетдик биз ҳам! Бўлди, ўрис Бухорони барибир оладиган бўлди, — деди Жумабек ёғий томонга хавотирли нигоҳ ташлар экан.

Шу пайт замбарак ўқидан қулаган деворнинг очилиб қолган жойидан қилич яланғочлаганча даҳшатли хайкириб, биринчи отли душман Бухорога ёриб кириб, тўғри улар томонга келаверди. Унинг ортидан иккинчи суворий ҳам пайдо бўлди. У жуда яқинлашиб қолганди. Шундагина ўликлар билан тўлган майдонда факат иккаласигина қаккайиб туришганини Жумабек ҳис қилди.

— Қоч! — қичқириб юборди Жумабек ваҳимали овозда ва ўзининг энди қочиб қутула олмаслигини ҳам сезди. Шундагина кўзи икки қадам нарида чўзилиб ётган мурданинг қўлидаги найзасига тушди. Суворий эса ҳамон хайкирганча устига босиб келарди. Унинг катта-катта очилган кўзларини, малла соқолларини аниқ-тиниқ кўрди. Найза ягона ўлимдан қутилиш йўли бўлиб туюлди. У найзани қўлига олиб отликқа тўғрилади. Малла соқол суворий буни кўрди. Кўзлари хонасидан чиққудек бўлди, бақрайди. Аммо, отининг жиловидан тортиб тўхташга, ё найзага чап бериб ўтиб кетишга улгурмади. От ўз тезлиги билан суворийни келтириб найзага қадади. Узун дастали найза унинг кўкрагига ғирчиллаб урилиб ботиб кетди. Найзанинг сопи узун эди. Ёғий найзани кўкрагидан суғуриб олмоқчидек қўшқўллаб сиқимлаб ушлади.

Аммо от ҳамон ўзини тўхтатолмай икки-уч қадам босди. Бу от устидаги бечора чавандоз найзага илинган сихдаги жаздек, малла соқолларини силкитиб нола қилганча Жумабекнинг боши устидан ярим доира ясаб, учиб ўтиб, беш-олти одим нарига кулашига етарли бўлди. Суворийсиз қолган йириккина малла от унинг шундоқкина ёнидан ўтиб кетди. Шунда Жумабек иккинчи суворий ҳам уларга қараб от қўйиб келаётганига кўзи тушди. Тезроқ ҳаракат қилмаса кейин кеч бўлишини англаб, ҳамон яшин тезлигида юз берган воқеа таъсиридан чиқа олмай серрайиб турган Файбуллага ўқирди:

— Отни ушласанг-чи, гаранг!

Шундагина Файбулла ўзига келди. Ёнидан чопиб ўтиб кетаётган отнинг жиловига осилиб тўхтатиб қолди. Бунгача Жумабек найзага илинган ёғийнинг елкасидаги бешотарини ечиб олиб Файбулла томонга чопиб кела бошлади. Файбулла эса душман отига миниб Жумабекни мингашишини кутиб турди ва жинкўчалар бўйлаб от қўйди. Орқадан чопиб келаётган суворий ўз сафдошини шу иккаласи қандай ўлдирганини ўз кўзи билан кўргани учун қиличини ваҳимали ўйнатиб, уларнинг ортидан хайқирганча от елдириб эргашди.

III

Шошилинч келаётган карвон Сардобада оёқ илмади. Қочоқ амир буни истамади. Зеро, унга ҳар бир дақиқа ғанимат, даҳшатли ёғий унинг ортидан қувғинчи қўйган бўлса, ҳар бир лаҳзага ортидан етиб келиши мумкин эди. Шу сабаб, карвон қандай тез пайдо бўлган бўлса шу тезликда ўтиб кўздан йўқолди. Кун ботиб, одам-одамни танимас паллада қоронғуликка синггиб йўқолиб кетди. Фақатгина Майманок йўлида отларнинг дупур-дупури, араваларнинг қасир-қусурию, асабий суворийларнинг қўпол сўқинишлари анчагача эшитилиб турди.

Элбеги отдан тушиб Сардобага яқинлашди. Хатто уфқдаги шафақ ҳам сўниб, осмоннинг олис бурчакларида бир-иккита юлдузлар милтирай бошлаган бўлсада, бу улкан гумбаз бутун бўй бастини намоён этиб туради. Сарик фиштар бироз нураб, оҳори тўкилибгина қолган бўлсада, ҳамон саҳрога чўнг оёқлари би-

лан мустаҳкам ўрнашган, бўрону довулларга ҳам, қору ёмғирли изғиринларга ҳам дош бераётган, шу билан элини бало-қазолардан ҳимоя қилиб турган саҳро баҳодирига менгзарди Сардобани.

Элбеги Сардобанинг гиштларини силади. Ҳар куни бўлмасада, кунора келиб турадиган, унинг муздек тиниқ сувини хўплаб жони ором топадиган шу Сардоба ҳам унга ғариб ва омонатдек туюлди. Уни шу сарҳадларга элоға тайинлаган Амир ҳам кочди. Энди нима бўлади?! Шу Сардобалар энди кимларнинг қўлида қолади. Юрт беэга қолди. Эл етимдек ғариб бўлиб қолди...

— Ҳа, Жамол кел, тинчликми? — қоровулхона томондан йўталганча чиқиб келди қоровул чол — Мирза бува ва унинг хаёлини бўлиб юборди. — Бугун авзойинг бузук кўринади.

— Мирза бува, Амирнинг кетаётганини сиз ҳам кўрдингизми?

— Э, бунақа амирларнинг йигирма чоғини кўрган чикарманов, кизим. Абдулаҳадини ҳам, Музаффарини ҳам, анави қонхўр Ботур қассобини ҳам кўрганман. Бу амиринг шуларнинг биридирда.

— Аммо, бу сафарги амирнинг ўтиши бошқача бўлди-да, бува. Амирлар бир кунлик йўлни бир ҳафтада босиб асьасая, дабдаба билан, минглаб югурдаклари, парвоначи-ю удайчи, мирохўру девонбеги деганларини ёнига олиб, қўр тўкиб ўтарди. Бу сафар юзтача одами билан изи-кетига карамай кетди. Шуларнинг ичида амир борлигига ишонмай ҳам қолдим.

— Бор эди, мен кўрдим. Нима, хоннинг фойтун аравасини танитай, фарқламай ўлибманми?! — шундай деганча Мирза бува бироз ўйга чўмиб ўтирди. Унинг хотирасига ёшлиги, амирларга сарбоз бўлган йиллари ўтди. Кармана ёнидаги аччиқ мағлубият гўё кечагина бўлиб ўтгандек хотирасида қайта жонланди. Ўшанда у оёғидан ярадор бўлганди. Ўрис ўқи чап оёғини майиб қилган. Шундан бери бува қарийб қирк йилдирки, яримжон чўлок. Оёғи қаттиқроқ овғрий бошлаганини хис қилиб афти буришди. Бугун юрт, ўша мағлубиятнинг аламини ололмай, бунинг устига янада шармандалироқ мағлубиятга учраганга ўхшайди. Ўшанда Мирза бува амирнинг хос кўшинлари сафида эди. Амир-ку ёғий билан ёқалашиб енголмагач, унга қул-

дек қуллук қилиб жонини-да, тахтини-да саклаб қолганди. Ўртада унга қийин, яримжон бўлиб қолди. Шу жангда ҳозирги қочган амирнинг бобоси енгилса-да, тахтда қолган эди. Буниси қочиб кетибдики, демак, ёғий ҳазилакам эмас экан-да...

— Сен Жамол Элбегисан, мендан кўпроқ нарсани биласан. Қани айтчи, энди нима бўлади? Амирингнинг кетиши бу бўладиган бўлса, қайтиб келадиганга ҳам ўхшамайди. Кунимиз кофирга қоладими, ё қирпичок уруш бўладими?

— Буни энди худонинг ўзи билмаса, бандаси туш биладими, бува. Қани энди Жумабекни тезроқ олдириб келсам. Йўллар ҳам нотинч бўлиб қолгандир. Амир қочиб юрт беэга қолганини эшитиб, ит, бит ҳам ғимиллаб қолади, энди.

Жамол, тўғри айтасан. Мулла Жумабек энди келаверса ҳам бўларди. Қанотингга кирарди. Эгаси қочган юртни аёл бошинг билан бошқаришинг мушқуллашадди энди.

Бу сўздан кейин Элбеги ҳам, Мирза бува ҳам ўйга чўмиб маъюслашиб қолдилар. Ҳозиргина ўтиб кетган амир уларни, эл-юртни тақдир ҳукмига ташлаб ўз бошини, бойлигини қутқариш учун қочиб қолганини, энди ўзинг учун ўл етим қабалида иш тутиш лозимлигини англаётган эдилар. Ниҳоят узоқ давом этган сукунатни Элбегининг овози бузди.

— Кеча туш кўрибман, — деди Элбеги ўзиникига ўхшамаган хаста товушда. Олачалпоқ, ёмон туш. Жумабек отини дарёда чўмилтираётган экан. Асов от пишқирармиш, сакрармиш, аммо Жумабекнинг қўлидан чиқиб кета олмасмиш. Болани майиб қилиб қўяди, бу асов деб ўйлармишман, «Кўйвор болам, қўйворсангчи, ахир. Ҳозир сени тепади у, дермишман. У эса эътибор ҳам бермасмиш. «Шу-я, шу мени тепадими, ҳозир...» дермишу яланғоч отга миниб олиб дарёнинг тез оқаётган ўртасига қаратиб ниқтармиш. Қайт, болам, қайт! деганимча бўзлаб қолаверибман. У эса дарёга ўзини уриб кетаверибди.

Мирза буванинг саксонлардан ошиб вафот этган таъбирчи билгич аммаси бор эди. Бу кампир тушни беҳато таъбирлай олиши билан машҳур эди. Ҳозир унинг эсига шу аммасининг айтган гаплари тушди. Шу момонинг айтишича, тушдаги қон—ёруғлик, сув

эса қон, эгарланган от — улурлик, мол-дунё, салт от эса тобутдир. Шуларни эслаган Мирза бува сесканиб кетди. ...Ё, алхазар, шу таъбир ўнг келса Жамолнинг бошида яна қанча фалокатлар бор экан...

— Э, қизим, қизик гапларни айтасан-а. Тушга нима кирмайди, душман нелар демайди. Сен уч-тўрт танга Исоқ бува йўлида садақа қилиб юбор. Ҳали замон Жумабек ҳам келиб қолар, омон-осон бўлиб катта тўйлар ҳам қиларсан.

— Ха, айтганингиз келсин бува. Сардобангиз тинч бўлса, сувингиз мўл бўлса, ўтган-кетганга сув тутиб, савобини олиб турган бўлсангиз бўлди-да. Мен уйга борай-чи, ҳеч кўнглим тинчимаяпти, худди Жумабек мен йўғимда уйга кириб келаверадигандек.

— Майли, Элбеги, биздан хавотир олмай боравер. Нима, мени бўри ермиди ё Сардобани қарокчи судраб кетармиди.

Элбеги яна кўк байталини миниб уйига қайтди.

Халлослаб чолиб келаётган Турсункулни Элбеги зўрға, шунда ҳам, узун бўйидан таниди.

— Опа, суюнчи беринг, бек келди, Жумабек келди!

Элбеги каловланиб қолди. Кўнгли алдамаганидан ҳайратга тушди. Шунча кундан бери Жумабекнинг йўлига кўз тиккан Элбеги унинг келишини сезарди, аммо шу бугунок, дабдурустдан кириб келишига ишонмаган эди.

— Қачон келди?

— Ҳозиргина, ёнида бир ўртоғи ҳам бор.

Элбеги яшил, устки камзулининг чўнтагига қўл солиб кичик ҳамёнча олди. Уни ечиб бир-икки танга олиб бермокчи эди, аммо ҳамёнча ечилавермай тихирлик қилаверганидан ҳамёнини бутунисича Турсункулга узатиб қўя қолди, ўзи эса байталига қамчи урди.

У ховлига кириб, оддан тушаётганида сўрида ёнбошлаб ётган Жумабекни, яна бир бегона йигитни илғаб улгурди. Уни кўриб Жумабек жойидан кўзгалди. Ҳар нарсани кўздан қочирмайдиган зийрак Элбеги, унинг олдингидек енгил сакраб эмас, бироз оғирроқ ўрнидан турганини сизди. «Чарчабди, болам» деб хаёлидан ўтказди. Жумабекнинг оёк олиши ҳам олдингидек эмас, бир қадар ишончсизроқ чикди, аммо кулгичларини ўйнатганча нимтабассум билан келаётган йигитнинг

мардона юзини кўрган Элбеги барчасини унутди. Жигаргўшасини бағрига босаркан ўпкаси тўлиб кўзларидан ёш оқди. У ўзи билан бўлиб бағридаги алпкомат йигитнинг инқиллаганини, тиззалари калтираб оёғида зўрға турганини, рангидан қон қочиб, аъзойи баданини совуқ тер босганини сезмади. Элбеги уни кучоғидан бўшатиб сўрига бошлаётганида Жумабек ёмон гандираклаб кетди. Гўё, ўзини оёқ остидаги тошга қоқилгандек кўрсатмокчи бўлиб тошни тепиб юбордида, қаддини ростлади. Аччиқ оғриқдан афтлари буришиб кетса ҳам «оҳ» тортиб юбормаслик учун тишини қисиб, роз юриб сўрига чиқди. Жумабек дардини қанчалик Элбегидан сир тутишга тиришмасин, барибир у буни сизди. Аммо, сезганини у ҳам билинтириб ўтирмади. Ўзининг ёрилишини кутди. Файбулла билан сўрашар экан ҳам хаёли шунда бўлди. Кўз кири билан билинтирмай Жумабекни кузатиб ўтирди. Оқшом салқин бўлгани билан йигитнинг юзини реза-реза тер қоплаган эди. Яна унинг қорамағиз юзидан қон қочиб, ранги оқариб кетганди. Кўзидаги олдинги ўйноқлик, ўт олов феълидан дарак бергувчи аланга ҳам йўқолганди. Ҳамиша иштаҳаси яхши бўлиб келган йигит Гулойим олиб келган чучварадан бир-икки тотиниб қўлини тортди. Бўлмаса, у чучварани жудаям яхши кўрар, хар доим Гулойимдан унга чучвара қилиб беришини сўрарди. Олдидаги чойнинг совуб қолганини сезмади ҳам.

Уни йўлда чарчаб қолган деса айни кучга тўлиб қирчиллаган йигитга бу йўл нима деган гап. Бу йўлларда кўп юрган, юриб чарчаш нелигини билмаган йигит. Майли, бугунча дам олақолсин. Эртага не гаплигини суриштириб билиб олмаса, кўнгли тинчимайди. Шуларни дилидан кечирар экан, Жумабекка термулди. Унга кўзи тушар экан, ташвиши энди ўн чандон ошди. Жумабек ҳам холаси унга киши билмас назар ташлаётганини сезиб ўзини дадилроқ тутишга тиришар, аммо елкасидан бошланиб бутун жисмига таралаётган оғриқ уни лоҳас қилар, дадиллигининг сохталигини билдириб кўярди. Элбеги зиддиятли ўйлар исканжасида Турсунқулни чақирди.

— Сен бугун укаларинг билан шу чорпояда ётгин. Гулойимингни бўри емайди. Гаплашиб, зерикмай ётинлар хўпми, — деди Элбеги ичкарига кирар экан.

Аммо хаёлидан зап гаплашадиган одамни топдим деган ўй ўтиб, ўзи ҳам кулиб кўйди. Турсункулнинг камгап, индамаслигидан, ўн оғиз гапириб ҳам ундан бир оғиз гап ололмаслигидан жиғибийрони чиқиб кетарди, баъзан.

Элбеги ичкарига — ўз хонасига кириб ётди, аммо кўзи уйку илмади. Тун бўйи мижжа қокмасликка қарор қилгандек, ташқарига кулоқ солганча ўй суриб ёта берди. Тунни сутдек ойдин ёритиб турган тўлиной ботиб, тун ярмидан окканида сўрида секингина инграш эшитилди. Элбегининг кулоғи динг бўлиб, деразага яқинроқ силжиди. Инграш яна қайталади. Астасекин бу мунтазамлаша борди. Элбеги энди чидаб тура олмади. Охиста кийиниб ташқарилади. Файбулла билан Турсункул аллақачон пишиллаб ухлаб қолишган. Сўри четида ётган Жумабек томонга ўтди. Секин унинг пешонасига кўлини босди. Бехос чўни босиб олгандек сесканиб кетди. Бечора йигит иссиғи зўридан хушдан кетиб инграрди. Юзи пастга қараб қолган Жумабекни тўғрилаб ётқизиш учун елкасидан тортди. Кўлига иссиқ, лой каби шилимшиқ ёпишқоқ нарса илашди. Қоронғида кўзи ўтмади. Хидлаб кўрди, Қон! Жумабек ҳамон инграрди. У шошилиб уйига кирди. Шамни ёкиб чикди. Йигитнинг яктагини ечди. Чап елкасидан ўнг қўлтиғигача айлантириб танғилган оқ сурпнинг баъзи жойларидан қуюқ қон силкиб чиқиб турарди. Уйкуси қаттиқ отбоқарни уйғотгунча, бегона жойга хали ўрганиб улгурмаган, уйкуси зийрак Файбулла бошини кўтарди.

— Нима гап? — уйқусираганча кўзларини ишқаларкан Турсункул ҳеч нарса тушунмай.

— Турсангчи, энди қара, Жумабекнинг аҳволини, — газабланди Элбеги. — Ўзим ҳам ўйладима бунинг туриши ғалати деб. Бу бола қонига беланиб ётса ҳам менга бир оғиз билдирмайди. Бунинг-ку феъли шу! Аммо Файбуллажон сизга не бўлди. Бир оғизгина менга жўрамнинг аҳволи шунақа деб кўйсангиз не бўларди!

Дарҳақиқат, Файбулла шуни нега вақтида айта қолмадим, деб ўқинди. Жумабек бугунча индама, эртага ўзим ётиғи билан тушунтираман. Холам ваҳимага тушиб ўпкасини қўлтиқлаб юрмасин, деб илтимос қилганди. Бутун йўл бўйи Жумабек ўзини яхши тутгани,

бирон марта бўлса ҳам ярасидан шикоят қилмагани учун Гайбулла ҳам унинг бунчалик жиддий эканлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. У ўзини айбдор ҳис этиб бошини эгди.

— Жумабек, холам билмасинлар, эртага ўзим айтаман деганди. Сизни безовта қилгиси келмаган, шекилли. Мен ҳам унинг гапига кириб, сизга шуни айтмаганлигимдан афсусдаман.

— Энди афсус қилишнинг фойдаси йўқ. Гапиринг, не бўлди ўзи?

Гайбулла бошидан кечирган дахшатли воқеаларни эслагиси ҳам келмасди. Аммо, Элбегига бўлиб ўтган воқеаларни, Жумабекнинг қандай ярадор бўлганлигини айтиб бермай иложи йўқ эди.

Ушанда икки йигит отга мингашиб, Бухоронинг жинкўчалари бўйлаб от солиб келаётганларида иккинчи отлиқ уларнинг кетидан тушди. У яқинлашиб келар экан Жумабек орқасига ўгрилиб унга милтиқ ўқталди. Милтиқ ўқланмаган экан, тепкининг шарақлашигина эшитилди, холос. Отлиқ дахшатли қиличини сермаганча ўтиб кетди. Жумабек чап беришга улгурди. Қилич мўлжалланганидек унинг бўйнига эмас, елкасига чалароқ тегди. Аммо унинг шу тегиши ҳам Жумабекнинг ўнг кўлининг тирсагидан сал юкороридан то елкасигача тилиб, чуқургина яра қилиб кетди. Гайбулла шу захоти отнинг бошини ўнгга буриб жинкўчалар ичида изини йўқотиб қутулиб кета олди. Шунда у дўстининг иродасига тан берди. Жумабек то дахшатли жанггоҳга айланган Бухородан чиқиб, бежавотир жойга етиб олгунларигача, миқ этмай чидади. Шундагина улар отдан тушиб, унинг жиққа қон бўлган кийимларини алмаштирдилар. Гайбулла унинг ярасини салласи билан танғиб боғлади.

Улар учовлашиб Жумабекни ичкарига олиб кирдилар.

— Сен бор, Толиб бувани чақириб кел, — деди Турсункулга Элбеги, — ҳаялламай тез бўл. Элбеги айтди, деб оёғини ерга теккизмай етказиб кел!

Турсункул ҳамма гапни тушунганидан индамай ташкарига йўл олди. Элбеги эса ҳамон инграётган Жумабекнинг пешонасига ҳўл латта босди. У секин кўзини очди. Бир зум паришон термулиб туриб, бошини ус-

тига эгилган Элбеги холасининг хавотирли юзини таниди.

— Хола, — унинг томоғи қақраб кетганидан тиллари зўрға айланди.

— Сув беринг.

Элбеги пиёлада совуқ чойни Жумабекнинг оғзига тутди. У бир хўплам ичди. Мияси равшанлашиб оғрик ҳам бироз чекингандек бўлди.

Жумабек азалдан ҳам у ерим оғриди, бу ерим оғриди, деб нолишни ёмон кўрарди. Йигит ёшига етиб хали дард кўрмаган йигит. Элбегининг олдида сир бериб қўйганидан уялиб кетди.

Унинг хай-хайлашига карамай ўрнидан турмоқчи бўлди. Шунда, яраси яна очилиб оғрик қайталади. Кўз олди қоронғилашиб, кўнгли айниди. Хонанинг деворлари чирпирак бўлиб айлана бошлади. Бутун ирода кучини бир ерга жамлаб, тиришди. Боши айланишдан тўхтатди. Кўз олди ҳам ёришди, ўрнидан туриб, деворга суяниб ўтирди. Файбулла уни тушуниб орқасига лўлаболиш ташлади. Жумабек ёстиққа суяниб кўзларини юмди. У ўзини майиб-мажруҳ ҳис қилиб кўнгли ўксиди. Энди ҳеч қачон бу лаънати жарохат тузалмайдигандек туюлди. Совуқ тир елкасини тилганда у бунчалик бўлади деб ўйламаганди. Иссиғида сезмаган оғрик Коравулбозор сардобасига келиб дам олаётганларида бир йиқитди. Аммо, хали уйигача анчагина йўл борлиги учун тишини босиб чидади. «Миқ» этмай яна йўлга тушди. Уйига келиб барча хавотирлар ортда қолганлигидан бўшашдимикан, ё?

Толиб бувани Турсункул кўярга-қўймай шошилтириб келганидан, бечора табиб елкасидан нафас олганча ҳарсилларди. Бу жиккаккина кўсанамо киши аслида чўпон. Аммо, туппа-тузук, қўли енгил табиб ҳам эди. Толиб бува синган чикқанларни ҳам, яра-чақани ҳам даволай оларди. Унинг чўл гиёҳларидан тайёрлаган дорилари яра-чарани тез битирарди.

Қишлоқ аҳли уни табиб деб атасада, аммо у ўзини табиб деб ҳисобламас, буни ўзига касб қилиб олмаган эди.

— Қани, йигит, кўрсатингчи, қонатган жойингизни... — деди табиб иягининг ўртасида сийраккина ўсган соқолини кулгули диккайтирганча чўнқайиб ўтириб олиб.

Файбулла авайлаб, Жумабекнинг яктагини ечиб, унинг ярасини кўрсатди. Чирмаб ташланган бўздан ҳамон қуюкгина қон силқиб, ивиб турарди.

— Оҳо, иш жиддийга ўхшайди-ку, бек! — тилини чиқиллатиб бошини сарак-сарак қилганча, табиб белидаги пичоғини ечиб ола бошлади. Полвон, сиз буёққа ўтинг, — у Турсункулни Жумабекнинг ўнг ёнига ўтказди. — Жамол, уйингда иссиқ сув топиладими?

Элбеги ўрнидан туриб ўчоқ бошига йўналди. Файбулла билан Турсункулнинг кўмагида, табиб Жумабекнинг елкасидаги қонли латталарни парча-парча қилиб ола бошлади. Тиф чап тирсакнинг юқорирогидagi мушакдор қисмини бир энлик чамаси чуқур қилиб кесган, гўшт кесилиб остидаги суяк оппоқ бўлиб очилиб қолган эди. Елка ва куракдаги яра унчалик жиддий бўлмасада, аммо суяк ва торайга сезиларлигина зарар етказганди.

Табиб Элбеги олиб келган қумшондан косага қайноқ сув қуйди. Белига осиб олган халтачасидан қандайдир қуритилган гиёҳни олиб, қўлида эзгилаб турди ва уни кукунга айлантириб косада ташлади. Кошиқ билан уни обдон аралаштириб, кейин уни сузиб олди. Косада қолган сарғимтир сув билан жароҳатни авайлаб юва бошлади.

— Менга қаранг, бек йигит, қўлингиздаги жароҳат чуқур экан, қандай орттиргансиз бунни?

— Қилич тилган, Жумабекнинг ўрнига Файбулла жавоб берди.

— Ёмон бўпти, — деди табиб Файбуллага саволомуз назар ташлаганча, ундан давомини кутиб.

— Бухорони ўрис босганида биз ҳам шу ерда эдик, табиб бува.

— Ҳа, энди тушундим. Демак, Бухоронинг ўрис қўлига ўтгани, Амир хазратларининг қочганлари рост эканда?

Файбулла индамай бош ирради.

— Бек, жароҳатингиз ёмон оғрияптими?

— Йўқ, энди унчалик эмас. Фақат кўнглим айни-япти, — деди Жумабек бироз хириллаб.

— Буниси кўп қон йўқотганлигингиздан. Қўлингизни қимирлата оласизми? Жумабек тишларини қисиб, қўлларини минг бир азоб билан қимирлатди. Табиб ҳам унинг қийналаётганини сезмаётгандек, эринмай бар-

ча бармоқларини, билагини ва тирсагини бир-бир кимирилтишга мажбур қилди.

— Бўлди, — деди ниҳоят табиб енгил тортиб. — Пайларингизга жароҳат етмаган.

У Жумабекнинг ярасига қандайдир қўланса хидли малҳамни сурди. Янги дока билан унинг жароҳатини танғиб боғлади.

— Энди, бек йигит қўлни қалтис ҳаракатдан тийиб юрасиз. Бўлмаса яра тағин очилиб сизни кўп азобга қўяди. Индинга хабар оламан. Унгача докани олмай-сиз. — Табиб кетишга чоғланди.

Элбеги камзули чўнтагидан бир-икки кумуш танга олиб, табибнинг қўлига тутқазди.

— Йўқ, — деди табиб мулойимгина, аммо қатъий қилиб, — раҳматли устозим бемордан пул олмайсан, деган менга қўл бераётиб. — Табиб бироз ўйга чўмиб кейин Элбегига хижолатомуз нигоҳ ташлади. — Майли, нон берсангиз оламан. Бу йил қўл калталиқ қилиб дон ололмаган эдим. Невараларим. — Шу ерга келганда табибнинг юзлари «дув» қизарди. Ўзини шунчалик паст олганидан уялибми, ё йўқчиликданми, хўрлиги келиб томоғига нимадир тикилди. Гапини яқунлай олмади.

Элбеги тушунди. Шамни кўтариб қазноқ сари чиқар экан, хаёлида ўзини қарғади.

— Хе, Элбеги бўлмай кет, отга миниб савлат тўкиб юргунча, шу бечоранинг холидан бир бора хабар олсанг ўлармидинг. Хали қишлоқда шу каби бечоралардан яна қанчаси бор экан.

Ўтган йили қарчиғайдек ўғилни тупроққа қўйган, иккита норасида невараси, касалманд келини, ҳалим-деккина бўлиб ҳилвиллаб қолган кампири шу чолнинг қўлига қарайди. Эртагаёқ уларнинг холидан хабар олмасам бўлмайди, — деб хаёлидан ўтказганча Элбегига даста турган нондан иккитасини олди-да, дастурхонга қўйди, кейин ўйлаб туриб токчадан иккита муштдек-муштдек новвотни, бир сиқим парвардани олди-да, нон устига қўйиб дастурхонни ўради.

Табиб аллақачон ҳовлига чиқиб бўлганди. Ийма-нибгина миннатдорчилик билдириб тугунни бағрига босди.

— Холамга айтинг, эртага келини билан невараларини олиб келсин. Мана Бухородан Жумабек эсон-

омон келди. Бир-икки одам «кўзингиз ойдин», деб келиб кетиши мумкин. Холам ҳам келсинлар, майлими. — Қайта-қайта тайинлади Элбеги, Толиб бувани кузатар экан.

— Майли, Жамол, айтаман, албатта келади.

Толиб бува бироз букчайганча тез-тез юриб, уйи томон кета бошлади. Элбеги у то қоронгиликка сингиб кўздан йўқолмагунча оркасидан миннатдор, аммо ғамгин ўйлар билан кузатиб турди.

IV

Соли Сардор бир тутамгина қолган навқари билан Бухоронинг жанубий дарвозасидан чиқиб Чоржўй йўлига чекинди. Йўқ, бунга чекиниш деб бўлмасди. Амрининг ўрус қўшини зарбидан тумтарақай лашқари ҳар томонга ўзини уриб, ола-тасир қоча бошлаганди, Соли Сардор ҳам омон қолган навқарлари билан ўт-олов ичидаги Бухородан қочиб чиқиб, дуч келган йўлга ўзини уриб, росмана қоча бошлади. Тасодифни қарангки, бу йўл Чоржўй йўли бўлиб, уни янги илинж сари бошлаб борарди. Соли Сардор ўзининг узоқ қариндоши бўлган Чоржўй беги паноҳига боришдан ўзга чора йўқ эканлигини ҳис қилиб, худди ортидан ёв от солиб келаётгандек Чоржўй томонга ошиғич от қўйиб кета бошлади. Аммо ёв уларни таъкиб қилмаётганини, анчагина йўлни босиб бўлгандан кейингина ҳис қилиб тўхтади. Йўлда йўловчи сийрак эди. Борлари ҳам жанггоҳдан қочган Сардор каби қочқинлар, бир-икки зарурат юзасидан йўлга чиққан кишилар ҳолос. У энди ўпкасини босиб олиб, бемалолроқ юра бошлади.

Амир черигининг қўрбошиси бўлган Соли Сардор, асли Марв туркманларидан. Ўзининг жасурлиги, мерганлиги, қолаверса ҳарб ишига бутун борлиғи билан берилганлигидан, ўн йил ичида оддий навқарликдан қўрбоши даражасига бориб етди. У Амирга содиқ эди. Бир кунмас-бир кун унинг садоқати тақдирланишини биларди. Сабр-тоқат билан шу бахтли онни кутарди. У катта қўшинни жангга бошлаб киришни, оламшумул музаффариятлар қучишни орзу қиларди. Шундай куннинг тезроқ келишини кўмсар, ширин орзу ва мақсадлар оғушида ширин энтикиб қўярди. У қўрбоши тайин этилгандан кўз олдида юксак ошёнлар учун

барча эшиклар ланг очилгандек сезди. У ўзининг орзу касрига етишга бир кадам, атиги бир кадамгина колганини, биттагина ғалаба, биргина зафарли юриш уни шу касрга жойлаб қўйишини ҳис этди. Аммо...

Аммо... шу биргина ғалаба насиб этмаган экан. Амирнинг мактовли қўшини бирин-кетин шармандали мағлубиятга учрай бошлади. Бу ютқизишларнинг охири Сардор ишонган, Сардор садокат билан хизмат қилган маҳобатли Амирнинг хайю-хайт деб қочиши, қўшиннинг тарқаб, юртнинг ёғий қўли остига қолиши билан тугади. У бўлса ўзининг орзуларидагидек минглаб-туманлаб қўшинга эмас, атиги қирқтагина силласи қуриган навкарга бош бўлиб қолаверди.

Соли Сардор аввало, яхшигина жангчи эди. Туркманнинг така урувига хос ўр феъл, бир сўзли, дангалчилиги, уруш-жанжалга суяги йўқлиги уни анчагина таникли жангчига айлантирган эди. Қилич чопишу мерганлик Сардорнинг ота касби. Ота-боболари ҳам навкар ўтишган. От устида михлангандек «қилт» этмай туриши, ҳар гал ёв устига ташланганда учқур отида ҳаммадан олдин етиб бориши, қиличи зарбидан ёғийларнинг бирин-кетин кулаши бекларнинг ва сардорларнинг олқишига сазовор бўлган, назарига туширганди... Унинг бу янглиғ фидойиларча жасорати бежиз кетмади. Аввал ўнбоши, кейин юзбоши бўлди. Отхонасида уч-тўртта учқур бедовлар турадиган, ўзининг хос қуролбардор ва отбоқар йигитлари бўладиган бўлди. Кейин кўрбоши бўлди. Ўлжа тақсимланганда унга ҳам залворлигина пай тегадиган бўлди. У батартиб қаттиққўл сардор эди. Буни ҳамма яхши биларди. Аммо... навкарлари уни унчалик сийламасдилар. Навкардан чиққан беклар, чиранчиқ бўлади. Бир вақтлар ўз тоифасидан бўлган оддий навкарларни унчалик хушламайдиган бўлди. Боиси, улар анчагина юкорини кўзлаган бўлади, аммо навкарлик ўтмиши уларнинг оёғига тушов бўлиб юқорига ўралашига монелик қилаверарди. Шунинг учун улар аламини қўли остидаги навкарларидан оладиган бўладилар.

Соли Сардор ҳам шундай анчагина баландни кўзлаган эди. Шу мақсадига эришувига ўзини ҳисобича озгина қолганида омад кетди! Аслида унданига эмас, шу юртда умргузаронлик қилаётган барча улусдан омад кетганди. Улус бошида Амирдан тортиб, кўчада бир

тишлам нон тилаб юрган гадодан ҳам омад юз ўгир-ганди. Эл бошига булутдек босиб келган зулматли кунлар бошланганди. Ўрус Бухорони босди. Эл-юртда барака кўтарилди. Аммо қочди дарагини эшитганда Соли Сардор қўшини билан Жанубий деворни қўриқлаётган эди. Тасир-тусур ўқлар отилаётган, замбараклар аждаходек орзидан ўт сочиб, жумлаи оламни ваҳимага солиб гумбурлаётган пайтда осмонда вариллаганча ваҳимали темиркушлар пайдо бўлди. Улар бу учар темир кушларни биринчи бор кўришлари эди. Улар худди дўзахдан учиб чиққандек содда бухороликлар устига ёпирилиб жаҳаннам оловини ёғдиришди. Бухорони ўт-олов, аччик тутун ва чанг булути ичига ташлади. Ажал уруғларидан бири нақ қўрғон деворининг устида гумбурлаб портлади ва ўн чоғли химоячилар билан каттагина девор бўлагини ҳам ер билан яксон қилди. Гумбур-гумбурлар тиниб, чанг ва тутун тарқаганидан сўнг деворнинг беш одимча жойи ўпирилиб жарликдек очилиб қолганини кўрдилар. Энди деворни химоя қилишнинг маъниси қолмаганди. Бакувват, худди амирнинг манвитий давлати янглир пойидор ва мустаҳкам қурилган Бухоро деворлари қулай бошлаганди. Илма-тешик ва пора-пора бўлиб кетган асрий баҳайбат деворларнинг энди истехкомлик чоғи қолмаган эди. Ҳали замон унинг қулашини, қулаганда ҳам Соли Сардор каби минглаб бечораларни босиб янчиб, пашшадек эзгилаб қулашини ҳис қилиб вужуди музлади, Сардорнинг. Умрида илк бора жанг чоғи кўрқди. Юрагида ваҳима ўрлади.

Нариги ёқдан эса қизил туғини ҳилпиратганча, қизил аждардек ёғий ўт очиб олдинга, девор томонга талпинарди. Шу дақиқада Сардор «Амир Бухорони ташлаб кочибди» деган шумхабарни эшитдию, энди бу девор устида қолиш, ўзини ажал қомига била туриб ташлашдек бемаънилигини сизди. Омон қолган қирқ чоғли йигитларини йиғиб, деворни ёвга топширганча кочиб қўя берди. Уч юз эллик сара-сара йигитларидан факатгина шу қирқ нафари, бу уч кунлик гўшт тегирмонидан омон чиқа олди. Шулар унга ҳамроҳ бўлишди. Булар омон қолишга қолгану, аммо ҳамон ўзларининг тирик эканликларига ишонгилари келмасди. Уларнинг силласи қуриган, руҳи чўкканди. Булар энди иккинчи бор жангга ярамасдилар.

Йўлда йўловчи сийрак эди. Беэга қолган юрт амир кўшинининг қочкин бўлукларига унчаям эътибор бермас, зеро, улар бундай тўзғин, юрак ҳовичлаган навкарлар тўпига ўрганиб ҳам қолган эди. Бу талотўпларнинг қачон поёнига етишини билмаган эл кўчага чиқмас, йўл юришга юраги ҳам бетламас эди. Бир-бирига сўз қотишмас, ҳамма ўз уйи билан, ўз ташвишлари билан банд кўринса-да, аммо ҳаммани эртага нима бўларкан, деган ташвиш бирлаштирар, эртага бугунгидан яхшироқ бўлишига кўзлари етмасада, бироқ ожизгина умид рипталарига илиниб, эртадан ишончсизгина ёруғлик кутишарди.

Улар Бухородан чиқиб анчагина опшиғич йўл босдилар. Кейин Қорқалга яқинлашиб оёқ илганларида хушхабар эшитиб бироз тўхтаб қолдилар. Эмишки, Амир Қоровулбозор томондан душманга қайта зарба бериб, қизилларни шаҳардан чиқариб ташлабдилар. Бу хабар унчалик ишончли бўлмасада, Сардор унга ишонгиси келди. Аммо, шаҳар томондан келаётган қочкинларнинг янги оқими бу умидни сўндирди. Улардан янги маълумот олган Сардор бу хабарнинг шунчаки ширин ёлғон эканлигини ҳис қилиб дили чўқди. Қизиллар Бухорога мустаҳкам ўрнашиб бўлишибди. Арkning устида уларнинг қизил байроқлари ҳилпираб турганмиш. Сардор ёлғон хабарга ишониб икки кун оч-наҳор бу ерда қолиб кетганидан жаҳли чиқди. Ҳозир ўша лаънати ёлғончи қўлга тушса нақ тўрт бўлак қилиб ташларди!

Соли Сардор «кўшин»ни яна умидсизгина йўлга бошлади. Бухородан қочиб чиққанларининг тўртинчи куни Сардор ўзининг шунча кундан бери тузук-қуруқ туз тотмаганини эслади. Силласи қуриди. Қочаётганида қўлига илинган отга миниб қайтаверганидан остидаги оти ҳам ўзига мос эмаслигидан, олдинги учқур отлари каби бўйнини гажак қилиб йўлни териб-териб, ўйноқлаб-ўйноқлаб юрмасдан, ёқимсиз лўкиллаб юрарди. Бу от бечорада ҳам айб йўқ эди. У ҳам тўрт-беш кундан бери қуруқ хашак тотмаган. Ҳар қандай бедов от ҳам қирчангига айланиб қолишини Сардор ҳам яхши биларди. Аммо, тан олгиси келмасди.

Қирчанғининг маромсиз лўкиллашидан безор бўлиб, Сардорнинг кўз олди қоронғулашиб борарди. Мудрай деса отнинг тепинишларидан силкиниб уйқуси қочиб

кетади, боши оғирлашиб, кўзлари ачишиб, оғрий бошлади.

— Сардор, — деди оркароқда келаётган Қурбондурди юзбоши, унинг хаёлларини бўлиб, отини қичаб унга тенглашаркан. — Йигитлар чарчаган, отларнинг ҳам холи хароб. Бунақада улар Чоржўйгача дош бера олмайди. Дош бера олганида ҳам бу қирчанғилар билан Бекка кўриниш, шармандалик. Йигит номимизга доғ тушириб қўямиз-ку, Сардор.

Сардор индамади, Ҳа, туркман ўзи оч қолса ҳам отини боқади. Отсиз туркман — тишсиз бўри, оти ориқ туркман — туркман эмас! Қавмдошлари отсиз йигитни элга қўшади, аммо маърақада унинг ўрни пойгақда. Бироқ оти ориқ, қирчанғи ва қаровсиз бўлса унга маърақада ўрин йўқ! Отига қарамаган йигит ғайрати, шижоати ва ғурури йўқ йигит. Ғурури, ғайрати йўқ йигит тирик эмас! Табиийки, мурдага тириклар орасидан жой берилмайди. Гижинглаган қўша-қўша арғумоқларни миниб, не рақибларнинг кўзини куйдириб юрган Соли Сардор, ўзи мудом масхара қиладиган ғайрати йўқ ландовурлардек, бир ғариб қирчанғида юртдошларига кўриниш бергандан кўра тил тортмай ўлгани минг бор афзалдир-ов!

— Сардор, — деди яна ўнбоши унинг хаёлини пароканда қилиб, — ҳов анави кўрғонга борайлик. Кўрғон салобатидан бой одамнинг жойига менгайдир. Бироқ дам олайлик, отларни тўйғизайлик, озроқ томоқ берса, бирон жойи камайиб қолмас. Кейин кечлаб Чоржўй йўлига тушсак ҳам бўлаверади. Бу гап ҳолдан тойган Сардорга маъқулдек кўринди. Индамай отини кўрғон томонга бурди. Бухородан чиққандан бери, кўп сўйламай хаёли паришон бўлиб, ёлғон мишмишга учиб икки кун оч-наҳор қолиб кетганларидан буён эса, ғазоби тошиб ҳеч кимга рўйхушлик бермай келаётган Сардорнинг юмшаганидан йигитлар енгил тортдилар. Қурбондурдига миннатдорона нигоҳ ташлаб қўйдилар.

Кўрғон анчагина хашамдор ва салобатли эди. Отлик киши ҳам ичкарига бўй ташлай олмайдиган қилиб қурилган, баланд пахса девор кўрғонни гир айланиб ўраб олган, нақшин, куббали дарвоза, бу ҳовли эгаси оддий одам эмаслиги, анчагина доврукли, катта оғиз бой эканлигидан дарак бериб турарди. Унча-мунча

Ўткинчи бу хашамдор салобатдан хайиқиб дарвоза қоқишга юраклари бетламай қайтиб кетарди. Бу нақшин дарвоза ҳар кимга ҳам очилавермаслиги, дарвоза очилганда ҳам эгаси янглиғ, ё ундан устунроқ бойларга, бекларгагина очиларди, холос. Бу хонадон соҳибининг зикнализини, бойлиги кун-кундан ошиб бораётган бандалар каби ўзига ўта ишонган, кўзи кибру ҳаводан кўр бўлиб, димоғдорлиги ва манманлиги ҳаддидан ошганлигини ҳовли жой ва нақшин дарвоза манаман деб кўрсатиб турарди. Тўрт паҳса девор ичида анча-мунча уй ҳам ютилиб кетар, кўзга ташланмай девор панасида қолиб кетарди. Аммо, бу кўрғон эмас! Кўрғон улкан девордан бир ярим газ юқорида баланд-баланд устунлар билан ўралган, сирланган болохонаси кўкка бўй чўзган, ҳали ёш тераклар билан бўйлашиб, олис-олислардан ҳам кўзга ташланиб турарди.

Дарҳақиқат, бу Қоракўл, Олотда, қолаверса Чоржўйда ҳам, Бухорода ҳам бироз тилга тушиб улгурган машҳур теричи, чорвадор Оллокулбойнинг кўрғони маҳобатини янада бўрттириб улканлаштириб кўрсатарди.

Қурбондурди ҳисобни тўғри олган эди. Бу алғовдалғов замонда қирқта оч йигитни, очофат отларини шундай доврўғли бой тўйдирмаса, бутун кишлоқ бир бўлиб ҳам буларни боқаман, деб хонумони куйиши мумкин.

Қурбондурди ўнбоши қамчи дастаси билан дарвозани қоқди. Ичкаридан итнинг қаттиқ ва темир жарангидек совуқ вовуллаши эшитилди. Унинг бундай ваҳимали вовуллашидан баҳайбат эканлигини сезиш мумкин эди. Ит боғланмаган шекилли, энди унинг акиллаши шундоққина дарвоза ортидан эшитилди. Кейин ичкаридан гулдираб йўталган товуш учиб чиқди.

— Ҳа, Қоплон, бас қил, — деди яна шу овоз. Оғир-оғир қадам товушлари дарвоза ёнида тинди ва занжирнинг шақирлаб туширилаётгани эшитилди. Кейин дарвозанинг чап табакасида жойлашган кичик эпик қия очилиб баҳайбатгина бош, серсоқол энгак ва шилпиқ-шилпиқ кўзлари ўртасида нок-нусха, бесўнақай бурун кўринди. Бу ўша машҳур Оллокулбойнинг ўзи эди. Бойнинг калласидан пастрокда, баҳайбатликда

юқорисидагидан қолишмайдиган, кесилганидан қолган бир парчагина қулоғини диққайтириб, ҳар бири хан-жардек-жанжардек тишлари орасида ярим қаричча келадиган қип-қизил тилини осилтирганча, сарғиш қўзларидан аланга сочиб иккинчи башара қўринди. Бу бойнинг севимли бўрибосар ити Қоплон эди. Бу ҳовлидаги ҳамма нарса қўрғондан, итдан тортиб эгасигача ҳайбатли эди.

— Ҳа, — деди қўполдан қўпол қилиб бой, энди бошини буткул ташқарига олиб. Ортда қолишни истамаган улкан тарвуздек юм-юмалоқ қорни ҳам бошига эргашиб ташқарига йўл олди. Шунда улкан қорин ва эшик кесақиси орасида тикилиб қолган Қоплон зўриқа-зўриқа ўзини ташқарига олиб қутилганига шуқур қилгандек бир марта «вов» дедида, жим қотиб, қўзларини нотаниш отлиқлардан узмай тураверди.

— Саломалайкум, биродар, — деди Қурбондурди, бу томошадан кулгиси қистаганини яширмоқчидай сохта хўмрайиш билан. Бухородан Чоржўйга кетаётирмиз. Бир кун уйингизда дам олсак девдик. Қўриб турибсиз, ўзимиз ҳам, уловимиз ҳам чарчадик.

Бой бир дақиқа иккиланиб турди. Киритай деса... қошки улар бир-икки киши бўлса. Ўттиз-қирқ одамни тўйдириш ҳазил гапми. Нақ бир-икки бўрдоқини ҳам ямламай ютар важоҳати бор буларнинг. Бир-икки тандир нонни ҳам кўрдим демаса керак, бу юхолар! Отлар-чи, отлариям бор, тағин. Очофат отлари сомонхонасини қуритади, унинг! Киритмай, деса бу бадқовок отлиқларнинг авзойи бузук қўринади. Бу алғов-далғов замонда уларнинг мушугини пишт, дейдиган мардни кундузи чирок ёқиб излаб ҳам топиб бўлмайди. Унинг бир ўзи қирқ чоғли бу қуролли йигитларга бас келишини ўйламай ҳам қўяверса бўлади. Булардан сих ҳам, кабоб ҳам куймайдиган бир йўлини топиб, отанг яхши, онанг яхши, деб тинчгина қутилмаса бўлмайдиган қўринади. Бой бунинг йўлини топгандек бўлди. Юзига сохта жилмайиш ифодасини бериб қўлини кўксига қўйди.

— Энди, оғайнилар, сизларни жон-жон деб мехмон қилган бўлардим-у, аммо, буёғи йўқчилик-да, уйимда на уним бор, на ёғим бор. Буёғи бой, деган номининг қуруқ ўзи қолган. Бошқа ҳамма нарсамизни бир ҳафта бурун қароқчилар талаб кетишди.

Бу кутилмаган пайтда келган бош оғриғидан сил-ликқина кутилишни истаган бой, икки бети, «қилт» этмай ёлғонлар экан, шу пайтнинг ўзида ўчоқхонада, думба ёғида пишаётган паловни кўз олдига келтириб ютиниб кўйди. Бувини ҳам еб бўлгандир. Тезроқ бу дардисарлар ўзи йўлига равона бўлиб қораларини ўчирса эди, ёнбошлаб олиб шакаробни кўшганча палов ошашини ўйлади. Иштаҳаси очилиб оғзидан сув келди. Меъдаси тўқ бўлсада, ўзини уч кундан бери туз тотмагандек хис қилди. Тезроқ даф бўлишсайди бу дайдилар...

Аммо, яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаринта-лар «омин» дейишини, ҳар ким ўзи насибасидагини ейишини бой биларди. Билардигина эмас, хизматкор-ларига, чўпонларига, оиласидагиларига севиб такрор-лайдиган ўғитлари эди, булар. Аммо, бой ичини итдек таталаётган нафси, табиий зикналиги исканжасида буни паққос унутганди. Бироздан сўнг ўзининг ёлғони муд-ҳиш ҳақиқатга айланишини, қозонда олтиндек товланиб, иштаҳасини карнай қилаётган паловтўрадан энди унинг насибаси узилганини, қолаверса ўзи хис қилганидек уч кун оч-наҳор қолишини ҳозир била олганида эди, ҳалику қирқта экан, мингта бўлса мингини ҳам бир мўйи кимирламасдан, бир ҳафта боққан бўларди. Аммо, энди кеч... Билгувчи фақат Оллоҳдир. Бандаси эса, шу олган нафасини қайтариб чиқарадими, ё йўқми билмай ўтиб кетаверади.

Шу куни, шу ерда иккита дахшатли воқеа юз берди. Бу воқеадан кейин анча сув оқиб кетган бўлсада, аммо кўпчилик Соли Сардорнинг бошқа йўлга кириб кетиши, Оллоқулбойнинг уруғига қирон келиши, шу дахшатли воқеадан бошланган дейишади. Соли Сардор бойнинг арзимаган ёлғонини ҳақиқатга айлан-тириб кўйди. Уни бор давлатидан, шавкатию доврўғидан, кеккайган мақтанчоқлигидан бир зумда мосуво бўлди-ю, кўчадаги ғариб тиланчидан ҳам афтода бир бечорага айланди-қолди. Кечаги манмансираган бойнинг бошқа оддий фақирдан атиги биттагина фарқи қолганди. Унинг уйига Сардор ўзи билибми, билмайми қасос ва адоват уруғларини экиб кетганди-ки, охи-роқибат бу уруғлар униб чиқиб, унинг ўзини ҳам, йи-гитларини ҳам маҳф этишини Сардор билмаганди. Буни ўйлаб ҳам ўтирмаган эди. Агар, у ҳам буни сезган

бўлсайди, ҳеч қачон бойнинг маҳобатли кўрғонига қадам ҳам босмаган бўларди.

Иккинчи воқеа биринчиси билан эгизаклардек, бир пайтнинг ўзида турилди. Курумсоқ ва ёлғончи бой уйдан кўноқ сўраб келган оч ва чарчаган ўткинчини, кейинчалик кўплаб одамларнинг ёстиғини қуритган, мол-ҳолидан, давлатидан жудо қилган бешафқат ва қаҳри каттик бир қароқчига, қонхўр қотилга айлантирди. Шу пайтга қадар Оллоқулбойни тунаган биринчи қароқчи Соли Сардор бўлса, Соли Сардор тунаган биринчи қурбони ҳам Оллоқулбойнинг ўзи эди.

V

Соли Сардор Оллоқулбойнинг кенг мўл, баҳаво ва ҳашаматли болохонасида атлас кўрпачада, лўлаболишга ёнбошлаганча мириқиб чой ичарди. Аччиққина кўк чой унинг жонига роҳат баҳш этсада, аммо хаёли паришон, руҳи нотинч, кўзлари олазарак бўлиб, Чоржўй йўлини пойларди. Қурбондурди бойнинг йўрға қашқасини миниб, Чоржўйга йўл олганига тўрт кундан ошди ҳамки, ҳамон ундан дарак йўқ. Аслида яхши улови бор одамга, бу бир кунлик йўл. Занғар бойнинг оти ёмон эмас, учқур кўринади. Сардорнинг ҳисобича, Қурбондурди кеча келиши керак эди. Бугун пешиндан ошди ҳамки, ҳалиям унинг қораси кўринмайди. Сардор, бедарак ўнбошининг нечанчи мартадир онасини йўқлаб бўралади. Унинг бу сафар овози каттиқ-каттиқ чикди. Сардорнинг итфеълини яхши биладиган хос йигити Аннакули болохонага чопиб чикди, унга бокқанча қул каби қўл қовуштириб турди. Феъли тутганда ҳаттоки отасини ҳам бўралашдан тоймайдиган худобезорининг «ширин» каломидан у ҳам бебаҳра қолмади. Эшитган қулоқни тешиб юборадиган, юракка ўқдек қадаладиган сўзларни Аннакули «эшитмади». Кар-соқов бўлиб олиб, кўзини лўк қилганча тураверди. Бирон нима дегудек бўлса, Сардорнинг салмоқлигина муштидан ҳам бенасиб қолмаслигини бу одам билан кечирган йилларининг аччиқ тажрибасидан биларди.

— Ув, энағар Қурбон нега келмаяпти-а? — илон-

дай вишиллади Сардор, гўё унинг келмаслигига як-
каю ягона Аннакулининг ўзи айбдордек.

— Билмадим, Сардор, — елкасини қисди Анна-
кул. — Келиб қолар.

— Ўв бу сафар хайқириб юборди разабкор хўжа-
йин. — Келишини менам биламан! Келмай катта эна-
синикига борадими?! Сен лакмадан нега кечикди, деб
сўраяпман!

Бечора Аннакули баттаррок кунишди.

— Анави, бойбуванг бизга овқат берарканми, ё
йўқми?!

Овқатдан хабар олиш бахонасида орқасига кара-
май ура қочишни мўлжаллаган Аннакулини яна Сар-
дорнинг овози тўхташга мажбур қилди.

— Йигитлардан йўлга чиқар, хунагани топиб ёнимга
бошлаб келсин! Аннакули ўзининг «хунаса» Қурбон-
дурди ўнбоши эканлигига етган фаросатига қойил
бўлиб боғчада отини қашлаб, сағриси сийпаб ўтир-
ган йигитлардан иккитасини Чоржўй йўлига чиқариб,
ўзи бойнинг ичкарасига, овқатдан хабар олгани ки-
риб кетди.

Ўчоқхона ёнидаги, бойнинг марҳум хизматкори Ик-
ром аканинг кулбаси бўлган эскигина асл ранги нели-
гини ўзи ҳам билмайдиган кўрпачада, Икром акадан
қолган эски жулдур чопонни бошига қўйганча шу
дахшатли тўрт кун ичида қариб, соч-соқоли дув оқар-
ган Оллоқулбой, ярим юмук кўзларини бир нуқтага
тикканча чўзилиб ётарди. Бу пажмурда гавда уч-тўрт
кунгина олдин савлатидан от ҳам ҳуркадиган, дағда-
ғаси қирқ эшакка юк бўладиган доврुकли Оллоқулбой
эди, деса, ҳатто бешикдаги гўдак ҳам ишонмасди. Аммо
товуқларга ҳамгўшалик қилганида бойнинг тўсдек соч-
соқолига қиров қўнди. Қон томгудек бўлиб юрадиган
бетларидан ранг кетди. Уни очлигу-хўрлик ёхуд, бу
жирканч, бадбўй гўшага киргунича еган калтаклари
зарби эмас, йўқ, қўлидан учган давлатнинг ғами қарит-
ди. Қаддини букди. Бой-ку, тақдирга тан бериб бўлган-
ди. Майли, сандиқ-сандиқ бойлиги кетди, чидади. Ос-
тидаги арғумоқлари кетди, чидади. Бўрдоқи-бўрдоқи
кўчкорлари сўйилиб, ейилиб кетди, чидади. Аммо,
асосий мулки — кўмилган олтинлари, чўлдаги минглаб
қўй-қўзилари қолар деб эди ўзига тасалли бераётган
бир пайтда, ақли калта ўвил қароқчиларга йўл бош-

лаб кўйлар бокилаётган яйлов томонга кетадими! Ха, падаркусур бола-я, белинг овриб топмаганингдан кейин, бераверасанда! Ихтиёри ўзида бўлиб, кўллари боғланмаган бўлганида бу тентакнамо боланинг тилларини суғуриб олган бўларди! Ха, майли, деди яна ўзича. Мол кетди, давлат кетди. Мингта кўйнинг барисини олмас, лаънати кароқчилар, қолар-да, ахир! Уларнинг юҳо нафсидан қолгани ҳам етади. Мингта-нинг барисини еганда ҳам уч бўлиб яширилган тангалари яна ўн минг кўй сотиб олишга етади... Ох, хотиннинг сочи узуну, аммо ақли калта бўлади деганлари рост экан! Юрагидаги сўнгги ва энг бақувват илинжни шу нодон хотин куйдирди. Бунинг меровлиги олдида, ўглининг тентаклиги ип ҳам эшолмай қолди. Ўғлики, аслда ярим тентак бола эди. Ақлининг қисқароқ эканлиги кундек равшан эди. Хотинининг ақли эса тошни ёрадиган эди, деб айтолмаса ҳам бунчалик чегара билмас нодонлиги етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. У ўша даҳшатли воқеани эслаб, инграб юборди. Раҳматли отаси Абдуллабойнинг мудом қайтариб юрадиган ўғити эсига тушди. «Кулни шамолга, сирни хотинга ишонма» деб кўп такрорлагувчи эди, раҳматли бой. Шамол кулни совуриб учуриб олис-олисларга таркатади. Кулдан асар ҳам топа олмайсан. Хотинга ишониб сир айтдингми, у энди сир эмас, деб билавер. Чунки хотиннинг оғзи бўш бўлади. У сирни ичидан сақлай олмайди. Элга ёйилган сирнинг эса сирлиги қоладими?!

У галварс, хотинга сир айтиш уёқда турсин, имижимида қолган махфий ишига хотинини шерик қилиб ўтирибди-я! Аслида, унинг ўзини худо уриб кетган экан, бошқа ҳеч кимни эмас, ўзини худо уриб ақлини хиралаштириб кўйган экан!

... Ҳозиргина дарғазаб хўжа олдида мўмингина кул киёфасида ўтирган Аннақули бу ерда, ўзини кўйхонага кириб қолган бўридек ҳис қилди. Қўрқув, ваҳима ва илтижоли нигоҳлар унда шафқат эмас, ғазаб ва нафрат уйғотди. Аянчли инграб ётган бой унинг кулгисини кўзватган бўлса, унинг хўппа семиз, юзлари салқиб, ковоқлари солиниб қолган, ҳаракатлари қовушиқсиз хотини ғазабига дучор бўлди. Бойнинг олти ойлик, ниҳоятда кўҳлик келини билан, бўйига етиб қолган қизини ичкаридан ичкарига паналатган бу хо-

тиннинг унчалик ҳам фаросатсиз эмаслигини, ўша кунги талонда эсидан оғиб қолаёзиб, ганган миясига келган ишни қилгани учун ҳам эрининг ғазабга дучор бўлганини англаш мумкин эди. Аннакули Сардордан олган ҳақоратларининг барчасини бу бечора хотинга тўкиб солди.

Овқатни қачон берасан, мегажин?! Сардор сенинг анави тирик мурда эринг эмаски, имиллашингни кутиб ётса! У кутмайди, кутиб ўтирмайди. Терингни шилиб, ўзингни шўрва қилиб пиширтирмасин, тагин! Жонингдан умидинг бўлса, кимира тезроқ!

Шу пайт бой бир инқиллади-ю, балога қолди. Аннакули энди ғазабининг қолганини унга йўллади.

— Инқилламай жим ёт, қари кўппак! Ё, анави итингнинг ёнига жўнатайми? — Аннакули бу ҳам камлик қилгандек, шўрва қайнаб турган қозонда хилвирак эти ажралиб қолган илик суягини олдида, бойга ирғитди. — Ма, ол, буни кемириб, жим ёт, қари кўппак!

Суяк бойнинг кўкрагига «топ» этиб тегиб, пастга юмалаб тушди. Ўзидан иссиқ буғ чиқариб турди. Бой буни сезгудек аҳволда эмас эди. Аҳён-аҳёнда инграб кўйганча ярим очик кўзларини бир нуқтага тикиб кимира этмай ётарди.

Бойни яна хаёл элита бошлади. Давлати етти пуштига ҳам етиб ортгувчи бойнинг ҳамма нарсаси бор эди. Аммо, бир кам дунё, деганларидек, солих фарзанддан худо қисган экан. Номига фарзанди бор, аммо унинг боридан йўғи авло... Хаёлига яна тентакнамо Абдурахмон ўғли тушиб бой ғижиниб қўйди. Ёлғиз ўғилда одам келбати бор, одам сурати бор, аммо... Унинг ўн олтини уриб қўйган, ақлу-хушда ҳам қусури бўлмаган кизи ҳам бор, бироқ манмансираган бой қизини фарзанд ўрнида кўрмас, қиз бола бировнинг хасми, унинг меросхўри ҳам, авлоднинг давомчиси ҳам бўлолмайдими, деб унга меҳр қўймаганди. Ягона ўғилнинг, меросхўрнинг эса аҳволи бунақа! Йигирмага кирган Абдурахмон, ёш болалар билан қувлашмачок, чиллак ўйнаб юрибди. Олти ой бурун уйланса, зора эси кирармикан деб, холасининг кўхликкина Қамарнисо кизига уйлантириб ҳам қўйди.

Бой ширин хотирага, қайтиб келмас бўлган ўтмишга айланган шу омон-омон замонларни эслаб, юраги

хапкириб кетди. Қандай тўй бўлгандия ўшанда... Уч кунлаб тўй берганди. Биринчи кун ялангликда неча неча серкаларни сўйиб, улоқ-кўпқари берганди. Иккинчи кун доврўкли-доврўкли полвонларни йиғиб, кураш қилганди. Сўнгги кунги катта базмда чор атрофдаги энг зўр ҳофизу бахшилар тонггача хониш қилганди. Шуларнинг ичида, ён қўшниси ёшгина Файбулланнинг маҳорати тилга тушганди. Хоразмдан келган машхур ҳофизлар ҳам унинг санъатига қойил бўлиб эдилар. Ўшанда унга охиросда навбат тегди. Файбулла тоғаси Зокир бахши совға қилган торини шунақанги сайратдики, ҳатто кўпни кўрган созандау ҳофизлар ҳам унга тасаннолар айтишди. Куйлай бошлаганда, шу соз санъатига яраша ёқимли овозни ҳам худо ундан аямаганини билган давра узоқ олқишлашди. Ҳа, шунда у Махтумқулидан айтган эди. Қўшиқнинг сўзлари бойнинг қулоғи остида қайта янграй бошлади.

«Қора тошдан қора қилни кўрган кўз,
Чанг илар нигоҳинг кўзга меҳмондир.
Келган ош деб келмас буриштирма юз,
Нонга муҳтож эмас сўзга меҳмондир.

Ўғирдир учрашмоқ, узоқдир йўллар,
Сўрашса йигитлар, сўзлашса тиллар,
Баҳорда очилган ранг-баранг гуллар,
Бир фасл очилар, ёзга меҳмондир.

Не азим ҳунарлар, не сирли ишлар,
Не ҳаволи боғлар, баланд оғочлар,
Олтмиш алвон, етмиш турлик емишлар,
Дарахтдан айрилар кузга меҳмондир.

Йигитнинг бўлмаса яроғи, оти,
Шуни аниқ билинг йўқдир ғайрати,
Қаригунча кетар кучи-қуввати,
Йигитликнинг зўри тизга меҳмондир.

Бу дунё юраги тилим-тилимдир,
Жафоси кўп бўлар жабру зулмдир,
Ҳар неча яшасанг, ахир ўлимдир,
Азиз жонлар танда бизга меҳмондир.

Хақни ёдга солсанг, хақдан кўркинга,
Шайтон ора тушар, кўймас эркинга,
Гўзал жувон қувонмагил кўркинга,
Кексаярсан, кўркинг юзга меҳмондир.

Махтумқули, айтар эллар ўзимга,
Ўлим ёдимдадир кўрку кўзимда,
Хар неча яшасанг ернинг юзинда,
Одам ўғли беш кун тузга меҳмондир».

Бу улур шоир ўшанда, бойнинг асасая дабдабага кўмилган чоғларида бу шону-шавкат ҳам, молу-давлат ҳам меҳмон янглиғ ўткинчи эканлигини, ёзуғида бундай қаро кунлар ҳам борлигини айтган экану, аммо бу нодон бош сезмаган, кибр ёғи босиб сўқирга айланган бу кўзлари кўра билмаган экан-да...

VI

Сардорнинг кўзлари қаҳрли қисилди. Чексиз ғазабдан юзлари бўғриқиб, лунжи пириллаб бир-икки учиб кўйди. Қурбондурди ўнбоши ҳам, олдиндаги бир-икки йигит ҳам бун кўришди. Ўнбошининг ҳозир бир даҳшатли ҳодиса юз беришини ҳис қилиб юраги орзиқиб тушди. Сардорнинг ғазаб тўғонлари очилиб бўлган, бойнинг ёнини оламан деса бойга қўшилиб ўзи ҳам бу тошқинга фарқ бўлишини биларди. Индамай кутишга аҳд қилди. Одатда, мулойим, бироз кесиб гапирадиган Соли Сардор, ғазаби чексиз жўш урсада, аммо ташига чиқармасликка тиришарди. Бирок душманига жанг майдонида дуч келганда бу одатий киёфасини худди, кийимини ечиб улоқтиргандек, ташлаб юборар ва бундан енгил тортарди. Шунда унинг асл киёфаси намоён бўлар, кўзларидан кўкимтир совуқ аланга сочилар, кошлари чимирилиб, ўлжасига ташланишга пайт пойлаётган йиртқичдек бутун вужудидан мудҳиш куч ёғила бошларди. Соли Сардорнинг бу ҳолатига гувоҳ бўлган курдошлари ҳеч қачон унинг ғазабини кўзитган рақиб ўрнида бўлишни хохламаган бўлардилар. Ҳеч нарсадан беҳабар рақиб бир неча сониядан сўнг беҳос мушук чангалига тушган сичкондек аянчли аҳволга тушиб коларди. Сардор уни осонгина ўлдириб қўя қолмасди. Олдин роса эзғилар, товбасига минг бор

таянтирарди. Баъзан шундай бўларди-ку, у бечора бундай хўрликдан кўра ўлимни минг афзал биларди.

«Уйимда ҳеч нарса йўқ, менинг уйимга кириб овора бўгунча йўлингиздан қолмаганингиз маъқул» деб, шумшайиб турган бой Сардорнинг жаҳлини қўзитди. Унинг қазаби кўтарилгани сайин қиёфаси аксинча сокинлашиб, совуққонлашиб борарди.

— Ҳа, шунақа, денг, бой ота, биз бадавлат деб адашиб, бир гадойникига келибмизда. — Совуқ кулимсираб қўйди Сардор. Унинг бир лаҳзалик бу кулимсирашида ажалнинг сояси «лип» ўтгандек бўлди.

Ақлли бир одам гапнинг нишаби қайси томонга қараб оқаётганини сезиши керак эди, шу сонияда. Аммо, бойнинг ақлини ҳаёлида сузилаётган опнинг хушбўй хиди аллақачон хиралаштириб улгурган эди. У қандай қилиб бўлмасин, улардан қутилишни ва тезроқ ичкарига қайтиб ошга бўқишдан бошқа нарсани ўйлашга ярамасди. Бой шу сонияни қўлдан бой берди. Бу кечикиш ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб издан чиқариб юборди.

— Биз шўринг қурғурларнинг сув деб, келганимиз сароб экан-да, а? — Сардорнинг бу саволи олдингилардан ҳам совуқ эшитилди. Бойнинг ичидан зил кетди. Бу бадқаҳр, совуқ одамдан энди яхшилик қутиш, арслондан сут талаб қилиш билан тенг эканлигини тушунди. Унинг кўнглидагини сезгандек, ёнидаги айиқдек салобатли Қоплон олдинга интилиб бир марта келиштириб вовуллади, аммо иккинчи вовуллашига тўппончанинг гумбурлаши ҳам омухталашиб кетди. Ва унинг охири аянчли ангиллашга айланиб тугади. Бечора бўрибосар қалтираётган оёқларини бир-икки сония кериб, оғир гавдасининг мувозанатини сақлашга тиришди. Аммо, бўлмади. Баҳайбат оёқлари ҳам дақиқа сайин оғирлашиб бораётгани гавдани сақлаб туролмади. Тупроқ йўлни чангитиб қулади. Охири кучини томоғига бериб увиллаб юборди. Унинг овози этни жимирлатадиган даражада хунук эди. Сардор, унинг миясига иккинчи ўқни ҳам жойлаб бечорани минг бир азобдан фориг қилди. Бўрибосар улкан бошини бир-икки қимирлатиб ияк қоқди-да, мангуга тинди. Бу ёввойи ва мудҳиш манзара эшикка суянганча лолу соқов бўлиб турган бойнинг кўз ўнгида содир бўлди. Бойнинг кўзи очилиб кетди. Аммо, энди кеч эди.

Тўғон бузилганди. Уни тиклаб бўлмасди. Тўғондан озод сувдек ғазаб тошқини бойни чирпирак қилиб учириб кетди.

— Аннақули! — Вишиллади Сардор. — Оч дарвозани! Қурбон, сан ювуқсизни ичкарига олиб кир! Сенлар эса бу ердаги бор тирик жонни боғланглар!

Хали бойнинг ақли, нима бўлаёганини англамай туриб, бу худобезорилар мўри-малаҳдек бойнинг қўрғонига ташландилар. Қурбондурдиннинг зарби билан бой шилқиллаб кулади. Яна бир зарб билан у хушидан кетди. Хушига келганида оёқ қўллари чандилиб боғланганча ётарди. Бироздан кейин ёнига Абдурахмонни ҳам келтириб ётқизишди. Кейин дўмбиллаган, ҳарсиллаган хотинини келтиришди. Хайрият-ки, у боғланмаган эди. Хотини ўғлининг ва эрининг сулайиб ётганини кўриб уввос солиб юборди. Унинг йиғиси энди ортиқча эди. Аннақулининг енгилгина зарби билан дум-думалок хотин шалоплаб йиқилди-ю, уни ўчди.

Хамма жойни искалаб, тинтиб юрган Қурбондурдиннинг бир йигити ўчоқбошидан иштаҳани китикловчи хид таралаётганини сезиб қолди. Бир неча кундан бери туз тотмай келаётган йигит беихтиёр хид келаётган томонга қараб юрди. Ўчоқнинг олови тортилиб, унга қумғон қўйилган, салкам тўйқозондек келадиган каттагина қозонга товоқ бостирилганди. У шоша-пиша товоқни кўтарди-ю, тилла топган гадойдек қўзлари ўйнаб кетди. Қозон тўла олтиндек сап-сарик товланаётган палов гумбаз бўлиб дамани еб турарди. Йигит бечора ўзини тутиб тура олмади. Очқўзлик билан капкирга ош тўлдириб олдида ура бошлади. Нафси бироз ором топгандек бўлди. Капкир билан кавлаб, гуруч тагидан муштдек серёғ гўшт олиб икки-уч бўлганча оёзига ташлади. У бу лаззатни иложи борича кўпроқ чўзмоқчи бўлиб узок чайнади. Шунда Қурбондурди ўнбоши унинг бу бетамизлигини кечирмаслиги эсига тушиб, уни излаб кетди.

... Ошни еб, ҳакалак отган нафси бироз қонган Соли Сардорга бу қўрғон анчагина баҳаво ва ҳордиқ чиқаришга боп жойдек туюлди. Бу ерда овқатланиб, бироз дам олишни, кейин шом салқинида йўлга чиқишни мўлжаллаган Сардор фикрини ўзгартирди. Шу ерда бир-икки кун қолишга аҳд қилди.

Бировнинг биров билан иши йўқ, ҳамма ўз билганини қилаётган, чексиз ҳукмрон бўлган Амир давлатини қулатган ўрислар ҳали бу ерларга етиб келиб улгурмаган, юрт безга, замон Соли Сардорга ўхшаган билагида кучи, кўлида қуроли ва ортида уч-тўрт йигити бўлган зўрларники эди. Шундай кунларда унинг мушугини пишт дейдиган мард топилмасди.

Оллоқулбой ўзини элдан юқори тутарди. Элни менсимасди. Ён қўшнилари билан ҳам борди-келдини йиштириб қўйганди. Қўрғонининг деворини шундай баланд солгандики, бой қанча нола қилса ҳам, унинг фарёди девор ошиб кўчага чиқмас, чиққан тақдирда ҳам, биров бу қўрғонга кўз ташлай олмасди.

Хуллас, бахтиқаро бойнинг йиққани энди ўзига буюрмаслиги-ку аниқ, аммо бу маҳобатли қўрғон, бойга сўнгги макон ҳам бўлиб қолмасин-да... Сардорнинг ўзини шу уй эгасидек тутиб, ғоз юрганча бойнинг олти устунли каттагина болохонасига чиқиши бойни чексиз ғазаблантирди. Аммо, у ноилож эди. Бунинг устига унинг бир йигити Қашқа арғумоғини минганча чиқиб кетди. Бой бу арғумоқни Чоржўйдан ўттиз қўй баҳосида олган, ҳали бирон марта ҳам минилмаганди. Бой яраланган шердек ўкирганча товукхонадай жойда ётар, лаънати қароқчилар эса унинг қўрғонини бутунлай ўзиники қилиб олгандек бемалол юрардилар.

VII

Қишлоққа ўғри оралабди. Жамол Элбеги юртни идора қила бошлаганидан бери илк бора бундай хунук хабар оғиздан оғизга кўчди. Кимдир буни замоннинг нотинчлигига йўйса, кимдир эл-юртдан қутбаракка учиб одамлардан иймону инсоф кўтарилганига элтиб такади. Ва яна кимлардир Жамол Элбеги бу нотинч замонда аёл боши билан юрт сўрай олмаслиги, шунинг учун ҳам ўғри-ю қароқчи ундан тап тортмай эл оралаб юрганлигини сўйладилар. Дарҳақиқат, элнинг оғзига элак тутиб бўлмас экан. Эланмаган ундан ёпилган нон ичидан тишни синдирадиган тош ҳам баъзан чиқиб дилни хира қилганидек, бу гап-сўзлардан Элбегининг кўнгли оғриди. Аммо, бу беэлак оғизлардан чиққан сўзларда бирмунча ҳақиқат ҳамиртуриши ҳам борлиги Элбегига алам қиларди.

Ха, рост, Элбеги карийб ўн беш йил юрт сўради. Бир эркакдан кам ишламади. Юртга беклик қилиб, бировнинг дилини бекорга оғритмади. Тўғри, қаҳри каттик эди. Дағдағаси баланд эди. Бир эркакчалик шижоати ҳам, ғайрати ҳам бор эди. Аммо, бировнинг бурнини ноҳақ қонатмади. У пайтлар замон тинч эди. Энди, у маъсуд кунлар Амир билан бирга юртни тарк этиб кетди. Бу, ит эгасини танимайдиган талотўпда аёл боши билан юрт дарғаси бўла олиши амримаҳол. У энди эгалик қилолмади. Жамол Элбеги қанчалар оғир ва аламли бўлмасин, буни ич-ичидан тан олди. Энди бу элга юртни бало-қазолардан асрай оладиган, керак бўлса кўксини қалқон қила оладиган фидойи, мард керак. Забардаст эркаккина бунинг уддасидан чиқа олиши мумкин. Қанийди, Жумабек шу ишни ўз зимасига ололса. Афсуски, у ҳали ёш. Ҳали тажрибаси ҳам, элга беклик қила олгудек обрўси ҳам йўқ.

... Жумабек арзимаган, деб билган жароҳат уни бир ҳафта тўшакка михлаб қўйди. Шунда унинг жонига Толиб буванинг туркана дорилари-ю, ҳоласининг меҳрибончилиги ора кирди. Айни кучга тўлиб, ғайрати ичига сирмаган бўз йигит соғая бошлаганини сезиб, бир жойда ўтираверишдан, ҳол сўраб келгувчиларнинг бир хилдаги дий-диёларини тинглашдан зерика бошлади. Бирон иш билан чалғий деса, унга иш топилмади. Ҳовлининг эркаклар қиладиган юмушлари Турсункулдан ортмайди. Оғирроқ ишларга эса ҳали тўла соғайиб асл ҳолига қайтиб улгурмаган жароҳатлари йўл қўймасди.

Дўстининг тузалганидан кўнгли хотиржам бўлган Файбулла ҳам Қорақўлга қайтиб кетганига бир ҳафта-лар чамаси бўлиб қолди. Бир неча кун унинг бошида парвона бўлиб сардобалардан хабар олишни унутган Элбеги ҳам эрталаб чиқиб кетганча, ҳамон дараги йўқ. Унинг зерикишдан юраклари сиқилиб кетди. Касал ётганда ҳар куни хабар оладиган Ашур, Чори, Ёдгор деган ўртоқлари ҳам келмай қўйишди. Ҳар кимнинг ҳам ўз ташвиши бошидан ошиб ётган шу кунларда бировдан гина-кудурат қилиш ўринсиздир. Гулолим дамлаб берган чойни ичиб, ўрнидан турди. Турсункул куймалашиб юрган отхона томонга юрди. Отни томоша қилмоқчи бўлди.

Турсункул отхонани тозалаётган экан. Бир замбилгалтак гўнгни олиб чиқиб келди. Ичкарида Қоратойнинг кишнагани эшитилди.

— Сизнинг келаётганингизни сезди, бек, — деб жилмайиб қўйди Турсункул қўлидаги ралтакни ерга қўйиб, унга пешвоз юрар экан, — бўлмаса кун узоғи шунга қарайман, ем бераман, суғораман, ювиб тарайман, аммо, бу қора қайсар ўла қолсин, рўйхуш бермайди. Кўзларини чақчайтириб хўмрайиб тураверади. Мана, энди сизни кўрмай туриб кишнаяпти. Ҳали кўрса, ўйнаб беришдан ҳам тоймайди, бу ярамас.

Жумабек унинг беозор нолишидан мийиғидан кулганча отхонага кирди. Нимқоронғи отхонада, қора духободай товлангувчи, йирик айғир бошини бўғма илондек гажак қилиб, пешонасида оппоқ юлдузга менгзагувчи қашқасини кўз-кўз қилиб, атрофидан айланар, дирк-дирк ўйнардди.

Бу гўзал мавжудотга Жумабек қулунлигидаёқ меҳр қўйганди. Баҳорнинг энг сулув палласида Элбегининг кўк бияси қулунлади. Ингичка, узун оёқларини дир-дир титратганча ўйинчоқ от янглиғ гўзал ва товлангувчи ҳўл тойчоқни Жумабек биринчи бўлиб кўрди. У ниҳоятда бежирим, қоп-қора бошидаги қашқаси ҳам узукка кўз қўйгандек ярашган эди. Жумабек уни кўрган захоти ҳамма нарсани унутиб, тойчоқнинг ёнига югурди. Хозиргина тувилган боласини ялаб-юлқаётган бия уни тойчорининг ёнига йўлатгиси келмас, қизганиб пишқираар, индамаса тепиб, ё тишлаб олгудек ва жоҳати бор эди. Аммо, Жумабекнинг ҳам тойчоқнинг ёнидан айрилгиси келмас, уёқдан қувса бу томондан сукилиб келаверарди.

— Хола, хола байталингиз туғди. Қоп-қора чиройли тойчоқ туғди! — деб ҳовлини бошига кўтариб югурганди шунда Жумабек.

Ичкаридаги пўлат сандиғидан нималарнидир излаб кавлаштираётган холаси унинг хуш хабаридан суюниб кетганди. У тойчоқнинг тувилганидан ҳам кўра, ёлғиз уйини тўлдириб, бағрини бутун қилиб юрган марҳум опасининг шу кенжатоғи суюнганидан қувонди. Бу дўнгпешона, камгап бола анчагина ўйчан, хурсандлигини ҳам, хафалигини ҳам ичига ютиб кетаверар, «миқ» этиб бировга оғиз очмас эди. Баъзан Элбеги катта оилада, ака-укалари билан тепишиб, тала-

шиб ўрганган бола, менинг жим-жит ҳовлимда сиқи-
либ қолдимикин деб ўйлаб ҳам қўярди. Жумабекнинг
қувончдан порлаган кўзларига қараб «Хайрият, бо-
ламга эрмак, овунчок топилди», деб кўнглидан кечир-
ди.

Жумабек, тойчок қандай, зўрми? — деди ишдан
бошини кўтармай.

— Зўр! Қоп-қора, пешонасида юлдузи ҳам бор!

— Ундай бўлса, шу тойчок сеники, — энди Элбеги
сандиқ титишни бас қилиб, Жумабекка ўгирилиб ўтир-
ди. — Шунинг ўзинг боқасан. Чопишга, кўпқарига ўрга-
тасан. Шу отингни миниб Бухорога Амирнинг Наврўз
кўпқарисига борасан. Хали у шунақанги зўр от бўлсин-
ки, кўриб ҳамманинг ҳаваси келади, ҳа! Амирнинг
кўпқарисидаги энг зўр улоқни айириб чиқасан. Амир-
нинг ҳам, улуғ-улуғ бекларнинг ҳам сенга ҳаваси ке-
лади. Кейин Амирнинг гўзал қизи сенга ошиқ бўлиб
қолади. Шу отингда Маликани келин қилиб олиб ке-
ласан. Бир тўй қиламиз-ки, асти қўяверасан! — Элбе-
гининг кўзларида шўх учқунлар пайдо бўлиб, ширин
хаёлларига нуқта қўйди.

Э, боринг-е! — деганча Жумабек чопиб чиқиб кет-
ди. У то ўн саккизга кириб, мадраса тупровини ялаш
учун, Бухоро сафарига отлангунча қулун ғўнон бўлди.
Ғўнон дўнон бўлди. Дўнон той бўлди. Той бўлиб ай-
ғирдек салобатли юришни, Дулдулдек икки оёғини
тикка кўтариб кишнашни ўрганди.

Қоратой Жумабекка шунчалик боғланиб қолганди-
ки, у қаерга борса, содиқ итдек эргашар, кетидан
қолмасди. Жумабек ҳам чўнтагида бир сиқим арпа-
ми, нон ушғоғими олиб юрар, уни кўлидан капалаб
олиб ейишга мажбур қиларди. Баъзан эса чўнтагида-
ги бор нарсани, майизни, парвардами, барибир, унга
тутқазаверарди. Қоратой, айниқса, чакмоққандни хўш
кўрарди. Жумабекнинг кўлидан қандни усталик би-
лан лабларига қисиб олар ва қарсиллатиб ерди. Хо-
ласига Жумабекнинг бу қилиғи унчалик ўтиришмас-
ди.

— Э, сен бола, бунинг отга эмас, сукотойга итга
ўхшатиб қўяпсанку, — деб жавраб қўярди.

Аммо шу дўмбоқ ва шўх той йиллар ўтиб еттига
тўлди. Баҳайбат тулпорга айланди. Аммо, унинг ёшли-
гидаги шўх ва эрка феъли сақланиб қолди.

Жумабек Қоратойни козикдан бўшатиб ташқарига етаклади. От ўзига қадрдон хидни туйиб, ширин хотиралари эсига тушгандек, Жумабекнинг қўлларини, кийимларини хидлади. Лаблари билан чўнтақларини тинтиб кўрди. Жумабек отхонага боришни мўлжал қилганида беихтиёр дастурхондаги бир ликопча майизни чўнтагига бўшатиб олганди. Шуни кафтига қўйиб Қоратойга узатди. У хузур қилиб кишмишни битта-битта териб еди. Кейин болалик қадрдони билан ўйнади. Тумшуғи билан турткилади. Думини қамчи қилиб, роса «савалади». Жумабек ховлига йўналганда арқонини судраб унга эргашди. Эргаша туриб кишнаб юборди. Олдинги оёқларини худди рақс тушгандек ўйнатиб диркиллай бошлади. Турсунқулнинг яқинлашаётганини кўриб унга хўмрайганча тишларини кўрсатиб кишнади-ю, шаталок отганча ховли бўйлаб югура бошлади. Унинг изидан узун арқон тупроқ чангитиб, илондек тўлғонганча судралди.

— Бек, — деди Турсунқул халлослаганча ёнига келиб, — нега бу қайсарни бўшатдингиз, агар ховлидан чиқиб кетса, уни юзта отни хоритиб ҳам етолмай-мизку!

Шуни-я, — деди Жумабек Қоратойнинг шўх қилиқларидан завқи келиб, — бу қирчанғини бир ўзим пиёда ушлайманку, сиз бўлса ваҳима қиласиз. — Шундай деганча у қаттиқ хуштак чалиб юборди. Ховлининг тўс-тўполонини чиқариб безорилик қилаётган Қоратой таниш хуштакни эшитиб бирдан сергак тортиб тўхтади. Кейин аста орқасига ўгирилиб бошини қуйи солганча Жумабек томонга кела бошлади.

— Яшавор, Қоратой, ҳали унутмабсанда, қойил! — Жумабек унинг бўйнидан кучоқлаб олди. Чўнтагида қолган майизни олиб, ҳаммасини унинг оёзига тутди. — Ол е, сен ҳали бунданам зўр от бўласан!

— Сизга қойил, бек! Шу қорақайсарни одам қилиб-сиз, Сизга балли! — Турсунқул Жумабекка ҳавас билан қаради.

Жумабек Қоратойнинг юлдуз қашқасини сийпар экан Ғайбулланинг шавқ билан айтадиган кўшиғини эслади. «Отдир йигитнинг йўлдоши, ўғилдир давлатнинг боши!». Ҳа, холаси айтгандек энди бу йўлдошликка ярайдиган от бўлибди. Кўпқарига солса беулук чикмайдиган, йўл юриб чарчамайдиган бедов бўлиб

етишибди. Энди бу от билан бошини баланд кўтариб Амирнинг кўпкарисига борса ҳам бўлади. Элбегининг ўша гапини эслади-ю, кулгиси қистади. Ўзи кўпкарига ёмон отда кирса ҳам, бақувват кўллари билан улокни бировга олдириб қўймайдиган йигит бўлиб етишди. Ўша қорабахмал тойчоғи ҳам девдек хайбатли тулпорга айланди. Аммо энди кўпкари бераман, деган Амир қани. Кўпкарини ютган чавандозга хотин бўламан, деган малика қани! Жумабек бу дунёнинг шунақа телба-тескари ишларига хайрон бўлгандек мийиғида жилмайиб қўйди.

Турсункул отхонадан каттагина, чиройли зардўзи туморни олиб чиқди.

— Бек, бу Қоратойингиз кўзга яқин бўлиб қолибди. Кўз-суқ дегандай, балодан хазар маъкул, — деганча Қоратойнинг пешонасига туморни тақмоқчи бўлди. Қани энди, бу қайсар қора от унга бўйин берса... Бошини силкитганча серзарда пишқираб, яқинлашсанг нақ тишлаб, бир парчангни узиб оламан, дегандек, тишларини иржайтириб-иржайтириб қўярди.

— Бўлди. Бас қил! — деди Жумабек ва унинг бўйинини сийпалай бошлади. Қоратой тинчланди. Шунда Жумабек туморни унинг нўхтасига боғлади, зарҳал ипини кулоқлари орасидан ўтказиб, пешонасига ташлади. Тумор нақ Қоратойнинг юлдузига менгазар қашқасининг ўртасига жойлашди. Қоратойнинг чиройини янада бўрттириб юборди.

VIII

Жамол Элбеги эрталабдан, юраги бир хижилликни сезгандек, Сардобага қараб интилаверди. Жумабекнинг жарохати билан андармон бўлиб, уч-тўрт кун ундан хабар ололмаган эди. Кўкбайтални одатдагидан қичаброқ хайдаб Сардобага яқинлашар экан, безовталиги ортиб борарди. Сардобадан йигирма кадамча беридаги равотнинг даричаси ўпирилиб ётар, ҳеч зор, хатто қоровул Мирза бува ҳам кўринмасди. У Сардобада қандайдир ёмон воқеа содир бўлганини тусмоллаб, бува ётадиган уйгача кирди. Кирди-ю, ўша воқеанинг бўлганлигини ҳис этиб, эти жунжикиб кетди. Мирза бува қўл оёғи боғланган, оғзига латта ти-

килган ҳолда, кўкариб ётарди. Элбеги шоша-пиша унинг овзидаги латтани тортиб олди. Чол чуқур нафас олди... Қув-қув йўталди. Кўзларини мўлтиратганча Элбегига гуноҳкорона боқди. Ўпкаси тўлиб, кўзларига ёш қуйилди. Элбеги ерда ётган пичоқни олиб, буванинг қўл-оёғи боғланган арқонни шарт-шарт кесиб ташлади. Мирза бува арқон қийиб ташлаган жойларини силаркан, ундан кўзларини олиб қочиб, ерга боққанча сўзлай бошлади.

— Улар тўрт киши эди. Биттасининг елкасида милтиғи ҳам бор. Ярим тунда келиб сув олмоқчи бўлишди. Шошманглар, дедим. Ювуксиз, Сардобага кирманглар, дедим. Қани менга эътибор беришса... Бир норғулроғи итариб юборди. Белим чиқиб кетгандек бўлди, назаримда. Улар менга эътибор ҳам бермай, ичкарига киришди. Олдин сув ичишди. Кейин, шалоп-шалоп қилиб бет қўлларини ювишди. Мен ҳеч нарса қила олмадим. Мирза буванинг оппоқ соқолига кўзёш томчилари тўкилди. — У ювуксизлар Сардобани ҳаром қилишди...

Чол бир зум оғир тин олди.

— Танидингизми?

— Йўқ. Бу ерлик эмас улар. Гап-сўзларидан тус-моллаб жўқчиларданмикан дедим.

— Нима қилиб юрибди экан, улар бу ўртада кўпам кўринас эдиларку?

— Олдин, бирон йўловчиларданмикан дегандим, кейин йигирма чорли сигир ва юз чорли қўй-эчкини ҳайдаб кетаётганини билиб булар қароқчилар, чиқаров дедим. Омборни ҳам бузиб, қўлга илинар нарса-ларни олиб кетишди, тўнғиз қўпгурлар.

Элбегининг қони қайнади.

— Индамай томоша қилиб туравердингизми?!

— Нима ҳам қила олардим. Олдинги даврим бўлганда-ку, бунақалар билан қандай гаплашишни ўзим билардим-а. Аммо, сен қизим, менинг ёшим саксонга бориб, соч-соқолим оқарганини, белимдан мадор кетганини кўриб-билиб туриб шундай деяпсан-а! Улар омборнинг эшигини бузаётган пайтда мени туртиб юборган норғулининг бошига таёқ билан туширдим. Бор кучим билан ургандим, ҳатто қўлларим зиркираб кетди. Бу унга пашша чакканчалик ҳам таъсир қилмади. «Бошни жедингу, уккағар», деди вишиллаб ва қулок

чаккамга тушириб юборди. Кўзимдан олов чиқиб кетгандек бўлди. Тонгга яқин, шу хужрада, қўл-оёғим боғланган холда, ўзимга келдим. Бақирай десам оғзимга латта ҳам тиқиб кетган экан у лаънатилар.

У энди йиғламас, эртадан умидни узган одамлардек, кўзлари ҳеч нимани англамас, лоқайд ва беҳис бўлиб қолганди. Қайғуга ботган, афтодаҳол, ерга боққанча жимгина Элбегининг не дейишини кутиб тураверарди. Элбеги бувага қаттиқ гапириб юборганидан пушаймон эди. Унинг оппоқ соқолига изтиробдан қизариб кетган кўзларига қараб ачиниб юраги бўшашди. Бувага индамади. Нима ҳам десин. Саксондан ошган чолни ёлғиз Сардобага қоровул қолдириб, яна ундан тўрт човли бақувват йигитларга бас келишни талаб қилиш, бориб турган бемаънилик. Сардобани харом қилдирибсиз, омборни ўғирлатибсиз, бунинг учун сизга раҳмат десинми. Элбеги шу хаёллар оғушида ўрнидан туриб оти томонга юрди.

— Элбеги, — деди Мирза бува, бошини илкис кўтариб, — мен эпллмадим. Мен сенинг ишончингни оқлай олмадим. Энди Сардобага бошқани қоровул тайин қил! Чол шундай деганча инқиллаб ўрнидан турди-да, қаловланиб оқсоқ оёғини базўр судраганча қишлоққа қайта бошлади. Элбеги то унинг қораси кўринмай кетгунча орқасидан маъюс термулиб турди. Кейин, уйига хомуш ва паришон, елкасига зил-замбил юк осилгандек хорғин қайтди. У нима қилишни, қароқчилар талаган ҳамқишлоқлари ёнига югурсалар не дейишни билолмай қолишини ўйлаб эзилди.

Ховлига кирар экан, аввало кўзи эгарланиб, йўлга шай қилиб қўшилган Қоратойга тушди. От мушакларини дириллатиб, оёқларини ўйнатар, бир жойда тек тура олмасди. Гўё, «чух» деса, юлдузга учадигандек алпозда эди. Сўри ёнида муштдеккина бўлиб, титраб-қакшаб Толиб табибнинг кампири ўтирарди. Элбеги кўнглидан кечган воқеа содир бўлаётганини ҳис қилиб юраги увушиб кетди. Кампир уни кўриб, эски, йиртиқ кавушини пойма-пой кийиб пешвоз югурди.

— Элбеги, болам, — деди хиқиллаганча кампир, — уйим куйди. Бечора етимчаларимни энди қандай боқмай.

— Бўлди, бўлди, хола, — деди Элбеги кампирнинг елкасидан тутиб тикларкан. Нима гап?, — деб

сўрашга сўради-ю, аммо унинг беражак жавобини хис қилиб яна дарди-дунёси зимистон бўлди. Йўқолган молимни топиб бер. Топиб беролмасанг, етимнинг ризқини қиядиган золимни жазолай олмасанг не қилиб, Элбеги бўлиб, қариллаб юрибсан, деса не дейди?! Не сўз билан бу муштипар кампирни юпата олади. Ўзи шунча ғамни кўрган, куя-куя кул бўлган бу шўрликни энди юпатиб бўладими?!

Кампир кичик жусаси силкиниб-силкиниб йиғлар, «энди нима қиламиз?», деган жумладан нарига ўта олмасди. Элбеги Гулойимга савол назари билан қаради.

— Холамнинг кеча сигирларини ўғирлаб кетишибди. Бир ҳафта бўлган экан, тукқанига. Ноинсофлар бузоқни ҳам кўшиб олиб кетишибди.

Шу сигирнинг елинидан бошқа тирикчилиги йўқ қариблар учун катта фожеа эди. Бу йўқотиш шундоқ ҳам учини учига улаб тирикчилик қилаётган рўзгорини ўнганмайдиган аҳволга солиб кўйиши аниқ эди. Ўзи азалдан кичик жуссали, меҳнаткаш бу кампир, ўтган йили ўғли қайтиш қилганидан кейин яна ҳам кичрайиб, мунғайиб қолганди. Ҳозир, шу бир сиқимгина бўлиб, вужудидан ғам-андух таралаётган бу муштипар кампирни юпатишга Элбеги сўз топа олмасди.

Ичкаридан Жумабек чиқиб келди. У чопонини кийиб устидан камар боғлаган, елкасига Бухородан кўтариб келган ўлжа бешотарини осиб олганди. Ўзи хотиржам кўринсада, аммо юрагида қўзғалган бўрон ҳаракатларида акс этиб турарди. У қаёққадир кетишга шай бўлиб турарди. Элбеги Жумабекни бу ҳолатда илк бор кўриши эди. Жумабек унинг назарида анчагина улғайиб, салобатли йигит кўринишини олганди.

— Ха, — деди Элбеги хайрон бўлиб, — йўл бўлсин?

— Овга, хола, — деди Жумабек ўзини босиқ тутишга уриниб. — Қишлоққа бўри оралабди. Шуларни бир қийратмасак бўлмайдиганга ўхшайди! Элбеги Жумабекнинг эндигина жароҳатлари тузалиб кучга кирётганини, у ярадор бўлиб ётганида, қанчалар ўзининг ҳам унга кўшилиб азоб чекканини эслаб вужудида титроқ кирди. Жумабек ўзи бида туриб, яна балонинг оғзига рўпара бўлаётибди. Йўқ. Уни юбормаслик керак! Аммо, у шу элнинг эгаси бўла туриб, ўз боласини бағрига босиб ётса, бошқа жўнармиди. Унда

унинг Элбеги, деган номи қаерда қолади. Мана шу куйиниб ётган кампирнинг кўзларига қандай қарайди, кейин. Аммо, у бадосиллар* ҳам анойи одам кўринмайди. Мирза бува кўрганида бировининг елкасида милтиғи ҳам бор экан. Шу бола уларга бас кела оладими! Бекорга ўзини майиб қилгани қолади. Элбеги шу карама-қарши ўйлар исканжасида сукунатга толганда Жумабек аллақачон йўл тадоригини кўриб бўлган, энди Қоратой томонга юра бошлаганди.

— Эҳтиёт бўл, болам, — деди Элбеги энди уни қайтариб қолишнинг иложи йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, — ўзингни эҳтиёт қил, хали тўла тузалиб кетганинг йўқ. Уларни қаердан топишни биласанми?

— Йўқ. Сўраб-суриштириб топиб оларман.

— Ҳалиям, ёшлигинг борда, болам. Сен сўраб-суриштиргунча, улар кутиб турарканми. Ошиб кетади ўз юртига. Буёққа кел, ўтир менинг ёнимга, гапимга қулоқ сол. Бир ўзинг борган билан ҳеч нарса қила олмайсан. Ёнингга Турсункулни, яна бир-икки ўртокларингни ол. Улар тўрт-беш киши экан. Бирида қуроли ҳам бор. Уч-тўрт киши бўлиб тўғри Райимсўфи қишлоғига борадиган йўл билан юринглар. Улар Чияли томоннинг йигитлари бўлсалар керак. Мирза бува уларнинг гап сўзидан англабди. Бугун пайшанба. Улар эртанги жумабозорга бемалол улгуришади. Шунинг учун ҳам бу ердан узоқлашиб бежавотирроқ жойга етгандан сўнг бемалолроқ юришади. Балки Ўтрордан ўтганларидан сўнг бирон жойда дам ҳам олишар. Ошиғич юрсанг кечгача уларга етиб ҳам олишинг мумкин. Аммо, ўзингни эҳтиёт қил. Яқиндагина жароҳатинг тузалди. Ўзингни ўтга-чўққа ураверма.

Кейин, Элбеги Гулойимга Турсункулнинг отланиб йўлга шай бўлишини айтишни буюрди. Турсункул келганидан сўнг ҳам қайта-қайта Жумабекни эҳтиёт қилишни унга ҳам тайинлаб, уларга оқ фотиҳа берди.

— Менга қара, ўв, бола. Шошқалоқлик қилма, ёнингга анави сўфининг ўғли билан Норхолнинг Чорисини ол, фойдаси тегади.

Турсункулнинг юввошигина самани югурикликда Қоратойдан қолишмасди. Улар йўлга чиққанларида тушга

* Ёмон ишларни қилгувчи, ёмон одам.

яқинлашиб қолганди. Жумабек ҳовлидан чиқа солиб йўлни кун чиқар томонга бурди.

— Сўфининг уйига кириб чиқайми, бек? — сўради Турсункул.

— Унақада қачон борамиз. Моллар сотилиб бўлгандан кейинми?! Иккаламиз бир амаллармиз. Турсункул ова, вақтни йўқотмайлик.

Турсункул индамади. Бекнинг ортидан от қўйиб кетаверди. Қишлоқдан чиқиб, катта йўлга етиб олганларидан кейин Жумабек Қоратойнинг жиловини бўшади. Отхонада ётавериб, бунақа кенгликларни совинган Қоратойга шунинг ўзи етарли эди. Бир зумда ўқдек учиб, изидан оппоқ чанг қолдириб кўздан йўқолиб кетди. Турсункул ҳам саманга қамчи урди. Аммо, чопқирликда Қоратойдан қолишмайди, деб баҳо берганида у янглишмаган экан. Бироз тенгма-тенг чопишди. Аммо Жумабек жиловини бир силкиб қўйиши билан Қоратойнинг чанг орасида силкиниб бораётган, бўйга етган кизнинг сочлари янглиғ узун ва қоп-қора думигина кўзга ташланиб, олислаб кетди. Турсункул қанча қамчиламасин саман бечоранинг унга етиб олиши гумон эди. Саман, унга етиб олишим амри маҳол дегандек, бир маромда ўзини чарчатмай чопа бошлади.

Кучсизгина киздираётган тирамо куёши, толиқиб қолгандек, қизариб аста-секин ётоғига бош қўя бошлади. Жумабек кунчиқар ёқдан каттагина чанг булутини кўрди. Кейин ўзига нотаниш йўлларда ҳафсираб маъраётган қўй-қўзиларнинг ҳам овозини эшитди. Худо Жумабекка ўткир кўз ато этганди. У лочинникидек кескир нигоҳи билан бутун кучини кўзларига жамлаб тикилса, оддий кўз билан кўриб бўлмайдиган олис-олислардаги нарсаларни ҳам илғай оларди. Жумабек ҳозир шу фавқулудда иқтидорини ишга солиб, қоронғулашаётган йўлдаги чанг булутини орасида бораётган отликларни санади. Улар беш киши эдилар. Шунда гўлабирдай микти гавдалисининг елкасида милтик ҳам борлигини кўриб, улар шунчаки ўғрилар эмас, балки босқинчи, қуролланган қароқчилар эканлигини ҳис қилиб, ўзи бошлаган иш, унчалик осон битмаслигига, жиддий масала эканлигига ишонч ҳосил қилди. Анчагина ортда қолиб кетган Турсункулни кутишга аҳд қилди. Қоратойнинг жиловидан тортиб тўхтатди-да,

кунга қаради. Куёш уфқдан бир найза бўйи юқорида эди. Жумабек отдан тушиб, эгар қошига илинган кичик мешдан сув олиб, таҳорат қилди. Томоғи қақраб ётган экан, бир-икки хўплаб сув ичди. Қазо бўлган пешин ва аср намозини қўшиб ўқиди. Юзига фотиҳа тортиб ўрнидан тураётганда Турсункул ҳам етиб келди.

— Сувингиздан беринг, бек, томоғим қуриб ўлаёдим, — деди у халлослаб. Жумабек мешни олиб унга узатди. Турсункул чўллаб кетганидан, қарийб бир меш сувни қуритди. Маза қилиб чанқоғини қондириб олганидан кейин мешни қайтариб Жумабекка узатар экан пишқириб қўйди.

— Бу, Қоратойни чопағон дерди, аммо бунчалик учқурлигини билмаган эканман. Бир зумда кўздан йўқолиб кетдиларингиз. Бу саман бечорани шунча камчилайман, қани ета олса, энди. Шошганимдан мешни ўзимнинг отимга эмас, бунинг эгарига илган эканман. Тилларим шишиб кетди. Энди сизни етишдан умидимни узиб учраган қишлоққа бурилиб сув сўрамоқчи бўлиб турувдим. Нима гап, бек, нега тўхтадингиз?

— Уларга етиб олган кўринамиз, чоғи. Энди бундан буёғини маслаҳатлашиб олишимиз керак.

— Улар неча киши экан. Буни билолмадингизми?

— Беш отлик, бирида милтиғи ҳам бор.

— Буни қандай аниқладингиз, мен ҳеч нимани кўра олмаяпманку. Фақат чанг-тўзоннигина кўраяпман, холос.

— Ҳозир улар чанг ичида кўзга ташланмаяпти, шамолнинг йўналиши ўзгарса кўринади. Шундай қилиб улар беш киши.

— Йўқ, бек сиз янглишганга ўхшаяпсиз. Улар олтита. Олтинчиси, ана ортимиздан от қўйиб келяпти. — Турсункул ортига ишора қилиб.

— Уни ушланг оға! — деди Жумабек ўзи ҳам шошилиб узангига оёқ қўяр экан.

Отини елдириб келаётган чавандоз йўл четида турган икки отликни кўриб секинлашиш ўрнига баттар отини қамчилади. У, нотаниш отларнинг ёнидан бежавотир ўтиб олишнинг ягона усули тезлик деб билди. Кўз очиб юмгунча, таваккал қилиб ўтирмасдан «виз» этади-ю, ўтиб кетади. У кунботар шом палласида унинг йўлини пойлаб турган бу одамларнинг нияти яхши

эмаслиги кундек равшан эди. У тўғри чамалади. Аммо, унга биттагина нарса халақит берди. Сиртмоқ! Чавандоз отини қамчиланганча уларнинг ёнидан ўқдек учиб ўтар экан, унга Турсункул беш-ўн кадам от чоптириб эргашиди-ю, бир пайт йўнгоина аркон сиртмоғи бўлма илондек унинг бўйнини сиқа бошлади. Шунга ўрганиб, кўзи пишиб қолган саман ҳам сиртмоқ қурбонининг бўйнига илиниши билан олд оёқларини ерга тираганча тўхтади қолди. Ўқдек учиб келаётган от устидан ношуд суворий узилиб бир неча сония муаллақ қолди ва ярим доира ясаб билкиллаб турган майин тупроқ устига қулади. Суворийсиз қолган от эса чанг чўзитганча чопиб кетаверди.

Ўн саккиз, йигирмаларга кирган ёш йигит экан, бу суворий. Ногаҳоний бу зарбадан ўзини ўнглай олмаган, кўзларига ажал соя солиб ваҳимага тушганча, сиртмоқ сиқувидан кўкариб кетган бўйни ундан аллақачон озод бўлган эсада, ҳамон ўзига кела олмас, калта-калта нафас олганча хансирарди. Турсункул уни тинтиб кўрганида, қўйнига яширилган қинли, кичикроқ дудама ханжардан бошқа ҳеч вако топа олмади.

Ўлими кўзида аксланиб турган, тажрибасиз хом йигит ортиқча қийноқларсиз ҳам, бор гапни узук-юлук айтиб берди. Сигирларни Қорабоғ, Шайх, Сарик қишлоқларидан олишибди. Қўйларни эса Бўзик чўлидан, бир чўпонни ўлдириб ҳайдаб келишаверибди. Йўлда бир Сардобада тўхтаб, уердан анчагина нарсани ҳам ўмаришибди. Катталари, Нортўхта полвон дегани экан. Унинг ёнида милтиғи ҳам бор экан. Қолганлари пичоқ ва ханжарлар билан куролланишибди. Нортўхта унинг тоғаси бўлиб, сенга иш ўргатаман, деб олиб чиққан экан. Қачонки, улар чўпонни ўлдириб, қўйларини ҳайдаб бошлаганларидан сўнггина унинг иши қароқчилик эканини сезиб қолибди. Қочиб кетишга қўрққанидан улар билан қолишга мажбур бўлибди. Бу Нортўхта дегани балодан ҳам қайтмайдиған одам экан. Бирон нима деб, унинг газабини кўзғаса ўлдириб ташлашдан ҳам тоймас эмиш. Жияним экан, деб юз-хотирга бориб ўтирмас экан.

Турсункул унинг белбоғ ўрнида белига боғлаган чизимчасини ечиб олиб қўл-оёғини боғлади.

— Агар жим ётаман десанг, оғзингга латта тик-

майман. Анави, ҳамроҳларингни бир ёқлик қилгандан кейин, сени қўйвораман, — деди Жумабек. Бола ҳамма нарсага рози эди. Фақат уни ўлдирмасалар бўлгани. У индамай бош ирғади. Турсункул унинг ханжарини олиб қўлида салмоқлаб кўргандек бўлиб белбоғига кистирди.

Жумабек ботаётган қуёшга, аммо ҳали қорайиб улгурмаган осмонга хавотирли қаради.

— Шошмасак бўлмайди. Ҳадемай, қоронғу тушади, — деганча отига мина бошлади.

Кунчиқар томондан кўтарилаётган чанг ортидан икки отлиқ шамолдек елиб кетишди.

Нортўхта полвоннинг уларга кўзи тушиб, хавотирланганча елкасидан милтиғини ола бошлаганда, кечикканини ҳис қилди. Икки отлиқ уларга анчагина яқинлашиб улгургандилар. Аввалига қишлоққа сув олиб келишга кетган Маҳмаёқуб жияни деб ўйлаб, хавотирини босишга уринди. Аммо, келгувчиларнинг икки киши эканлигини кўриб, уларнинг от елдиришдаги вазоҳатидан нияти бузуқ эканлигини ҳис қилди. У шошганча милтиғини олиб, нишонга ҳам олиб ўтирмадан тепкини босиб юборди, гумбурлаган товуш сокин куз оқшомида акс-садо бериб олис-олисларгача учиб борди. Қўй-қўзилар хуркиб бир жойга ғуж бўлиб, маърай бошладилар. Яқинлашиб келаётган қора отлиқ, бир қўлида ўйнатиб келаётган милтиғини шошилмай унга тўғрилаганча нишонга олди. Кенгликларга иккинчи гумбурлаш садоси ёйилаётган пайтда Нортўхта полвон кўксини чангаллаганча мункиб кетди. Остидаги асов тўрик қон хидини сезиб кулоқларини чимирди. Аччиқ кишнаб, ортига бурилди. Полвоннинг оғир гавдаси пастга оғди. Аммо, унинг бир оёғи узангига илашиб қолди. Қон хидидан безовта от, суворийсининг қулаганини кўриб баттарроқ хурқди. Кимсасиз чўл қўйнида шаталоқ отганча, Нортўхта полвоннинг чалажон гавдасини судраб чопа кетди. У жасаддан хурқар, қутилиш учун шамолдек елар, аммо жасад ҳам ундан ортда қолмай судраларди. Бундан унинг жазаваси тутиб, янада тезроқ чопарди. Энди, ё жасаднинг оёғи узилиб қолмаса, ёки от чопа-чопа, ичи куйиб йиқилмаса, тўхтамасди. От полвоннинг оғир гавдасини судраганча, қоронғулашиб бораётган кунчиқар томонга чопиб кетавериш кўздан йўқолди. Унинг

ортидан шамолсиз ҳавода, тўзғимамай, кичик булутдай чанг муаллақ қолди.

Бу кўз очиб юмгунча бўлиб ўтган воқеадан ўзига келган қароқчилар, уларни шу ишга ундаган Нортўхта полвоннинг ўлганлигини кўриб энди моллар ҳам кўзига кўринмай ўз жонларини сақлаб қолишга киришдилар. Ўлжаларини ташлаб, ўзларини дуч келган жойга уриб, қочиб қутилишга ҳаракат қила бошладилар. Улар энди тўртта қолгандилар. Иккитаси худди, қочган отни тутиб, полвоннинг жасадини ажратиб олмоқчи бўлгандек унинг ортидан от қўйдилар. Қолган иккитаси эса ҳе йўқ, бе йўқ, орқага кунботар томонга қоча бошладилар. Жумабек кунчиқар ёққа кетганларнинг ортидан борар экан Турсунқулга у иккаласини кўздан қочирмасликни тайинлаб улгурди.

Қоратой бир зумда уларни қувиб етди. Жумабек милтигини олдинда бораётган озғин отлиққа тўғрилади. Милтик учинчи бор гумбурлаб, шом синаётган бехосият паллада, яна бир қароқчинини отдан қулатди. Орқада бораётган хўппасемиз эса ҳамроҳининг жонсиз қулаганини кўриб отнинг жиловидан тортди.

Отдан туша солиб чўкка тушганча «Омонлик! Омонлик» деб бақира бошлади. Жумабек унга яқин борди. Бу семиз унинг елкасидан ҳам келмасди. Унинг кулгили гавдаси нафратини қўзғатди. Толиб табибнинг бир сиқимгина бўлиб мунғайиб турган кампири кўз ўнгида гавдаланди. Фазабинини босолмай унинг жағига мушт тушириб думалатиб юборди. Инқиллаб ўрнидан турмоқчи бўлганида тепки еди. Қорнини қисиб икки паллага ажратиб турган белбоғи ечилиб тарвуздек думдумалок қорни лўпиллаб чопони орасидан чиқиб кетди. Қўйнидан иккита кичик чарм ҳамён ерга тушди. Бўғзи сиқиб боғланган халтачалардан майин жангиллаган овоз эшитилди. Жумабек уларни энгашиб қўлига олди. Ҳамёнларнинг ичида олтин тангалар лик тўла эди.

— Менга қара, ўв! — деди Жумабек тиззалари қалтираётган хўппи-семизга, — қочишни хаёлингга ҳам келтирма. Бўлмаса, анави ошнангнинг ёнига жўнатиб қўя қоламан! У қўлидаги милтиғига ишора қилди. — Қани, олдимга туш!

Семиз одам қўркса ғалати бўларкан. Шилпиқ кўзлари даҳшатдан янада кичрайиб, терининг тешигидек

бўлиб қолганди. Сергўшт лунжи осилиб бақбақасига, бақбақаси эса қорнига тушадигандек туюлди. Қалта оёқларини пилдирагганча, тарвуздек дум-думалок қорнини зўрға судраб Жумабекнинг олдига тушганча йўрғалай бошлади.

Жумабек бу иккаласи билан овора бўлаётган пайтда Турсункул қолган иккала қочқиннинг ишини осонгина дўндирди. Ҳозиргина анави боладан тортиб олган дудама ханжарини отиб, қочиб бораётган қароқчининг кураклари остига санчди. Ханжар устарадек ўткир экан. Нақ сопиғача ботиб кетди. Иккинчиси эса бир дақиқадан сўнг Турсункулнинг чипор сиртмоғига осилганча саманининг ортидан судралиб орқага қайтди. Шу куни Жумабек ўзининг илк ғалабасига эришди. Уч босқинчи бунинг ичида, уларнинг бадқахр бошлиғи Нортўхта полвон ҳам ўлдирилди. Учтаси эса банди қилинди. Бу ғалаба Жумабекнинг кейинги хаётини тубдан ўзгартириб юборди.

IX

Улар тонг саҳарга яқин қишлоққа кириб келдилар. Бомдодни ўқиб, уйдан чиқиб офтоб чиқадиган томонга хавотирли кўз тикиб турган Жамол Элбеги тонгнинг заррин шўъласида кўкка ўралган чангни кўрди-ю, юраги ширин орзиқиб кетди. Қишлоқнинг саҳарги намхуш, сарин хавосини чангга ботириб сугирлар ва қўй-қўзилар подаси қишлоққа кириб келди. Жумабек ва Турсункулнинг қароқчилар ортидан кетганини барча қишлоқ аҳли эшитган ва уларнинг қайтишига кўз тикиб турган эдилар.

Тонгда қишлоққа кириб келган, қўй-қўзиларнинг ва сугир-бузоқларнинг қишлоқни бошига кўтариб маъраган товушлари сариқликларни уйқудан уйғотиб кўчага бошлаб чиқди. Улар қишлоққа қолибона кириб келаётган Жумабек ва Турсункулни кўриб, енгил нафас олдилар. Демак, жиноят бежазо қолмабди. Қимлардир сугирлар подаси ичидан ўзининг хоназот молини кўриб унга талпиндилар, кўзларига ёш олиб, Жумабекнинг ҳаққига дуо қилдилар.

Жумабек ўз дарвозалари олдида турган холасини кўриб у томонга юрди. Отдан тушиб салом берди. Элбеги олдин унинг соғ-омон, ёрур юз билан қайтга-

нини кўриб қувонди. Кейин ковоғини солиб, айтганига қулоқ солмай, ёнига бир-икки йигит олмасдан жўнаб кетгани учун урушиб ҳам берди. Аммо, Жумабек унинг юзини эл олдида ёруғ қилган эди. Пана-пастқамларда пичирлашиб юрган баъзи бирларнинг энди уни ўчади. Яна унинг тили узун, боши баланд бўлади! Буларнинг барчасига шу қулоқсиз бола — Жумабек сабаб! Элбеги меҳри ийиб унинг пешонасидан ўпди. Энди Жумабек улғайиб, эл қорига ярайдиган бўлибди. Шунинг учун Элбеги ҳеч иккиланмасдан унга Элбегилигини топширса ҳам бўлади. Жумабекнинг бу ғалабаси ҳали узоқ-узоқ юртларгача тарқайди. Ўғри-ю қароқчи энди Жумабекнинг номидан ҳам кўрқадиган, бу элларга қадам босишга юраги бетламайдиган бўлади. Худди шундай юрт эгаси керак бу элга!

Жумабек Элбеги билан бошлашиб уйга кирди. Турсункул уч банди билан хай-хайлашиб қўйларни кўрага, сигирларни молхонага қамагунча анчагина фурсат ўтиб, кун ҳам ёйила бошлади. Бу вақт ичида мол йўқотганлар бирин-кетин Элбегининг ҳовлисига кела бошладилар. Жамол Элбеги Шайх ва Қорабоғга хабар юбортирди. Жумабек чой ичиб, бироз мизғиб олиш учун энди чўзилганди Турсункул хонага бош суқиб бандиларни не қилишни сўради.

— Ертўлага қаманг. Кейин яна маслаҳатлашиб кўрамиз, — деди Жумабек уйқусираб. Турсункул хўп, деб чиқиб кетди. Жумабек яна чўзилди. У туни билан ухламай отда йўл босиб жуда чарчаганди. Яна елкасидаги тўла битиб улгурмаган жароҳат ҳам баъзан-баъзан симиллаб безовта қила бошлаётганди. Барибир уйку зўр келди. У ухлаб қолди.

Кун пешиндан оққанда ҳовлидаги ғало-ғовурдан уйғониб кетди. Тура солиб юз-қўлини ювиб, таҳорат олиб намозини ўқиб бўлганидан кейин ҳовлига чиқди. Ҳовлида қиёмат, тўполон авжида эди. Кеча ўғирланиб, бугун қайтариб келинган баҳайбат шохдор бука кутурганча уёқдан буёққа чопар, у қаёққа борса, ҳовлидаги оломон-қий-чув кўтариб чопишар, бунга сайин буқанинг ғазаби кўзир эди. Турсункул уйқусизликдан қизарган кўзларини бироз қисиб қўлидаги арқонни силкитганча югуриб буқани ушлашга тиришар. Аммо бука ҳадеганда бўйин бўладиган чоғи йўқ эди. Турсункул ҳам бошлаган ишини чала қолдирадиган ландо-

вурлардан эмасди. Ховлига йиғилган хотин-халажу чоллардан ёрдам кутиб бўлмасди. Бахайбат буқа шохига боғланган бир парча арқонни ўйнатиб, лапанглаб чопиб юрар, дуч келганга қиличдай эгри ва улкан шохларини ўқталганча дағ-дағ қиларди. Бир пайт Жумабек разм солиб караса, ҳамма бурчак-бурчакка ўзини урган, ховлида қутурган буқа-ю, ўзи қолибди. Буқа унинг устига кўзларини хонасидан чиққудек бақрайтириб, бостириб кела бошлади. Пана-панадан ваҳимали кўзлар билан кузатиб турганлар даҳшат ичида қичқириб юбордилар. «Қоч! Қочсангчи, ҳозир майиб қилади!» Жумабек яшин тезлигида ўзини четга олди. Буқанинг ханжардек шохлари шундоққина бикини ёнидан, ҳавога санчилганча ўтиб кетди. Буқа бу муваффақиятсизлик алаmidан бўкириб юборди. Қизарган кўзларини яна даҳшатли олайтирганча, қайта ҳужумга ўтди. Ортидан судралиб келаётган бир қулоч арқонни ушлаш учун жон ҳолатда ҳаракат қилаётган Турсункул ҳам даҳшатли манзарадан хушини йўқотгудек алфозда, тили калимага келмай серрайиб қолди.

Буқа жанговар наъра тортганча Жумабекдан аламини олмоқ учун яна бир бор ўкириб унга ташланди. Аммо унинг даҳшатли ўкиригининг охири анчагина аянчли нолага айланиб кетди ва ўттиз пудли оғир гавданинг гурсиллаб қулаши билан ниҳоясига етди. Буқанинг тарвақайлаган шохини ушлаб олган Жумабек унинг тумшугини бор кучи билан кўтариб бўйнини буриб юборди. Қутурган буқа бўйнидаги оғриқдан ерга чанг тўзватиб қулади. Чопиб келган Турсункул лаҳза ичида буқани нўхталаб олди. Жумабекнинг қўлидан бўшаганида вужудини ёввойи ғазаб тарқатган, бахайбат, аммо, юввошгина ҳўкизга айланиб, Турсункулнинг етовида бошини қуйи солганча эргашиб кетаверди. Воқеани кузатиб турган буқанинг эгаси Давлатбой ака қулимсираганча Турсункулнинг қўлидан арқонни оларкан шундай деди:

— Жумабекда бир хислат бор-ов, шундай қутурган ҳайвонни мулла минган эшакдек мулоийм қилиб қўйди. Қаранг, ҳалимдеккина бўлиб мўлтираб турибди-я. Умрингдан барака топ, мулла йигит!

— Бекнинг олдида бу қутирган буқангиз эмас, манаман деган каззоб ўғрилар ҳам мулоийм тортиб, ўғрилаган молларини қайтариб олиб келиб берди-ку, сиз

бўлса ҳўкизингизни айтасиз. Давлатбой ака, — деди ёйилиб илжайганча Турсункул.

— Тўғри айтасан, полвон. Шу йигитга худо назар солган кўринади. Бунақаларга душман зоти тик кела олмайди дейишарди. Кўзига қараган кишининг юрагига қалтирама тушаркан. Жумабек, бизнинг бахтимизга соғ бўлсин. Бўлмаса ким ҳам қуролли қароқчининг олтитасига рўпара бўла оларди.

Давлатбой ака Жумабекнинг ортидан ҳавас ва меҳр билан қараб қолди. Халойик яна ҳовлига тўпланди. Олис-яқин кишлоқларга кетган хабарчилардан эшитган, йўқолган молидан умидини узиб, худога солган бечоралар оёқларини қўлга олиб Жамол Элбегининг ҳовлисига чошиб келаверган эдилар. Улар ўзларининг молларини таниб, Турсункул томонидан қўлларига тутқазилган бўлса-да, барибир, уйларига қайтмасдан, шу ерда қолганча бирон-бир воқеа бўладигандек, агар шундай воқеа юз берса, улар кўролмай армонда қоладигандек, ҳовлида вуж бўлиб туришарди. Яна ўзининг ширин жонини хатарга қўйиб, уларнинг молини қайтариб олиб берган Жумабекни бир кўриб, унга раҳматни айтмай кетишни густоҳлик санаб, унинг элга кўриниш беришини пойлаб ўтиришарди. Жумабек ҳовли юзига чиққанида эл уни кўргудек аҳволда эмас эди. Хўжамубораклик Давлатбой аканинг беш яшар, улкан наввосию умрида кўрмаган шунча сулув сигиру ғунажин хидидан боши айланиб, маст бўлиб шўхлик қилаётган эди. Қутуриб арқонини узган буқа юввош тортганидан кейингина эл ўзининг халоскорини излай бошлади.

Мулла Жума деган ном билан бир куннинг ўзида элга машҳур бўлган бу одам ҳали, баҳмалдек майин мўйловли, аммо девқомат, бургуткўз, йигирмадан энди ошган, ҳали чимилдиқ кўрмаган ёшгина йигит эканлигини кўриб ҳайратга тушардилар.

Жамоат жам бўлганлигини кўриб, анчадан бери дилига тугиб юрган ниятини амалга ошириш пайти, ҳозир етганини сезган Жамол Элбеги оғир қадамлар билан эл олдига чиқди. Ўнг қўлини юқорига кўтариб, элнинг тинчланишини кутди. У ҳар доим элга зарур, муҳим гап айтмоқчи бўлса шундай қиларди. Элбеги ўнг қўлини кўтарса, айтадиган сўзи шунчаки бекорчи гап бўлмаслигини, дилида узоқ вақт пишиб келган

ниятини элга ошкор этишни элдошлари яхши билишарди.

— Халойиқ, — деди салобатли жарангдор товуш билан Элбеги, ҳамон ўнг қўлини боши узра кўтариб тураркан. Шивир-шивир гап тиниб, ховли пашша учса билингудек, сукунат ичида қолганидан сўнг қўлини тушириб, гапини давом эттирди. — Бир баҳонайи сабаб билан сиз бугун бу ерга йиғилдингиз. Агарки, бу воқеа бўлмаса-да, мен сизни йиғмоқ ва кўнглимдаги гапни айтмоқ тараддудида эдим. — Элбеги шундай деб, бироз тин олиб элга назар солди. Одамлар юрагини ютиб, нафас олмасдан Элбегининг оғзига хавотирли термуларди. Зеро, Жамол Элбеги бир сўзли, чўрткесар ва камгап, сўзласа баъзан тилидан оғу, баъзан эса бол томадиган бу аёл, айтган сўзини элга совурмас, бир гапини икки такрорламас эди. — Бу ерда ҳамма hozирми? Қорабоғ, Шайх, Хўжамуборак ва қолган жойлардан ҳам одамлар борми?

— Бор, бор, — деган овозлар турли жойлардан эшитилди.

— Бўлмаса, эшитинг, элдошлар, мен сизларга ўн беш йил хизмат қилдим. Ўзимча дейман, бировнинг бурнини ноҳақ қонатмадим. Бировга зулм қилмадим. Етимни, ғарибни йиғлатмадим. Аммо сиз не дейсиз?

— Тўғри, биз сиздан рози, Элбеги! — гувиллади эл.

Элбегининг кўзи ёшланди. Елкасини эзиб турган тоғ ағдарилгандек бўлди. Енгил тортиб яна сўзлади.

— Мен ҳам сиздан розиман! Мингдан минг розиман, — Элбегининг бояги енгил тортиши ўткинчи экан. Яна оғир тин олди. Эл ундан рози бўлса, ўзи элдан рози экан не қилади бошини қотириб. Бирдан ниятидан қайтгиси, ўзи ўрганиб қолган ишини давом эттиргиси келиб қолди. Ҳозир ўргатилган тўтиқушдек у хоҳлаган гапни такрорлаётган, уни кўкка кўтариб мақтаётган бу оломон, эртага отдан тушганидан сўнг ҳам, ўзлари қатори оддий одамга айланиб қолганидан сўнг ҳам, унинг ҳурматини шу кадар юксак тутармиканлар. Тепиб ўтмасмиканлар. Эртага, ундан «ноҳақ» жабр кўрган жабрдийдалар топилиб, унинг юзига оёқ босмасмикин. Аммо, ёнида бургутдек нигоҳи бироз саросимали боқиб турган Жумабекни кўриб бироз кўнгли таскин топгандек бўлди. Хаёлидан, у мени

хеч қачон ёлғизлатиб қўймайди, деган ўй ўтди. Жамол Элбеги орқасида тоғдек таянч бўлиб турган Жумабекдан қувват олгандек бўлиб қаддини яна адл тутди. Энди қатъий қилиб сўзини давом эттира бошлади.

— Мен сизга ўн беш йил хизмат қилдим. Шу давр ичида элга ўғри доримади. Қарокчи элнинг тинчини бузмаган эди. Энди юрт безга қолди. Амир кочди. Беклар ҳам ҳар қавакка кириб кетдилар. Индамасак бу юртларни ҳам кофир оёкости қилади. Хор қилиб топтайдир! Мен аёл бошим билан қўлимга курол олиб чиқа олмайман. Энди юртга бошқа бек керак. Мен қиладиган ишимни қилиб бўлдим. Энди бошқа бек тайин қилинглар. Элбегининг кўзи олди-дан бутун ўн беш йиллик от устида кечган ҳаёти ўтаверди. У энди ўзи ўрганиб қолган, ўзини сувдаги балиқдек эркин хис қиладиган хизматига бир лаҳзада нуқта қўймоғи лозим! Бу қанчалар оғир эди. Бу ишга ҳам мардона жасорат керак, деб ўзига тасалли берган бўлди... Унга қолса Жумабекни ўз ўрнига тайин қилган бўларди. Энди шундоқ ишончли қўлга топширмақ унинг азалий орзуси. Аммо элга бек тайин қиладиган Амир ҳам, беклар ҳам йўқ. Энди элнинг ўзи ўзига Элбеги тайин қилсин. Энди элнинг ўзидан ортиқ эга қолмаган!

— Мен, энди Элбегиликка ярамайман, — гапни давом эттирди у. — Кофирга қарши курол кўтариб чиқа оладиган бир мардни топиб қўйинглар. Токи, унинг номини эшитганда ўғри-ю қарокчи ҳам титрасин. Токи, юртга ёмоннинг қадамини етказмай қўриқласин. Мени бу ишдан озод этинг. Менинг айтадиган гапим шу эди.

Элбеги йиғилганларга бир-бир кўз югуртириб чиқди. Эл жим қолди. Сукунат сўнгги, чидаб бўлмас чегарагача чўзилиб бораверди.

— Не, дейсиз шунга, сўзланг, ахир! — тоқати тоқ бўлиб овози қаттиқ-қаттиқ чиқди Элбегининг.

— Элбеги, — деган хиркироқ овоз эшитилди оломон орасидан. Элбеги уни кўзлари билан ахтариб топди. У қорабоғлик эл оқсоқолларидан бўлган кенг пешонали, кўркам, мошгуруч соқолли, эллик беш-олтмиш ёшлардаги Шомуродбой деган киши эди. У ҳар доимгидек, оҳорли, озода кийинган эди.

— Элбеги, биз сени анчадан бери биламиз, раҳ-

матли эринг ҳам бизнинг яқин биродаримиз эди, — салмоқлаб гап бошлади Шомуродбой. — Буни менинг ёнимдаги Худойберди, Сафобой, яна шайхлардан Рустам шайх ҳам тасдиқлайди. Булар ҳам сенинг дастурхонингдан кўп туз еган. Биродарлар, сен эски, сен қорабоғ, сен шайх, сен сариқ, сен туркман, мен қорлуғ деган гапларни бир четга суриб қўйиб бирлашиб, шу билан элни тинч, хотиржам сақлаб қолишга фурсат етмадимикан. — Шомуродбой энди юқорига Жамол Элбеги ўтирган супага қараб юра бошлади. Элбеги унга жой берди.

— Биродарлар, Элбеги тўғри айтади. Ҳозир замон алғов-далғов бўлиб ётибди. Жамол аёл боши билан бошимизни бирлаштириб адолатли юрт сўради. Энди урушга, жангга ҳам бошлаб борсинми?! Унда бизнинг эркак деган номимиз қаерда қолади. У айтгандек элга фидойи, мард бир йигит керак. Шомуродбой бироз тўхтаб Жумабекка кўз югуртирди. Мамнун жилмайганча яна сўзида давом этди. — Маъқул кўрсангиз, юртга Мулла Жумабек бош бўлсин. Ҳар ҳолда мадраса кўрган. Шариатни ҳам, дини исломни ҳам билади. Қолаверса илми ҳарбдан ҳам худо берган эканки, олти сонли қароқчини енгиб бизнинг молимизни қайтариб олиб келди. Ҳозирги пайтда худди Мулла Жумабекка ўхшаган ўт-олов йигитлар юртга эгалик қилиши керак. Кейин Жамол ҳам қараб ўтирмасдан унга маслаҳатчи бўлсин. Унинг тажрибаси катта мулла Жумабекка йўл-йўриқ кўрсатсин. Менинг гапим шу. Сизлар нима дейсизлар, буни билмадим...

Эл гувранди. «Маъқул, маъқул, Жумабек Элбеги бўлсин» деган овозлар янгради.

Элбегининг кўнглидаги гап бўлганди. Шомуродбойга миннатдор боқди. Ичкарига кириб тахмонни ағдарди-да, сандикдан бир тугун олди. Унинг ичида кўк зардўзи чопон, зардўзи камар ва сопига тилла суви югуртирилиб, зеб берилган ханжар бор эди. Булар ўн беш йил бурун беклик белгиси сифатида, амир томонидан Жамол Элбегига юборилганди. Ўшандан бери кийилмай, қандай келган бўлса шундайлигича сандикда ётарди. Ҳар сафар сандикни очиб кўрганда, Элбеги қачондир шуларни Жумабек кийиб, бек бўлиб элга кўриниш берсайди, деб орзу қиларди. Ўшанда фаришталар унинг гапига омин деган эканми, шу

бахтли кун бугун келди. Элбеги уйдан қўлида тугун билан чиқди.

— Жумабек Элбеги бўлишига розимисизлар?! — деди Элбеги.

— Розимиз! Розимиз! — шовқин-сурон билан ўз розилигини ифода қилди эл.

— Бўлмаса буларни кийдилинг, Шомуродбой ака, — деди Элбеги титроқ хаяжон билан.

— Тур Жумабек, буёққа кел!

Жумабек нималар бўлаётганини англаб-англамай турарди. Хали кутурган буқани ағдараётиб, битаётган яраси очилиб кетганми, ўнг қўлининг тирсагидан юқориси симиллаб оғрирди. У хушламайгина ўрнидан туриб Элбеги ва Шомуродбойнинг ёнига борди. Шомуродбой унинг чопонини ечиб олар экан қўлига кандайдир, иссиқ, шилимшиқ нарса текканини хис қилди. Жумабекнинг елкасидан қон силқиб, яктагини қизартира бошлаган эди. «Ха, бу қахрамонлик ҳам текинга тушмаган эканда» деб ўйлади. Аммо қўл синиги енг ичида қабалида қилиб чаққонлик билан зарбофи чопонни унинг елкасига ташлади. Жароҳат изи бўлган қонли яктак чопон остида қолди. Биров сезди, биров сезмай қолди. Чопонни кийдириб камарга ханжарни осар экан эҳтиёткорлик билан унинг елкасини шапатилади.

— Энди эҳтиёт бўлинг бек, — деди Шомуродбой Жумабекнинг ярадор елкасига ишора қилиб, — Сиз энди элникисиз!

Жумабек гуноҳқорона жилмайди.

— Ҳаракат қиламиз.

Жумабек бошини адл қўтариб, бургут қараш билан халойиққа назар ташлади. Юзларча нигоҳлар унга хавас, хасад ва умид билан қараб турарди. У ўзига тикилган нигоҳлар орасидан, бурчак-бурчакда унга еб қўйгудек тикилган, бир жуфт ўтли ғаним нигоҳини хис этиб, сесканиб кетди. Кўзлари билан у нигоҳни излади. У хавотирли, қувончли нигоҳлар орасида йўқолиб кетганди. Жумабек бу кўз кимники эди, деган саволга жавоб излаб одамларга бир-бир қараб, уларни бошдан оёқ кузатди. Бу ғалати, ғанимона чақнаган нигоҳ шу ердагиларнинг ҳеч бириникига ўхшамасди. Лекин у буни ўйлаб ўтирадиган аҳволда эмас эди. Энди у оддийгина Жумабек эмас. Энди у Мулла

Жума Элбеги. У кўполдан кўпол зарбофи чопон ичида ноқулайлик сезаётган бўлсада, бу унга хуш ёқди. Қани энди, шу пайт ёнида Ғайбулла бўлса. Унинг бундай шон-шуҳратга эришганини кўриб боши осмонга етган бўлармиди...

Жумабек, эл унинг оғзига маҳтал бўлиб нима дейишини кутаётганини хис қилди.

— Биродарлар, — деди у Шомуродбойга ўхшаб салмоқлаб, — йўқолган молларингизни олдингизми, сони тугалми?

— Ҳа, олдик, барака топинг, бек! — деган овозлар эшитилди.

— Ундай бўлса, нега ўғрилар ким экан, деб сўрамайсизлар, нега уларни жазолашни талаб қилмайсиз! Бу дунёда ҳар ким экканини ўрмоғи, ҳар ким қилмишига яраша жазо олмоғи керак!

Жумабек Турсунқулга бандиларни олиб келишни буюрди. Турсунқул ертўла томон кетар экан, хавотир ва ажабланиш тўла кўзлар унинг ортидан термулди.

Бири чўпдек ингичка, ориқ, иккинчиси эса бунинг мутлақо акси бўлиб хўппа семиз ва паст бўйли бўлган икки бандининг қўллари борлиқ эди. Учинчиси, ҳали анчагина ёшроғининг қўллари борланмаган эди. Иккаласи қўлга олингунча ва ундан кейин молларни қишлоққа қайтариб ҳайдаб келгунча анчагина азоб кўришган шекилли, кийимлари пора-пора йиртилиб, яланғоч оёқларидан қон топчилаб турарди. Улар муматалоқ бўлиб кетган юзларини оломондан яшириб, бурунлари тиззаларига теккундек бўлиб эгилиб олгандилар.

— Улар олтита эди. Учтаси аллақачон ўз жазоларини олдилар. Бу учаласига не жазо бериш сизнинг ихтиёрингизда. Уларни жазолаш ё қуйиб юбориш сизга ҳавола!

Оломон ғазаб билан гувранди. Қўйиб берса, бу қароқчиларни майда-майда қилиб юборгудек шашт билан тўлғонди.

Шу пайт сочлари тўзғиб, ваҳимали қиёфага кирган бир жувон қаерданир пайдо бўлиб, бандиларга ташланди. У чинқирганча бақрайиб турган хўппа семизнинг иягидаги сийрак соколларидан тортқилаб, барқашдек юзига чанг солди. Бир зумда унинг семиз юзларида ўткир тирноқ излари оқариб кўринди, ке-

йин қизарди ва тизиллаб қон оқа бошлади. Жувоннинг бу билан қаноат қилгиси келмади. Оёғининг остида ётган, залворлигина юлғун таёқни олиб, қарсиллатиб унинг бошига туширди. «Миқ» этмай ўтирган хўппа семиз бошини чангаллаганча қичқириб юборди:

— Энамов!

Найнов ҳам жувоннинг ғазаб таёғидан бенасиб қолмади. Бу даҳшатли қурол қип-қизил, юлғундан бўлган чўпонлар таёғи иккинчи марта кўтарилиб тушганида найновнинг чўзиқ юзларига тегди. Бечора бандининг кўзларидан олов отилиб кетгандек бўлди. Чўзиқ қирра бурни ялпайиб қолиб ундан шовуллаб қон оқа бошлади. Аммо, қалқиб кетса-да, йиқилмай, бошини қуйи солганча тураверди. Бу унинг иккинчи зарбага дучор бўлишига замин яратди. Иккинчи зарба эса, унинг бўйнига тегди. У бўғиққина бир фарёд уриб, найза санчилгандек қулади.

Оломон кутилмаганда юз берган томошадан бироз ганғиб қолди. Жамол Элбеги титраб-қақшаётган жувоннинг қўлтиғидан ушлади. Бечора жазоланганларнинг, бирининг бошидан, бирининг бурнидан оққан қон супани алвон ранга бўяётган эди. Жувон қонни кўриб сесканиб, қалтираб кетди. Ҳамон сиқимлаб ушлаб турган таёғига қўлларига кўзини катта-катта очиб қаради. Супада қонига бўялиб ётган бандиларга кўз ташлаб, ўлдириб қўйдимми дегандек ваҳимага тушди. Қўлидаги таёғини отиб юбориб Элбегининг елкасига бошини қўйиб, титраб-қақшаб йиғлаб юборди.

— Опажон, олти болам етим қолди! Энди мен нима қиламан. Қандай қиламан энди. Уйим қуйди, опажон! — у хиққиллаб, ичидан тошиб келаётган йиғини босолмай сўзланарди. — Бегимнинг не гуноҳи бор эканки, бу номардлар қўйдек бўризлаб кетишибди! Бу итдан тўраганлар, унинг молинику олибди, жонига не қасди бор экан. — Жувон силкиниб-силкиниб дарди дунёсини зулмат қилиб йиғлади. Уни нима деб юпатишни, Жамол Элбегидек кайвони кўпни кўрган аёл ҳам, бошқалар ҳам билмасдилар. Олти боласини етим қилиб, ўзини фироқнинг ва тўлғониб турган замоннинг минг бир азобига рўпара қилиб, ёлғиз ташлаб кетган эрининг доғида қуяётган жувонни не сўз билан юпатмоқ мумкин, ўзи бу дардли юракни юпатиб бўлармикин?!

Хамон нўхталаниб, юввошгина турган букасининг арконидан ушлаб турган Давлатбой ака, арконни ёнида ўтирган йигитнинг қўлига тутқазиб, ўзи одамларга туртила-туртила олдинга чиқди.

— Бўлди, Нордона, бўлди. Минг қилганинг билан Ўктамбой тирилиб келмайди. Бўлди қилсанг-чи энди. Юр, кетамиз.

— Тоға, айтаверасиз-да, ҳе йўқ, бе йўқ, қарчиғай-дек йигит ўлиб кетаверадими, ахир!? Олтита етимча билан мен нима қиламан энди. Уни сўяётганида шуни ўйлаганми, бу газандалар?!

Булар ҳам жазосини тортади. Юрт бедарвоза эмас! ана айтяпти-ку, учтаси ўша ернинг ўзидаёқ тўнғиз қавмида кетибди. Мулла Жума уларнинг жазосини берибди-ку! Қолганлари ҳам бежазо қолмайди. Дийдиёнгни қўятур, энди, — шундай деганча Давлатбой аканинг ўзи ҳам ўпкасига тиқилиб келган йирини зўрға босиб, жиянини четга олиб чиқди.

— Халойик! — деди Жумабек, шу пайт тошқин дарёдек чайқалаётган оломоннинг шовқинини босгудек баланд товушда. — Бу газандалар сизларга жабр етказди. Бирингизнинг сигирингизни, бирингизнинг қўйингизни ўғирлади. Лекин, буни қайтариб тўлатдирдик. Мана буларни эса бизнинг муқаддас одатимизни оёқости қилиб Сардобадан ўғирлашган. Сардобамизнинг сувини харом қилган, бу ювқисизлар! — Жумабек, супа устига қўйилган хуржунларни кўтариб элга кўрсатди. — Булар етим-есирларнинг хақи эди. Ўғирланган ҳамма нарсани эгаларига қайтариб берамиз. Аммо, Ўктамбой чўпонни улар жувонмарг қилиб сўйиб кетишди. Буни қайтариб бўлмайди. Агар шуни ҳам қайтариб беролганларида, уларни жазоламасдик. Уйларига қўйиб юборган бўлардик. Аммо, бу элда қон тўкилди. Қон тўкишни булар бошлашди. Улар бизнинг юртимизга тунда қора ният билан қурол кўтариб келишди. Шу қуролдан энди ўзлари ўлиши керак. Шундагина адолат қарор топади! — Жумабек хуржундан уч-тўрт халтачани олди. — Булар қароқчилардан мусодара қилинган пуллар. Бева қолган аёлга товон сифатида берилади. Бу қўли қон газандаларни қўлга тушган жойдаёқ жазосини беришим мумкин эди. Улар шунга лойиқ ҳам эдилар. Аммо, жазони аввало Оллоҳ, кейин жабр кўрган элнинг ўзи белгилашга

ҳақлидир. Уларнинг ёнида юрган бу болада айб йўк. Унинг қўли қон эмас. Уни менга берасизлар. Қолган бу икки тўнғизни нима қилсанглар, сизнинг ишингиз!

Жумабек содир бўлган воқеадан ҳушини йўқотаётган, аммо эндиги бўладиган хунрезликлар аввалгисидан юз карра дахшатли бўлишини, оғир оқибатларга олиб келишини, бунда яна қон тўкилишини ҳамроҳларининг, ўзининг ҳам, ўн жонидан бир жони ҳам қолмаслигини ҳис қилиб вужудини совуқ тер босаётган йигитни четга тортди. Турсунқулни чакириб йигитни унга топширди.

Оломон дахшатли гувранди. Паншахалар, ўроқлар, таёқлар таҳдидли кўтарилди.

— Тошбўрон!, — гувиллади оломон.

— Тошбўрон! — баланд, ингичка овоз билан қичқирди қандайдир аёл.

— Йўк! Йўк! Жон бўла, ундай қила кўрманг, — Жумабекнинг этагига ёпишди хўппа семиз қароқчи. — Жоним садка бўлажон, ундай қила кўрманг! Қулингиз бўлайин. Эшигингизда қулдай хизмат қилайин, мени уларга топширманг! Ҳали болаларим ёш. Улар қандай кунини кўради. Бўлажон раҳмингиз келсин! Улар мени ўлдиради, ахир! Мен... мен... Унинг гапи оғзида қолди. Жумабек бир телиб, этагини ундан ажратиб олди. Шунда Жумабекнинг нигоҳи унинг аянчли, илтижоли кўзлари билан тўкнашиб кетди. Шунда хаёлидан яшин тезлигида «Шошма, мен ўзи нима қилаяпман. Бу бечорани ҳозир ўлдиришади. Ахир чўпонни у ўлдирмаганку!» деган фикр ўтди. Энди, дахшатли шиддат билан ривожланаётган воқеалар оқимини тўхтатиб бўлмасди. Оломон уни ғажиб ташлайдиган йиртқич қиёфасига кириб улгурганди. Аламзада эл, хун талаб қилмоқда эди. Энди, ўзи бошлаган бу машамани тўхтата олмаслигини, оломон уларнинг қонини тўкмаса ҳовуридан тушмаслигини ҳис қилиб, юраги ўртаниб кетди. Ҳозир бу бечора ўлади. Унинг гуноҳи эса Жумабекнинг елкасига тушади. Қўллари қон бўлади! Аммо, энди кеч!

Жумабек унинг илтижоли нигоҳига яна тўкнаш келиб қолмаслик учун юзини ўгирди. Шунда ҳовлининг қарийб ярмини эгаллаган азим тут дарахтининг сарғая бошлаган япроқларига тикилиб ўтирган иккинчи маҳбус тилга кириб илк бор унга сўз қотди.

— Бек, менинг қонимни ноҳақ тўқмоқчи бўляпсиз, — деди у манқаланганча. Чунки аламзада жувоннинг таёри унинг бурнини буткул пачоклаб улгурган эди.

Жумабек унга ўқрайиб қаради. Хаёлида, энди сен етмай турувдинг. Сенларга қолса ҳамманг айбсиз! Мен ҳаммангизни ноҳақ ушлаб келиб жазолаётган эканман-да?! — деган ўй кечди. Ким ҳақу, ким ноҳақ, ҳозир фақатгина Оллоҳга аён. Оллоҳнинг ўзи кечирсин, — деди-да, ичкарига кириб кетди.

Оломон бир зумда икки бандини ўртага олди.

— Биродарлар, бу уй Элбегининг уйи! — кичкирди Шомуродбой. — Бу ҳовли газандаларнинг қони билан булғанмаслиги керак!

Қонсираган оломон истар-истамас бу сафар ҳам оксоқолнинг гапига кўнди. Бир зумда икки қароқчининг оёғини ерга теккизмасдан ҳовлидан олиб чиқиб кетишди. Ҳовли тинчиб қолди. Ҳозиргина даҳшатли шовқин-сурон ҳукмронлик қилаётган Элбегининг кенггина ҳовлисида Шомуродбой, Жамол Элбеги ва Турсункулгина қолишди.

Жумабек ичкарига кетар экан:

— Нима қилиб қўйдим ўзи, — деб гўлдиради. Оёқларидан мадори кетди. Кўрпачага узала тушиб ётиб олди. Нималар қилиб қўйди, ўзи. Гангиган миясига тузукрок фикр келмади. Бу иккаласи ҳам айбимиз йўқ деяпти. Ҳақиқатан айбдор бўлиб чиқмаса-чи! Унда икки бегуноҳнинг қонига зомин бўлганини худо кечирармикан. Ўлдирадиган экан, ўша ерда ўлдириб қўя қолса бўлмасмиди. Нега бундай доврुक қилиб уйига оломонни йиғиб асаесаю дабдаба қилади? Нега? Ўзини адолатпеша кўрсатмоқчи эдимиз? Ўзини қаҳрамон қилиб кўрсатмоқчи эдимиз?! Ҳе, ўргилдим бунақа адолатпешалигидан ҳам, қаҳрамонлигидан ҳам! У бечоралар ўзларини энди тирик қолдик деб ўйлагандилар. Анави хўппа семизи ўзи оддан тушиб омонлик сўраганди Жумабек ўшанда уларга омонлик бергандек бўлган эди. У бечора энди жоним омон қолди деб суюнганмикан? Бўлмаса, тун билан йўлда мол ҳайдаб келишаётганида бирон марта ҳам қочишга ҳаракат қилмади-ку! У ишонган! Жумабек уни энди ўлдирмаслигига ишонган экан? У алдади! Ҳа бир бечорани

алдаб, ажал комига хайдаб келди. Алдашнинг бундан ортиги бўлмайди!

Жумабек бу бечораларни номардларча аллади! Ким билади ҳозир уларнинг жони узилаётганмикан? Йўқ! Бунга тўхтатиш керак! Бунга йўл қўйиб бўлмайди! Жумабек ўрнидан отилиб туриб кетди. Ташқарига чиқди. Ташқарида Шомуродбой билан Турсункул ўзаро суҳбатлашиб туришарди. Элбеги негадир кўринмасди. Бекнинг шошилиб чиқиб келганини кўриб, улар унга пешвоз юришди.

— Бек, нима қилайлик, оломон уларни ўлдириб, жасадларини итга ем қилмоқчи бўлгандек чуқурга ташлаб кетишибди, — деди Турсункул.

— Нима? Ўлдириб бўлишибдимиз?!

— Ҳа, ўзлари ҳам ҳилвиллаб туришган эканми, иккита тош тегмасдан қулашибди. Кейин, оломоннинг оёқлари остида пийпаланиб кетишган кўринади.

Жумабек ўзининг шухратпарастлиги, ўйламай бошлаган бир ипи энди тузатиб бўлмас хатога айланиб улгурганини ҳис қилиб овир «уф» тортди. Унинг ичида кечаётган зиддиятли фикрларни сезгандек Шомуродбой, унга яқин келиб елкасига қўлини қўйиб:

— Хато қилдим, икки бегуноҳни бекорга ўлдирдим, деб куйиняпсизми, бек, — деди бой, сокин товуш билан. — Тўғри, сиз ёшлик қилиб бироз ошириб юбордингиз. Аммо, улар ҳам фаришта эмас эди. Сиз уларни жиноят устида қўлга туширдингиз. Уларнинг жазоланмаслиги мумкин эмасди. Сиз буюрган жазо қаттиқ бўлган бўлса-да, аммо адолат тантана қилди. Энди, қўйинг, ўзингизни кўпам қийнаверманг. Бўладиган иш бўлди. Бунинг бир яхши томони, энди ўри-ю қароқчи бу воқеани эшитиб бу юртларга яқин йўлай олмайди. Улар сизнинг номингизни эшитиши билан зир титрайдиган бўлади. Бизга энг керагиям шу эмасми.

— Ҳа, тўғри айтасиз. Энди менинг номим қонхўр золимга чиқиб бўлди. Буёғини энди Оллохнинг ўзи кечирсин.

Жумабек минг бир надомат ичида Турсункулга ўлган икки бандини кўмиб келишни буюрди. Ўзи эса қарама-қарши уйлар ичида қолиб, иштаҳаси бўғилганча кечки овқатни ҳам танавул қилмасдан ўз хонасига кириб кетди.

Курбондурди шом пайти бехосдан кириб келди. Йўлига интиқ кўз тикиб турган Сардор у келтирган мужда хушxabар эмаслигини унга кўзи тушгандаёқ сезган эди. Чоржўй ҳам, демак, ўрис кўлида. Умрида бировдан бир шапалок еб, ботини эгиб кетмаган, унга иккита мушт билан жавоб бермаса кўнгли жойига тушмайдиган ўр бола бўлиб ўсган Соли Сардор шу кунга довур ҳеч кимдан кўркмаган эди. Ўрис кўшинидан яхшигина зарб еб ўзини ўнглаб ололмаган, унга қарши урушиш уёқда турсин, энди унинг номи эшитилган жойдан ҳам четлаб ўтишга тиришадиган бўлиб қолган Сардор Чоржўйга бориш фикридан ўша заҳотиёқ қайтиб кўя қолди. Бу ерларда кураётган шайтонбазми ҳам узок давом этмаслиги аниқ эди. Зеро, Бухоро-ю Чоржўйни эгаллаган ўрис бу ерларга ҳам қачондир албатта етиб келиши, унинг бошига қаро кунларни солишини ҳис этиб, Сардор безовталана бошлади. Тезроқ Марв томонга етиб олмаса, қиш бўйи бу ерларда судралиб ҳеч нарсага эриша олмайди. Агар Марвга ҳам ўрис қадами етар бўлса, унда Амир ортидан ё Афғонга, ё бўлмаса Эронга ўтиб кетади.

Нима қилмок керак, бу ерда узок туриб бўлмайди, зеро, бу ер унга жудаям маъкул бўлаётган бўлсада, бу ердан кетгиси келмаётган бўлсада, кетмаса бўлмайди. Ўрис жудаям тезкор, эрта, ё индин улар шу ерларда пайдо бўлиб қолса, ҳечам ажабланадиган жойи йўк. Унинг қулоқлари остида замбаракларнинг гумбури-ю, осмони фалакда вағиллаб учиб, ажал ёғдираётган темир-қушларнинг ваҳимали овози эшитилаётгандек бўлди. Энди уларга рўпара келиш, ўзини ажалнинг кўлига топшириш билан тенг!

Йигитлар унинг оғзига маҳтал бўлиб буйруқ кутишарди. Сардорнинг эса бу баҳаво болохонани тарк этиб ҳечам кетгиси йўк, шунинг учун ҳам кетишни иложи борича ортга сурган эди. Энди унинг бу манзилдан кетиши аниқ бўлганидан кўнглига қил ҳам сиғмади. Мияси ғовлаб унга тузукрок фикр келавермасди. Олдин унинг кўзлаган аниқ мақсади бор эди. Амир кўшинига лашкарбоши бўлишни, ҳаммани оғзига қаратиб юришни, катта-катта ғалабаларга эришиб шон-шуҳрат тожини бошига киймокни орзу қиларди. Энди у орзу ошёнини ўрис бир зарб билан чилпарчин қилиб ташла-

ди. Энди унинг олдинга борувчи йўллари такарак бекилган, ортга қайтишга ҳам йўл йўқ эди. Бу аросат водийсида ҳали унга қанча дарбадарлик бор экан.

Сардорнинг чуқур уйга ботганча «мик» этмай узок туриб қолганини кўриб Аннақули томоқ қирди.

— Емак олиб келайми? — деди у хўжасига журъатсизгина боқиб. Сардор ғувиллаб кетган бошини кўтариб бир муддат Аннақулига паришон тикилиб турди.

— Олдин, чилим олиб кел.

Аннақули Оллоқулбойнинг бўйни узун, тилла суви югуртирилган чилимига чўғ ташлади. У бир-икки тортиб, ўт олдириди, чопкиллаганча Сардорга олиб кирди. Сардор чўллаган чўпондек чилимга ташланди. Сархонасини кип-қизил чўққа айлантриб хўриллатди. Оғзибурнидан дуд қайтар экан, миясида ғужғон ўйнаган боши кети йўқ фикрлар, жавобсиз саволлар бироз бўлсада, чекиниб, хаёли тиниқлашгандек бўлди. Тиришган пешонасидан ажинлар тарқаб, чиройи очилди. Негадир Бухородаги маъсуд дамларидаги май базмлари эсига тушди. Сардорнинг шу топда ҳамма нарсани унутгиси, май ичиб кайфини чоғлашни кўнгли истади.

— Нима овқатинг бор? — сўради эшик олдида қўл қовуштириб турган Аннақулидан.

— Қора кўчқорнинг эти пешиндан бери қозонда қайнаб ётибди.

— Олиб кел! Тўхта, олдин бойнинг чоғиридан ҳам озроқ олиб чик! Кейин, Қурбонни ҳам чақир. Шу ерда овқатланади.

Аннақули, Сардор Қурбондурдиннинг маслаҳатсиз, ҳеч қандай ишни амалга оширмаслигини, бу чўтир юзбошидан бўлак бошқа маслаҳатгўйи йўқлигини яхши биларди.

Хил-хил пишган серёғ гўштни чайнар экан Сардор Аннақулига имо қилди. Йўлда бироз ўзини олдирган, кўзлари юмилиб-юмилиб кетаётган Қурбондурдига Аннақули бир коса кип-қизил, тиниқ майни узатди. Қурбондурди уни қулқиллатиб узок симирди. Кейин, шопилмай косани дастурхонга қайтиб қўяр экан, кўчқорнинг думбасидан бир бўлак олиб кавшай бошлади. Унинг ичига кирган май қандайдир сирли, енгилгина мавжга айланиб бутун вужудини секин жимирлатиб ўтди. Мудроқ кўзлари чарақлаб очилиб, ўзининг нақадар оч эканлигини ҳис қилди. Иштаҳаси очилиб, дастурхон ўртасидаги каттагина чинни лаганга уюб қўйилган гўштга

харислик билан ташланди. Уни кузатиб ўтирган Сардор ҳам ўз косасидаги майни Қурбондурдига ўхшаб симириб ўтирмасдан бир зарб билан сипқариб юборди.

— Хў, энағар бой, — деди сокол-мўйловини енги билан артар экан, мийигидан кулиб. — Чоғирнинг ҳам асилидан ғамлаган экан.

Энди Сардор ҳам лаганга ҳужум қилаётган ўнбошига қўшилди. Каттагина лагандаги гўштдан барака қоча бошлади. Иккинчи коса май ҳам уларнинг ўлқондек ошқозонига жой бўлиб кетганидан сўнг Сардорнинг боши ёқимли айланиб, кайфи чор бўла бошлади. Кўзани яна майга тўлдириб чиқарган Аннақули хўжасининг кайфи чоғлигини кўриб, кўнгли жойига тушди. Куни кеча кўрганини Сардорга айтиб, ундан рухсат олса бўлади, деб ўйлади. Ҳар кўзани тўлдиришга ертўлага тушганида бу ажабтовур чоғирдан ўзи ҳам бенасиб қолмаганлигидан, кўзлари сузилиб турган Аннақули, кайфияти чор пайтларида Соли Сардорнинг тантилиги тутиб кетиши, ҳар қандай илтимосини ерда қолдирмаслигини ўйлаб, юраги орзикиб кетди. Кеча ошхона ортидаги эски-тускилар сақланидиган кичик ҳужрача ёнига бораётганида хуркак охудек, бир қизга кўзи тушганди. Бу шубҳасиз бойнинг қизи, ё бўлмаса келини эди. Бўлмаса, бегона қиз оқшом қоронғулигида бойнинг кўрғонининг хилват бурчагина не қилади. Қиз унга кўзи тушиши билан «вой» деганча ўзини ҳужрага урганди. Унинг туриши ҳам, овози ҳам шу қадар гўзал ва эхтиросли эдики, Аннақули бечора турган жойида тахта бўлиб қолганди. У кўнглида қизнинг олдида боришни мўлжаллади, аммо ҳар ишни Сардорнинг буйруғи, ё рухсатсиз қилиб ўрганмаган йигитнинг журъати етмади. Холи паришон, кайфияти йўқ Сардордан буни сўрашнинг охири аччиқ қамчи билан, жуда нари борса шапалоқ ё мушт билан тугаши аниқ эди. Буни Аннақули яхши биларди. Шунинг учун Сардорнинг ит феъли тарқаб, одам сиёкига киргунча кутишга аҳд қилди. Кейинги кун худди шу пайтда у қиз билан яна учрашди. Гўё қиз у билан учрашишни ўзи истаб, унинг йўлини пойлаб тургандек туюлди. Бу сафар у олдингидек ширин овоз билан «вой» деди-ю, аммо, қочиб кетмади. Номигагина юзини яширган бўлди. Бетини чала-чулпагина тўсган рўмоли ортидан эхтиросли қора кўзларини Аннақулига тикди. Довдираб қолган Аннақули ўзига келиб, унга бирон нима дейиш кераклигини ҳис қилди.

— К.. кимсиз? — деди ғўлдираганча.

Қиз шуни кутиб тургандек рўмолини тушириб, кўзларини аланг-жалаң қилганча унга жавоб қайтарди.

— Бой тоғамнинг келиниман. Отим Қамар, — деди у кўзларидан ҳирс ўти чакнатиб. Сиз бу йигитларнинг каттасимисиз?

— Э, йўк, каттаимиз Соли Сардор бўладилар. Мен унинг бир йигитиман, холос.

Қизнинг хафсаласи пир бўлиб, унга бўлган қизиқишидан заррача ҳам колмагандек туюлди. Қиз буни билдирмасликка уринсада йигитнинг буни сезганлигини тушунди. Аннакули унинг эри бойнинг йигирма ёшлардаги, сокол-мўйлаби сабза урган, гавдаси ҳам полвонтахлит, бақувват, аммо бир гаврон таёкни от миниб, шаталок отиб юрган тентакнома ўғли эканлигини билиб, энди гап нимада эканлигини бутунлай тушунди. Бу паричехрага шундай тентакнинг хотини бўлиш қанчалар азоб эканлигини ҳис қилди.

— Нега сизни бир ҳафтадан бери кўрмадик? — Аннакули ўзини анчагина босиб олиб, беҳаёларча сук билан очикча тикилар экан.

Қизик, бу пари, йигитнинг унга қанчалар сук билан тикилаётганини сезсада ҳеч ийманмас, қаддини ғоз тутиб бутун ғўзаллигини унга кўз-кўз этишга ҳаракат қиларди. Унинг бўлиқ кўкраклари нимчаси остидан бўртиб сезилиб туриши Аннакулининг ҳирсини кўзганагани, унинг қилт этиб ютинганини, кўзлари ўйнаб кетганини кўриб ҳатто кизнинг завқи келгандек кулиб кўйиши бечора йигитни жунбушга келтирсада, аммо ўзини базўр ушлаб турарди.

— Бизни қайнонам мана шу исқоти хужрага қамаб қўйган, фақатгина кечалари ташқарига чиқишга рухсат беради. — Қиз лабларини чўччайтириб, ғўё мана кўряпсанми, мен қанчалар азоб ичида ўтирибман, дегандек карашма қилди. — Биз икки кишимиз, қайинсинглим Ойсулув ҳам шу ерда. Шу пайт опхона томондан кимнингдир йўталган овози эшитилди-ю, қиз бир сакраб қоронғулик ичига сингиб кетди.

Аннакули хўжасининг авзойи ўзгармасидан дилидагисини тилига кўчиришга қарор қилди.

— Сардор, — деди у қулларча тавозе билан, — бир гапим бор эди...

— Гапнинг бўлса гапир, нега бунча эшилсан! —

Ўшқириб берди Сардор. Аммо унинг бу ўшқириғида
ғазаб асари йўқ эди.

— Шу, шу... ижозат берсангиз, — чайналди йи-
гит, — бойга...

— Нима, бойга, бунча қўлдирайсан, тилингга тирсак
чиққанми?!

Энди, агар Аннақули гапни чувалатса вазият ёмон
томонга ўзгаришини, Сардорнинг ғазоби қўзишини ту-
шуниб дангалига кўча қолди.

— Шу бойга куёв бўлсак, ижозат берсангиз!

Аннақули юрагидаги йиғилиб турган гапни шу бир
икки сўзда айтишга айтди-ю, ҳозир бошида калтак си-
надигандек елкаларини қисиб қунишиб олди.

Сардор унга бир зум ҳайрон боқиб турдида, бирдан
хохолаб кулиб юборди. У Қурбондурдининг тиззасини
шапатилаб урганча кулаверди. Қурбондурди унга қўши-
либ қулди. Ўлганнинг қунидан Аннақули ҳам бир-икки
ҳикикқаб кулган бўлди. Сардор кулаётиб бирдан тўх-
тади.

— Хўш, бойда қиз йўқ эди, шекилли, ё анави дўмбил-
лаган кампирга ишқинг тушиб қолдимми?

— Бойни анави овсар ўғли борку... Аннақулининг
гапи оғзида қолди.

— Нима дединг?! Энди баччабозликни кўнглинг ту-
саб қолдимми?! Бутунгни айириб ташламай, тагин! Хў,
сени тукқан онангни!

— Йўқ, Сардор! Зинҳор бу б... ни оғзимга олмай-
ман! Ўша овсарнинг офатижон хотини боракан. Бу бо-
лалақир хотиннинг маъносини ҳам билайди ҳали.

— Буни овсарнинг ўзи айтдимми?

— Йўқ, хотини айтди. Уларни бойнинг анави семиз
хотини хужрага қамаб қўйган экан. Ёнида бойнинг бўйи-
га етган қизи ҳам бор экан.

— Хўш, шунақа дегин. — Соли Сардор кайфи ошиб
яна шарақлаб кулиб юборди. — Шундоққина биқини-
мизда иккита сулув беркиниб ётса-ю, бизлар хотинси-
раб ёстик қучоқлаб ётсак-а? Аслида шундай сулувларни
бизнинг кўзимиздан пана қилган анави лақма кампирни
жазоламоғимиз керак эди-ю, аммо бойнинг барча хази-
насини бир-бир топиб бергани учун унинг сабил жони-
ни олмаймиз. Аммо, у енгилроқ бўлса ҳам жазоланиши
керак, нима дединг, Қурбон?

— Тўғри, Сардор, — деб тамшаниб қўйди Қурбон-
дурди.

— Бўлмаса Қурбон, сен нима дейсан, бу Анна бечорага рухсат берамизми, бойбувасига куёв бўлаколсин. Сен кўпам тиржаяверма. Анна, бунинг бир шarti бор. Аввал у келин бўлмишни қайинсинглиси билан бирга келин кўрдига олиб кирасан. Биз манави Қурбон оғанг билан келиннинг кўрманасини берамиз. Кейин бу оғанг никоҳини қийгандан кейин куёв бўлиб чимилдикка кирасан, маъкулми?

— Маъкул, — деди ўлганнинг кунидан Аннакули Сардорнинг бу гапи тагида разилона шум ният борлигини сезиб турса ҳам. Сардорнинг гапига кўнмай иложи йўқ эди унинг.

— Бўлмаса, бор олиб чик, бу ёққа!

Аннакули пастга тушиб кетди. Унинг ортидан Сардор ҳам, чўтир ўнбоши ҳам ҳозир юз берадиган ширин ҳодисани ўйлаб сўлаклари окканча унинг ортидан қараб қолишди.

Аннакули ҳовлидаги каттакон сўрида уйқусираб турган йигитни чорлади. Аксига олиб бошқа йигитлар, ҳар жойга тарқаб кетишганиданми, ё бурчак-бурчакларга бекиниб, бойнинг асл чоғирини замзама қилиб ётибдиларми, ҳовли юзида уларнинг қораси ҳам кўринмасди. Аннакули шу йигитни ёнига олиб, ўчоқхонани айланиб ўтганча хужрага яқинлашганида юраги дуқуллаб ура бошлади.

Икки йигитга хужранинг эскирибгина қолган эшигини бузиш чўт эмас эди. Бир-икки зарб билан эшикнинг занглаб кетган ошиқ-мошиғи синиб кетди-ю, эшик қарсиллаб қулади. Ичкарида қий-чув бўлиб кетди. Аннакули нимқоронғи хужрада бурчакка қисилиб олган икки қизнинг қайси Қамар эканини ажрата олмай дуч келганининг кўлидан ушлади. Шунда орқасидан ҳарсиллаб келиб осилган кампирни Аннакули бир зарб билан ерга ағдарди. Аммо рўмоли учиб кетиб, бош яланг бўлиб қолган кампир сочларини юлиб, дод солиб юборди. Мусулмонларни ёрдамга чақирди. Аммо унинг овози кўрғоннинг баланд деворидан ошиб кўчага чиқмади. Ёрдам берадиган мусулмон бу ҳовлида йўқ эди. Кейин кампир унга имдод келишидан келмаслиги аниқроқ эканлигини билиб, қарғаганча йиғлай бошлади.

— Сен, худо ургурлар, молимизни олдинг, еб турган нонимизни олдинг, сенларнинг дастингдан хотинларнинг сандиғи-ю тугуни ҳам колмади. Барини титкиладинглар. Энди қизларим керак бўлдими, сен гўрсўхта-

ларга! Хе, эркак номингта қирон келсин, сен тўнғизларнинг! Яна булар муслмон боласи эмиш, диндан қайтган кофирлар, харомилар!

Оллоқулбой ҳамон чирик кўрпачада, Икром акадан қолган уйчанинг соясида кўзларини бир нуқтага тикканча, тунов кунги даҳшатли воқеалар кўз олдини тарк этмай ётарди. У минг уринмасин, бу хотиралар уни ташлаб кетмас, вақт ўтган сайин улар аниқ равшан, энг кичик нукталари ҳам кўздан қочмасдан айланаверарди. Юрак-бағрини пора-пора қилган бу воқеалар аллақачон ўтмишга айланиб улгурган бўлса ҳам, барибир ундан узоқлашишни исташмасди. Назарида бу воқеалар ўтмишга айланиб улгурмаган, жараёнга ҳали сўнги нуқта қўйилмаган, шунинг учун ҳам улар ўзларининг якунини кутганча Оллоқулбойнинг хаёлидан нари кетишни ҳечам исташмасди. Бойнинг бу тошдек боши ҳали кўрмаган не балолари қолдйкин, бу ғаддор дунёнинг. У бошидан шу икки-уч кун ичида ўтказганларидан кейин дунёни сув босса тўпифига ҳам чикмайди, деб хаёл қилди.

Қароқчилар унинг уйи, омбори-ю қазноқларини титпит қилиб, сандиқларини титкилаб, қўлга илашгудек тузукрок нарса тополмай хуноб эдилар. Кўзлари қонга тўлиб, олтин излашар, унга сари бой ич-ичидан кулар, ўлларинг ҳид ололмаган исковуч лайчага ўхшамай, ҳали ҳеч вақо тополмай бир-бирларингни ғажий бошлаганларингда кўраман ҳолларингни, деб ёниб кўярди.

Бойнинг ўзигагина хос табиий сезгиси билан Амир қочганини эшитибок йиққан олтинларини уч қисмга бўлиб, бир қисмини тоқчага қўйиб, уни яхшилаб суваб ташлаган, иккинчи қисмини Қоплоннинг уйчаси ичига, учинчисини эса, отхонага кўмиб, устига қозик қоқиб белги қўйиб қўйганди. Буларни фақатгина хотини-ю ўзи биларди. Бу жуда ими-жимиди қилинган ишлиги учун хиди чиқмаган, қароқчилар уни тополмасликларига ишонган бойнинг кўнгли тўқ эди. У хотинини бамаъни деб билар, шунинг учун ҳам унга ишониб, шу ишга шерик қилган эди. Аммо...

... Аммо, ишонган товда кийик ётмас, деганлари рост экан. Бой чуқур уф тортиб кўзларини яна бир нуқтага тикиб олди. Яна бойни чексиз ғазабга солиб, сал бўлмаса ақлдан оздираёзган воқеалар занжири унинг кўзлари олдидан нечанчи мартадир ўта бошлади.

... Соли Сардор уни калтаклашни буюрди. Бой,

танасини тилка-тилка қилиб ташласалар ҳам бир оғиз сўз айтмасликка қарор қилганди. Елкасига тушаётган қамчи-ю, таёқ зарбини худди сезмагандек, жимгина тураверди. Юзи-кўзи муматалок, танаси қонталаш жароҳатларга тўлиб кетди. Аммо, бойнинг иродаси букилмади. Сўнгра уни уриб-сўкиб товукхонага қамадилар.

Бойнинг семиз кампирини олиб келдилар. У эрининг товукхона тупроғини тирмалаб ётганига ўзича баҳо берди. «Курумсоқ бой ундан яширикча товукхонага ҳам кўмган эканда!» У бутун мол-мулки кетиб, ўзи оч, яланғоч қоладигандек ваҳимага тушди. Кўмилган олтинларнинг ҳеч бўлмаса ярмини асраб қолиш керак! У ғалати қарорга келди. «Товукхонага қанча кўмилганини билмайди. Майли, у кетса ҳам, қозик тагидаги қолсин». Кампир жон-жаҳди билан югуриб бориб отхонага кирди ва йўфонгина темир қозикни қучоқлаб олди. У хаёлига келганини ўйлаб ўтиравермай бажарадиган хотинлар сирасига кирарди. Жон ҳолатда қозикни қучоқлар экан унинг тагида кўмилган олтинлар бутун умрга етиши мумкин эканлигини, энди ҳеч қачон камбағал бўлиб қолмасликларини ўйлаб, ўзидан хурсанд бўларди. Унинг телба ҳаракатидан ҳайрон бўлган йигитлар қозик томонга кела бошладилар. Хотин уларни кўриб ваҳимага тушиб қолди. Қозикка баттарроқ ёпишиб жон ҳолатида уларга ёлвора бошлади:

— Ҳеч бўлмаса шунга тегманглар, болаларингизнинг роҳатини кўринглар, ҳеч бўлмаса шу қолсин!

Унинг қучоқлаб турган оддийгина темир қозик эканлигини кўриб, йигитлар шу матоҳнинг қўтиримизга дори бўлибдими, бошингдан қолсин, деганча қайта бошладилар. Аммо Сардор унинг қилиғидан бир нарсанинг хидини билган тозидай ҳушёр тортди. Секин-аста юриб хотиннинг ёнида тўхтади. Қозикқа разм солиб қаради. Оддий қозик, аммо унинг жойи ўзгарганлиги белидан сал юқорисигача зангли чизик қолганлигидан билинарди. Қозикнинг остидаги тупроқ ҳам ажралиб турарди. Бу ер яқиндагина қавланган! Демак, қозикнинг остида нимадир бор. Бу хотин бекордан бекорга уни қучоқламапти! Сардор йигитларга белқурак олиб келишни буюрди. Лақма хотин эса ҳамон жавварди. Белқурак кўтариб келаётган йигитларни кўриб, уларнинг нияти жиддий эканлигини ҳис қилиб, энди таҳдидга ўтди.

— Ўлсам ҳам буни сенларга бермайман! — деб ҳайқирганча қозикни жони борица қучоқлаб тураверди.

Бироқ кизикиши дақиқа сайин ошиб бораётган Сардорнинг нағалли этиги зарби билан қўллари ечилиб кетди. Иккинчи йигит уни улоктириб юборди ва у ўзини каттагина охурнинг ичида кўрди.

Яқинда бир сидра кавланган эмасми, козиқ атрофидаги ер анча юмшоқ эди. Бир-икки дақиқанинг ичида каттагина терига ўраб кўмилган бойлик яна ёруғ оламга чиқди. Ва шу заҳоти Соли Сардорнинг қўлига ўтди. Улар қўлга киритган бойликни салмоқлаб, санаётган пайтда хотин охурдан чиқди. Кўрдик, ўзи кўриқлаган истехком ишғол қилинган, бойлик кавлаб олинган. Ўрни ўрадек чуқур бўлиб қолибди. У энди қўлидан кетганди. Уни кўриш энди маъносиз эканлигига ақли етган хотин иккинчи истехкоми — марҳум Қоплоннинг каттагини кўриқлашга қарор килди. Зеро, уни кўриқласа арзийди. Унда Оллокулбой бутун умр йикқан олтиннинг учдан бири кўмилиб ётибди-да, ахир!

Хотин телба важоҳат билан охурдан отилиб чиқиб итнинг кичик уйчасига ўзини урди. Унинг семиз гавдаси катакнинг эшигига сиғавермади. Боши сиғди-ю, аммо юм-юмалоқ танаси эшикка тиқилиб қолди. Энди бу ақлдан озаётган хотин, бойликни ташқаридан кўриқлашга аҳд килиб, бутун гавдаси билан марҳум бўрибосарнинг хос ҳужраси эшигини тўсиб олди.

Бўлди, энди буёққа келманглар. Энди бунга ўла қолсам ҳам сенларга бермайман! Ўғрилар! — деганча тишларини гирчиллатиб тураверди.

Мазахўрак бўлиб қолган Сардор, яна хазина умидида, итхона томонга чопди. Бир зумда Қоплоннинг айикдек гавдасига мослаб қурилган каттагина итхона бир томонга, унинг шўрлик кўриқчиси иккинчи томонга улоктирилди. Хазина кўмилгандан бери бу ерга ит қадами ни ҳам босмаган шекилли, чала-чулпа кавлаб кўмилган жой аниқ-тиник кўзга ташланиб турарди. У ҳам кавлаб олиниб Сардор эсон-омон етиб борганини кўрган хотин энди хазина изловчиларни меҳмонхона девори томон бошлаб кетди. Оллокулбойнинг чексиз ғазабига дучор бўлганча, хотин бу жойни ҳам қисқа жангдан сўнг омадли хазинатопарларга топшириб, ўзи қалъасини душман босган доруғадек, қўшинсиз қолган саркардадек, ва ёхуд, жанг кизиганда қуролини йўқотиб қўйган ношуд аскардек сўппайиб қолди. Тиззаларидан мадор кетиб, унинг оғир гавдасини кўтаришдан бош торгудек, таппа ерга

чўқди. Боя итнинг хужраси эшигига сигмаган семиз елкалари силкиниб-силкиниб йирлаб қўяверди.

Оллокулбой тишларини ғажирлатиб, товукхона панжарасига суянганча бу даҳшатли томошани бошидан кечирди. Кейин минглаб марта кўз ўнгида айланаётган хотира суратларида томоша қилавериб чарчаб ҳам кетди. У бошида товукхонада ўтирар экан, панжарага камалган шердек ўкирарди. Агар озодлик имкони бўлганида эди, бу ахлоқ семиз гавдани тилка-пора қилиб ташлаган бўлармиди! Аммо у ноилоҳ эди. Қўлидан бўралаб сўқинишу, кўзларининг пахтасини чиқариб ўқрайишгина келарди, холос. У икки кун кетган давлатига аза тутиб очлиги ҳам эсига тушмади. Учинчи кун ўзи-ўзидан ғазаб алангаси пасайди. Шунда томоғи қуриб бораётганини ҳис қилди. Бу жирканч жойдаги товук гўнгининг ҳидидан кўнгли айниди.

Товукхонага кираётганида барча азобу қийноққа мардона чидаган, заранг таёқдек букилмас даванг, корасоч, корасоқол эркак, ундан букилиб, синиб ҳам бўлган, соч-соқоли оқарган, мункиллаб қолган чолга айланиб чикди. Энди унда олдинги довруқли, такаббур Оллокулбойдан ҳеч бир асар қолмаган эди. Қалбидаги пўртаналар уни икки куннинг ичида йигирма йиллик умрини яшаб ўтишга мажбур қилганди. Энди унинг юраги бир қанча ҳис-ғуйғулардан мангуга ажраб бўшаб қолганди. Бир пайтлар тобеларига ғазаб ва димоғдорлик билан чақнайдиған кўзларида энди ҳеч нарсани англаб бўлмайдиган кудуқдек тубсиз бўшлиқ ётарди.

У бир нуқтага тикилиб ёта-ёта, шом кирганда кўзлари илинди. Бир неча дақиқагина мизғиди, холос. Шу қуш уйқусида у узундан узоқ туш кўрди.

Олис-олисларга кетаётганмиш. Осмон қоп-қора эмиш. Ҳали замон ёмғир ёғиб қолмасайди деб ўйлармиш. Ортидан қизи келаётганмиш. «Чоп, қизим, чопа қолсангчи, ҳозир ҳеч қоламиз!» — дермиш. Аммо Ойсулув кўнмасмиш. Бирдан момақалдироқ гумбураб жала қуяётганмиш. Бир зумда жала селга айланибди, сел тошиб ҳайқирармиш. Аммо Ойсулув унинг гапига эътибор ҳам бермай оппоқ қўйлагининг этакларини шамолда ўйнатганча сувга кириб кетаётганмиш. Орқанга қайта қол, деб қанча ялинмасин у кўнмасдан маъсумона жилмайиб, секин-секин унга яқинлашиб келаверармиш. Шунда сел суви денгиздек қўпайиб, оппоқ қўпикли улкан тўлқин айқирганча унинг устига қулармиш. Бир пайт

кулаган тўлкин оппоқ жунлари узун-узун туркмени тел-пак кийган бир йигитга айланар эмиш. Йигит унинг оғиз бурнини қип-қизил қон силқиётган қўллари билан ёпганча бўғаверармиш. Бой жон ҳолатда унинг бошидан телпагини юлқиб олармиш. Шунда унинг бош йўқ эмиш...

Бой нафаси қайтиб уйғонди. Қалтис ётганидан оғзи кир кўрпачага қапишиб қолганди. У энтиқиб, бошини кўтарди-да, чуқур-чуқур нафас олди. Шом уйқуси ҳаром бўлади, деган ҳаёлга келди. Кўрган тушини хотирлаб унга таъбир излади. Шундагина унинг ҳаёлига қизи келди. Бутун оиласидан домангир бўлиб турган бой, унинг рўзворидан эсли-хушли ягона одам шу Ойсулов қизи эканлигини тан олди. Хира, туманли кўнгли бировз ёришгандек бўлди. Давлат, уни масиқтириб кўзи ер кўрмайдиган маҳалларда шу кизини фарзанд ўрнида кўрмасди. Тентак бўлса шу Абдурахмон ўғлини дерди. Оиласида ота меҳридан олисда ўз қизи ўсаётганини бой бундан олти ойча олдин, Абдурахмоннинг тўйидан кейин, бир девор қўшниси Ҳасан аканинг ҳофиз ўғли Ғайбулладан совчи чиққанида эсига тушди. Ҳасан ака меҳнаткаш одам эди. Ўз меҳнати орқасидан ўртаҳолгина кун кечирар, ҳам ёлғиз ўғлини Бухорода мадрасада ўқитар эди. Бировга кун қолмайдиган камсуқум, меҳнаткаш бу одамнинг қилиғини бой ўзи учун ҳақорат деб қабул қилганди.

— Бу жулдурвоқиларни кўчага ҳайдаб чиқар. Тенгтенги билан, тезак қопи билан! — деб хотинига ўшқириб берганди. Шундагина у ўз хонадонидан бўйига етган бир сулув қизи борлигини сезган эди. Лекин кундалик ташвишлар билан қиз яна унутилган, то шу дақиқага қадар эсланмаган эди. Бугунги туш унга шу худо қарраган кўрғонда шу мусичадек қиз ҳам борлигини яна эслатиб қўйди. Эслашга эсладию, бойнинг вужудини ваҳима қоплаб олди. Бу қашқирларга кўрғон ёқиб қолдими, ҳали вери кетадиганга ўхшамаяпти. Шундай давом этаверса, бир кунмас бир кун уларнинг наҳс кўзлари Ойсуловга тушиб қолиши мумкин. Бу худобехабарларнинг қўлидан ҳар иш келади.

Шу пайт ўчоқхонанинг орқа томонидан хотинининг аламли қарғиши эшитилди. Бойнинг қулоғи динг бўлди. Юраги «шув» этиб кетди. Кейин, кизининг даҳшатли қичқирғи вужудини тилиб ўтгандек бўлди. «Отажон!» деб бақиргани аниқ-тиник қулоғига кирди. Пажмурда,

чала ўликдек чўзилиб, ҳамма нарсага бепарк қараб ётган бой бирдан хушёр тортди.

Аннақули тинмай жавраётган вайсақи кампирни бир уриб овозини ўчириб қўя қолмоқчи эди, аммо улгура олмади. Нохос бошига тушган даҳшатли зарбдан гандираклади. Мувозанатини йўқотиб кулади. Икки паллага ажралиб кетган бошидан қонталаш, кулранг суюқлик деворга сачради. Унинг орқасида ҳансираганча кип-қизил қонга бўялган болтани маҳкам сиқимлаб Оллоқулбой турарди.

Яшин тезлигида содир бўлган бу воқеани ҳазм қилиб улгурмаган иккинчи йигит Аннақулининг икки паллага ажралиб миясининг қатиғи чиқиб кетган бошига, бир ваҳимали кўриниш олиб ҳансираётган Оллоқулбойга, бир унинг қонга бўялиб кетган даҳшатли болтасига қарар экан, қуролини олишни унутгани учун ўзининг гўрига ништ қаларди. Бойнинг унга ҳам ташланмаганидан дадилланган йигит «лип» этди-ю, хужранинг бузилган эшигидан чиқиб ташқарига отилди.

Бойнинг энг ёмон қўрққани ҳозир содир бўлаётган эди. Хотирасида айланиб ўтмишга йўл олишга шошилмай ўз якунини кутаётган ходисаларнинг энг даҳшатлиси бошланаётган эди. Энди бунисига бой лоқайд қараб тура олмасди. У ёввойи бир шиддат билан ўрнидан турди. Шошилиб, гандираклаб хужрага қараб чопаётган пайтда оёғи тепиниб йиқилиб тушди. Ўрнидан турар экан оёғига тўғаноқ бўлган нарса ўтин чопиладиган болта эканлигини кўрди. Оғиргина болтанинг соpidан сиқимлаб ушлар экан, худодан ўзига куч-қувват тиларди. У хужрага кирар экан аввало ерда чўзилиб ётган хотинини кўрди. Унга эътибор ҳам бермай олдинга юрди. Ойсулув бир девдек йигитнинг қўлида типирчилар, юлқиниб ҳаракат қиларди. Оппок туркмани телпак кийган бу барзанги сўкинганча унинг қўлидан судрарди. Бой қўлидаги болтани азот кўтариб, бор кучи билан оппок ширбози жунлари осилиб силкиниб турган телпакка урди. Болта ёқимсиз гарчиллаб телпакнинг жунлари орасига нақ бўғзигача ботиб кетди. Барзанги бир гандираклади-ю, гурсиллаб қўлади. Бойнинг юзига, кийимларига, деворга қон аралаш жирканч суюқлик сачради.

Кўзлари хонасидан чиққудек бўлиб Ойсулув тахтадек қотиб қолганди. У ўзига келиб секин отасининг кўксига бош қўйди. Бой қўлидаги қонга бўялиб кетган

болтани ташлаб қизини бағрига босди. Шу лаънати хафта давомида кўргуликларни кўравериб дийдаси тош янглиф котиб кетган бойнинг киприкларидан икки томчи аччиқ кўзёш юзига думалаб тушди. Бу кўзёшлар унинг юрагидаги барча кирни ювиб кетгандек бўлди. Кўнгли ёришиб, кўзлари чарақлаб очилиб кетди. У энди ўлимни хаёлига ҳам келтирмайди. Шу қизи учун яшайди, ундан бўлган невараларини ўйнатиб юради. Лаънати карокчилар мингта бўлса минги билан ҳам олишгудек куч сездн бой ўзида. Уларга шу қизини талатиб қўймайди. Майли, камбағал бўлса ҳам, Ҳасан аканинг хофиз боласига шуни бергани бўлсин. Қизи нени истаса шуни вожиб қилади. Бой кўзи олдида жарга қулагандек зим-ғойиб бўлган келажак қасри энди бутунлай бошқача жило билан яна намоён бўлаётган эди. У қизнинг бахти учун ҳамма нарсага тайёр эди. Шу келажак қасрини ўз кўллари билан қуриб беради Ойсулув қизига!

Бойнинг кўзларидан олов отилиб кураклари остида дахшатли оғрикни ҳис қилди. Оғрик кураклари остидан бошланиб то кўкракларигача чопиб келди. Бой оёқларидан мадор кетаётганини ҳис қилиб қизини янада маҳкамрок бағрига босди. Вужуди титради. Ҳолсизланиб, ўзидан кетаётганини ҳис қилди. Аммо, қизини бўшатмади. Бўшатса, ундан мангуга ажраладигандек, ҳамон уни бағрига босиб тураверди. Кураклари остидан санчилган тиф бутун танасини тилиб ўтиб, кўкрагидан туртиб чиққанини сездн. Боши оғирлашиб уни тик ушлай олмади. Секин қизининг елкасига бош қўйди. Танаси ўз оғирлигини кўтара олмай, сирғалиб, пастга туша бошлади.

Шунда у бирдан енгил тортди. Қайтадан ёш болага айланаётгандек сездн ўзини. Учгиси, чексиз самоларга парвоз қилиб ўйнагиси келди. Ўзини қуш билди. Бир сақраб кўкка учди. Учаверди! Учаверди! Ҳеч қачон ҳис қилмаган мўъжизакор юксакликнинг, шодликнинг таъмини туйди. Эркин, озод билди ўзини, осмон унинг кулочига жой бўлди. Ер унинг кафтидагидек яққол кўринарди. Аммо, энди уча олмади. Нохос ўкка учган ўрдакдек пастга кулади. Шиддат билан каттариб бораётган ерга қараб кета бошлади. Қизини кўрди. Дахшатдан кўзлари катта-катта бўлиб кетган қизининг қийшайиб кетган юзини элас-элак илғади. Илғади-ю, «Қизим» деб бақирди. Осмону фалакни қалдиратиб «Қизим! Қизим!» деган акс-садо янгради. ...Кейин ҳаммаси

тугади. Кўкрагидаги дахшатли оғриқ азобини хис қилганча торгина, аммо тубсиз қоп-қора қудуққа қулаб кетди.

Ойсулув, отам хушдан кетиб қолди, деб ўйлади. Секингина уни ётқизмоқчи бўлди. Аммо отасининг совуб бораётган қўллари ҳамон уни қучоқлаб турарди. У секин-аста отасининг қўлларини бўшатди. Авайлаб уни ерга ётқизди. Шундагина у воқеанинг бутун дахшатини хис қилди. Бойнинг кир, бўз яктаги алвон тусга кирган, боши ғайритабиий қийшайиб, оғзи карраккдек очилиб қолганди. Очиқ кўзларини аллақачон парда қоплаб бўлганди.

— Отажон! — бақириб юборди Ойсулув дахшат аралаш бўғиқ овозда.

XI

Ғайбулла Соли Сардор Оллоқулбойнинг молини, ерга кўмилган хазинасини, жонини ва энг охирида бўйига етган қизининг номусини ҳам ўғирлаб бу хонадонда киёмату қойимни кўпдириб, кейин ўзи ҳам қаёқларгадир жуфтак ростлаганининг учинчи куни тонготарда уйига етиб келиб, дарвозасини қоқди. Бомдод намозига таҳорат олиш учун турган отаси тайсалламай дарвозани очди. Минг бир хавотир билан бемаҳал эшик қоқувчига назар солган ота, дарвоза қоқаётган отликнинг ўз ўғли эканлигини билгач, енгил тин олди. Ғайбулла отдан тушиб отаси билан қучоқлашиб кўришди. Кейин отини боғлаб, таҳорат ушатиб, отасининг ёнига чўкканча Оллоҳ олдидаги фарзини адо қилди. Кейин уйга кириб, онаси билан кўришди.

Эрталабки чойни бирга ича бошладилар. Онаси негадир ундан кўзини олиб қочар, отаси эса чуқур ўйга ботганча қўшни Оллоқулбойнинг баланд девори ортидан кўкка бўй чўзган терак шохларига, улар орасидаги милтирабгина кучсиз нур таратиб чиқиб келаётган офтобга паришон термулиб хаёл суриб ўтирарди. Ғайбулла уларнинг бу туришидан ўзи уйда йўқ пайтида бирон нарса содир бўлганини, аммо, шу нимадир яхшилик эмаслигини хис қилди-ю, баданида чумоли ўрмалагандек, совуқ жунжикиб кетди.

— Ха, эна нима гап? — деди Ғайбулла. У ҳеч қачон отасига тик қараб савол берган эмас. Отасидан хайиқар, хайикиб хурмат киларди. Шунақа пайтлари

нима саволи бўлса онасига берар, жавобини эса отасидан оларди. Онаси кўзларини жавдиратганча «Сиз айтинг» дегандек отасига қаради. Файбулла ҳам энди отасига қараб ундан жавоб кутди. Аммо отаси ҳам ҳа деганда сўзланавермади. Файбулла ҳам отасини қисташга журъат қилмади. У ҳам индамай пиёласида совуб қолган чойни ҳўплаганча отасини кўз кири билан кузатиб ўтираверди.

Оқибат Ҳасан ака дим ўйлашдан чарчадимми, кўзини деразадан олди. Файбуллага бир қур бошдан оёқ тикилиб чикди.

— Сен мол-ҳолингдан хабар олмайсанми? — деди хотинига. Онаси энди бу суҳбатда ўзининг ортиқча эканлигини сезиб зипиллаганча чиқиб кетди.

— Ўғлим, Оллоқулбойни биласан-а, ён қўшнимизни, — деди ниҳоят Ҳасан ака ўйланиб, яна чиқаётган офтоб томон қарар экан. Энди офтоб бойнинг теракларининг вуж барглари орасидан бир парча-бир парча нурини зўрға ўтказиб юқорига ўрлай бошлаганди. — Шу бойни уч кун бўлди, ўлдириб кетишибди.

Файбулла бир сесканиб тушди. Шундай дағдағали бойни чертишга ҳам журъат қиладиган одамни топиш амримаҳол бўлган замонда, уни ҳе йўқ, бе йўқ, ўлдириб кетишгани галати. Замон тескари айлана бошлагани ҳақиқат экан-да! Файбулла «Ким ўлдирибди?», дегандек, савол назари билан отасига қаради. Аммо Ҳасан ака унинг қарашига эътибор ҳам бермай шошилмай сўзини давом этгирди.

— Бир ҳафта бурун унинг уйига қирқ қароқчи кириб келиб, шу ерга ўрнашиб олибдилар. Буни қараки, бир девор қўшниси биз ҳам, нарига томондаги Тошпўлатлар ҳам, ҳеч нарсани сезмабмиз. Бизки, сезмабмизми, бошқалар қаердан билсин. Мен бир-икки отлиқнинг унинг дарвозасидан кириб-чиқиб турганини кўриб эдим, аммо бойникига ҳар жойдан келадиган меҳмонлари, теричи савдогарлар бўлса керак деб ўйлабман. Улар бойнинг қўрғонини бир ҳафта талаб, охирида ўзини ҳам ўлдириб кетибдилар. Бойнинг ўзи ҳам қишлоққа аралашмас, ҳеч ким билан борди-келди қилмасди-да. Уйига борган уёқда турсин, дарвозасини чертганни ҳам жини суймасди. Шунинг учун унинг уйидаги бу воқеани ҳеч ким билмай қолди.

У қароқчилар дегани асли амирнинг қўшини кўрбосиси бўлган бир туркманнинг йигитлари экан. Амир

кочганидан кейин таркаб кетган қўшиндан ажраб бу ёқларга келиб қолишган экан. Қўрғоннинг баҳайбатлигини кўриб хаёли бузилган, шайтоннинг гапига кириб бойнинг уйини талабди. Кейин йиққан-терганини олиб, бойни хонавайрон қилибди. Унинг бир йигити кизини зўрламоқчи бўлганида, бой уни болта билан чопиб ташлаган экан. Шундан ўзини ҳам сўйиб кетишибди...

Бу дахшатли воқеани эшитиб, Ойсулувдан хавотир олиб турган Файбулла, отасининг бу гапидан сўнг фиғони фалакка ўрлади. Ойсулувни зўрламоқчи бўпти-да, бу итлар! Балки... Йўқ! Бундай бўлиши мумкин эмас! Ойсулувни зўрлаш уёқда турсин, унга яқин йўлай олмайдди, улар!

Аслида Файбулла ҳам барча қишлоқ аҳли каби, Олокулбойни хушламасди. Унинг гўё, сен ҳам одаммисан, дегандек кўзларидан учқунлаб турадиган нафрат Файбулланинг суяк-суягидан ўтиб кетарди. Баъзан уни сўкиб юборишдан ўзини зўрға тутиб қоларди. Шу тўнғизсифат бойдан Ойсулувдек фаришта бунёдга келиши, балчиқ ичидаги кўримсиз чиганоқдан гавҳар бино бўлиши каби, сирли ва хайратомуз эди.

— Улар негадир, бойнинг келинини ҳам ўзлари билан олиб кетишибди. — Хамон сўзлашда давом этарди Ҳасан ака. Балки, улардан бировга ёқиб қолгандир, у шайтон. Бой бир хафтанинг ичидан ҳамма нарсасидан айрилиб, ўзи ҳам дорилбақога сафар қилди. Ҳамма нарса шу кизининг ихтиёрида қолди. Қасалманд онаси, девонаваш акаси муштдек қизнинг оғзига тикилиб туришибди. Халиям шу қиз бало экан. Чопон, дўппи кийиб, жаноза ўқиладиган пайтда отасининг ҳамма қарзини бўйнига олди. Маъракасини ўзи ўтказди.

Ҳасан ака ҳамма нарсани айтди-ю, аммо энг асосийсини айтмади. Ўрлини аяди. Файбулланинг Ойсулувга кўнгил қўйганини биларди. Шунинг учун унга дахшатли таъсир қилиш мумкин бўлган ҳақиқатни ундан яширди. Хали совчиларни бой хайдаб солганини ҳам Файбулла эшитгани йўқ. Кўнглида бир дунё орзу ва умидлар билан келган болани бир оғиз сўз билан ҳаётдан безор қилиб юборгиси келмади. Ҳасан ака шу ўй-хаёллар оғушида чуқур хўрсинди. Аммо бутун қишлоқ оғзида бу ҳолат дoston бўлган, кимдир, бундан ачиниб, шундоқ қизнинг умри ҳазон бўлганидан куйинса, кимдир, бойнинг манманлиги қасофати шу кизига урибди, деганча мазаммат қилиб юрибди. Ойсулувга ит теккан-

лигини лақма онаси айтиб қўйганми, бир лаҳзада бу совуқ хабар бутун қишлоқнинг қулоғига тегиб улгурди. Аммо буни қайси тил билан Ғайбуллага айтиб бўлади, ахир!

...Ўшанда Ғайбулла ўн беш-ўн олтига кириб, овози дўриллаб қолган, лабининг устида қора туклар эндигина сабза бўлган таъсирчангина йигитча эди. Белкуракни кўтарганча ҳориб-чарчаб боғдан қайтаётганди. Шу пайт ёнидан шувиллаганча Абил тентак ўтиб қолди.

— Ғайби, деди овзидан сўлагини оқизганча, — белингни менга бер, от қилиб минай.

— Йўқ! — ўшқириб берди Ғайбулла. — Йўқол кўзимдан!

— Беракол, — ялинди Абил, — жудаям мингим кел-япти. — Энди унинг оқаётган сўлагига мишири қўшилди.

Абил тентак — Абдурахмон, бойнинг ягона ўғли. Ўзи Ғайбуллага иккита келади. Аммо, ғирт тентак. Уз-зуқун лақиллаб, бир таёқни от қилиб миниб чопгани-чопган. Лекин бировга озори тегмайди. Аммо, ҳозир Ғайбулланинг кўнглига қил ҳам сиғмаётган паллада шу ғариби беозорнинг ғишғишаси ўла қолса ёқмасди.

— Йўқол дедим! — бақирди Ғайбулла, — бўлмаса башарангни пачақ қилиб, таппига ўхшатиб деворга ёпан!

Ғайбулланинг дўкидан Абил бир сесканиб тушди. Чўчиб ўзини орқага олди. Ғайбулла ростдан ҳам уни деворга ёпадигандек бўйнини ичкарига тортиб, икки қўли билан бошини чангаллаб олди. Бақирганча йиғлаб қоча бошлади. Шунда серҳашам дарвозадан Ойсулув кўринди. Йиғлаётган Абил Ойсулувни кўриб, хўнграганча югурди. Ўн уч ёшлардаги бу киз дуркунгина эди. Исми жисмига монанд тушган, ойдек сулув бўлиб вояга етаётган эди. Ойсулув жамалак сочларини ўйнатганча Абил томонга юрди. Синглиси Абилнинг кўзига ҳимоячи бўлиб кўринди чоғи, кўзларидан ёш оқиб унга дардини айтди.

— Ғайбига қара, Ғайбига, — ҳиқиллади Абил, — мени таппидай деворга ёпади, ха!

— Нега сиз шу бечорани қийнайсиз-а? — деди Ойсулув қоп-қора кўзларини Ғайбуллага таънали боқаркан. — Бўлди, бас қил, ҳечам деворга ёпмайди, ҳазиллашган!

— Ғайби айтдими, ёпмайман дедими? — бирдан овуна қолди каттакон «гўдак». — Айт, унга, белини берсин, бир айланиб келай, кейин қайтариб бераман.

— Бераколинг, Файбулла ака, отингизни суғориб келади. Кулди Ойсулув.

Файбулла ён қўшниси бўлган бу қизни биринчи бор кўриб тургандек эди. Қачон улғая қолди экан, бу қақажон. Катта қизлардай бўлиб қолибди-ку! Нега шу пайтга қадар унга эътибор бермаган экан-а.

Файбулла елкасида ҳамон кўтариб турган белкурагини беихтиёр олиб Абилга узатди. У эса ёйилиб илжайганча, «от»ни чаққонгина эгарлаб миниб олди. Худди кўпкарида улоқни айираётган чавандоздек хайқириб шаталоқ ота кетди. Унинг қилиғидан Файбулла ҳам, Ойсулув ҳам баравар кулиб юборишди. Бу иккаласига ҳам ёқиб тушди, шекилли, бир-бирларига қараб жилмайиб қўйишди. Файбулланинг юраги жизиллади. Ўзига ҳам нотаниш бўлган туйғу, унинг қалбига бостириб кираётган эди. Чарчоғи ҳам унутилиб, Ойсулувга термулди. Шунда беихтиёр кўзлар тўқнашди...

Ойсулув гўё бир шамол бўлди-ю, шу куни Файбулланинг кўнгил қатларини ағдар-тўнтар қилиб ташлади. Ғалати-ғалати, номаълум-номаълум, аммо ширин-ширин ҳислар қалқиб юзага чиқди. Шу кундан бошлаб соддагина йигитча бўлган Файбулла ўзгарди-қолди. Шу куни шоир Файбулла туғилди. Шу куни ўзининг хонишлари элни лол қилган хофиз дунё юзини кўрди. Шу куни оташқалб Файбулла пайдо бўлди. Оллокулбойнинг ойдаи сулув Ойсулув кизи унинг ўзини ўзига танитди...

— Юр ўғлим, фотиҳа ўқиб чиқайлик, — деди Хасан ака ўғлининг хаёлга толиб қолганини кўриб.

Қуёш терак бўйи кўтарилган, аммо қиздирилмасди. Дарахтлар орасида салқингина шабада ўйнар, сарғиш қўйлак кия бошлаган дарахтлар шохидан битта-яримта заъфарон япроқни узиб олар, уни ҳавода ўйнаганча оҳиста ерга қўндириб яна йўлида давом этарди. Япроқ ва шабаданинг бу ўйинини кўриб, Файбулла худонинг қудратининг нақадар чегара билмаслигига қойил бўлди. У тупроқдан бино бўлди. Қуёшга интилди. Кўм-кўк чиройли япроқ бўлди. Ердан баланд бўлди. Қўл чўзса, қўли Қуёшга ҳам етгудек бўлди. Шунда куз келди. Сарғайди, сўлди. Яна ерга қайтди. Энди олдингидек япроқ бўлиши учун олдин тупроқ бўлиши керак. Ўзлигига қайтиши керак!

Ҳа, Оллоҳнинг бепоён қудрати измига ҳамма нарса

айланаверади. Чарх янглиғ тиним билмасдан айлана-
веради...

Оллокулбойнинг хон саройига келбат берадиган ул-
кан хашаматли кўрғони эгаси кўчиб кетган харобадай
олдинги файзини йўқотиб мунғайибгина турарди. Фо-
тиҳахонада одам кам эди. Чоржўйдан келган бойнинг
амакиваччаси ва яна бир-иккита чолларгина туришар-
ди, холос. Яна ичкарида, ўшандан бери тилдан қолиб,
мўлтираб ўтирган Ойсулунинг онасининг ёнида турган
бир-икки кишлоқ кампирлари бор эди. Хасан ака ўғли
билан индамай сўрига чикиб ўтирди. Отасининг ишора-
си билан Файбулла ширали овозда тиловат қилди. Ке-
йин улар уёқдан-буёқдан сўзлашиб ўтирдилар. Қанча-
лик гапни бурмасинлар барибир унинг охири келиб
Амирнинг қочиши-ю, юртнинг Соли Сардорга ўхшаган
зўрларга қолиб кетаётганига бориб такалаверди. Эртага
нима бўлади? Бу хаммани қийнаётган саволнинг жаво-
бини ҳеч ким билмасди. Эртага нима бўлиши фақатги-
на Оллоҳга аён эди. Аммо тақдирдан, эртадан фол
очишга ҳавасманд одамлар уни билишга уринишар, тур-
ли тахминларни ўртага ташлардилар. Лекин барибир
эртадан умидлари йўқолиб бораётганлиги кундек рав-
шан намоён бўлаётган эди.

Оппоқ рўмол ўраб, азадорларча кийинган Ойсулун
уларнинг олдига чой келтириб кўйди. Файбулланнинг унга
кўзи тушиб, аввал таниёлмай қолди. Шу ерда қарашиб
юрган бирон қариндошидир деб ўйлади. Кейин хў, би-
ринчи галдагидек нигоҳлар тўкнашди. Шундагина унинг
оромини ўғирлаган оҳу кўзларни таниди. Таниди-ю, ичи-
да бир нима узилиб кетгандек бўлди. Ҳали ўн еттига
тўлмаган шўх қизнинг кўзи ёнларига билинар-билимас
ажин тушибди! Ўн гулидан бир гули очилмаган пари
қизнинг кўзидаги шўх учқун сўнган, уни хира, лоқайд
парда буткул эгаллаб олганди. Ҳайҳот, унинг кўзлари
хаётдан тўйиб улгурган одамнинг нигоҳи янглиғ, умид-
сиз ва бўм-бўш!

Наҳот бойнинг ўлими ўзи ёмон кўрган қизини шун-
чалар чўқтирган бўлса! Ёки қўлдан кетган давлат, мол-
мулкнинг аламими, бу? Назарида Ойсулун ҳам отасини
унчалик хушламасди. Мол-дунёсига ҳам беписанд эди.
Бу ерда бошқа гап бор! Шундай қизни сўлдирган бир
сир бор! Наҳотки, унинг юрагини кемираётган даҳшат-
ли шубҳаси рост бўлиб чиқса?! Ростдан ҳам у қароқчи-
ларнинг қўлига тушдимикин?! Йўқ!!! Хаёлига келган

фикрдан унинг ўзи ҳам кўркиб кетди. Бўлиши мумкин эмас!

Нега? Бўлиши жудаям мумкин-да! Чап елкасида овоз берди шайтон. Бойни ўлдириб, мол-мулкани талаган қароқчидан нахот сен шундай олижаноблик кутсанг? Нахот, унинг кўлидан шу ожиза қизни зўрлаш келмаса?! Қиз бекорга бунчалар сўлимаган. Кўзни каттарок очиб қараш керак!

— Йўк. Ишонма! — нола қоларди Раҳмон. Шундай қизни булғаш учун хайвон бўлиш керак! Йўк, ҳатто йиртқич хайвоннинг ҳам кўлидан келмайди бу иш. Уларку, одам. Бир эмас, икки мурдани босиб ўтиб, қизга чанг солиш учун қанчалар ваҳший бўлиш керак.

— Нега, энди, — бўш келмасди шайтон ҳам. Ахир келинини икки мурдани босиб ўтиб олиб кетишди-ку! Нега энди келинга етган ифлос қўллар шу қизга етмайди, деб ўйлайсан, хомкалла?!.

— Турдик, ўғлим, — Хасан ана шундай деб, бу жавобсиз саволлар можаросини бўлди-қўйди.

Юзига фотиҳа тортиб Файбулла ҳам кўзгалди. Энди ўз дарвозаларига яқинлашгандилар ҳамки, орқадан ҳарсиллаган овоз эшитилди. Ҳаллослаганча Абил югуриб келарди.

Файби, тўхта! — деди у қўлларини силкитганча. Файбулла тўхтади. Хасан ака шунда ичкарига кириб кетди.

— Сен, — деди ҳарсиллаганча унга яқинлашаркан, хаёлидагиларини унутиб қўймаслик учун шошилиб гапира бошлади. Пешиндан кейин Ойсига борар экансан. Бўлди, у ўзига топширилган вазифани қойилмақом қилиб уйдалагандек, енгил тортди. Ёйилиб илжайди. Ортига ўгрилиб шаталок отганча югуришга чорланди. Кейин бир зум ўйлаб туриб бу фикрдан қайтиб қўя қолди. Бошидаги чиркин дўпписини олиб, бошини қашлади. Кейин яна бир муҳим гап эсига тушгандек орқасига ўгирилди. Чўнтагидан ёнғоқдеккина новвот олиб оғзига солди. Сўлагини оқизиб шимий бошлади.

— Ойси менга новвот берди, — деди у мактангансимон.

Файбулла кап-катта йигит бўлиб қолган Абдурахмоннинг бу ҳолатидан бошига тушган фожеани ҳали чўлтоқ онгги англаб етмаганини тушуниб, унга ачиниб қўйди. Кейин, негадир унга бу бир бахтдек туюлди. Абилга ҳаваси ҳам келиб кетди.

Файбулла ўз деворлари тагидаги каттагина харсанг тошнинг бир четига ўтирди.

— Абил, кел буёққа, — деб ёнига чорлади уни.

— Урмайсанми? — кўрка-писа атрофига аланглади Абил.

— Йўк, келақолсанг-чи, Абил. Гаплашамиз.

Бечора Абилни ҳали ҳеч ким гаплашамиз деб ёнига чорламаганди. Абил ийиб кетди. У югуриб бориб, Файбулланнинг ёнидаги тошга ўтирди. Зум ўтмай дик этиб ўрнидан турди-да унинг тўғрисига, майин тупроққа чордона курди.

— Абил, менга тўғриси айт, куни кеча уйингда нима бўлди. Отангни ким ўлдирди?

Абил қўлини чаккасига тираб зўр бериб ўйлай бошлади. Ўйлайверганидан бошлари оғриб, хаёли ҳам тўзриб кетди. Кейин бир нарсани эслади, шекилли, уни унутиб қўймаслик учун тез-тез гапира бошлади.

— У Қамарни олиб кетди. Отга миндириб, менинг отимниям олиб кетди, — у яна пича ўйлаб туриб, пешонасини тириштирганча Файбуллани туртди.

— Файби, Файби, менга қарасанг-чи. Қамарни ёмон кўраман. У ҳеч қандай ўйинни билмайди. Уни олиб кетишаётганида унга тилимни чиқариб боладим. Кейин изидан чопиб бориб сўкиб қочдим. Анави ёмон одам каттакон пичоғини кўтариб, яна келсанг қулоғингни кесиб ташлайман, деди. Кейин бормадим. Сомонхонада яшириниб ўтирдим. У-чи, у, Файби, эшитяпсанми? Қамарнинг қўйлагини суғуриб олди. Қамар уятсиз бўлди. Қамар ўзи олдиндан ҳам уятсиз эди. Кечаси унинг ёнида ётмаймай десам ҳам, онам менинг қулоғимдан чўзиб, унинг ёнига камаб қўярди. Қамар ёмон эди. Қўйлагини ечиб олиб, уятсиз бўлиб ётарди. Мениям уятсиз қилмоқчи бўларди. Отамга айтиб бераман десам, урарди. Қулоғимдан чўзарди. Ха! Кетгани яхши бўлди.

— Яна нималарни биласан? Отангни ким ўлдирганини айтмадинг-ку?

— Отангни ким ўлдирди? А, отангни ким ўлдирди... Тўхта, улар келди. Каттакон, қора отли одам отамни сўқди. Шунда Қоплон уларни тишлаб олмоқчи бўлди. Шунда ёмон одам Қоплонни отди. Қўлида кичкинагина қора милтиқча бор экан. Шу билан икки марта пақ-пақ қилди. Қоплон ўлди. Мен девор устида уларнинг отларини томоша қилиб ўтиргандим. Қўрқиб йиқилиб тушдим. Оёғим оғриди. Мана қара.

— У шилиниб кўкариб кетган тиззасини кўрсатди. — Ҳалиям оғрийди.

— Менга қара, кўп алжийвермасдан тўғриси айт! Улар Ойсулугга нима қилди?!

— Ойсигами?

— Ҳа!

— Билмайман. Мен унда сомонхонада яшириниб ётгандим. — Файбулланинг жаҳли чиқаётганини кўриб Абил ҳам хавотирланиб қолди. — Ҳа... Улар Ойсини урибди.

— Нимаа?

— Ҳа, оғзи қонабди. Кейин кўйлагини ҳам йиртиб ташлабдилар... Файби, Ойси яхши-я. У ҳечам мени урмайди. Кейин новвот ҳам беради. Тўхта, мени Ойси ёнига чақирди. Файбига айт, пешиндан кейин менинг ёнимга келсин, деди, Файби, борасанми?

Ҳа, бораман, — деди хўрсиниб Файбулла.

— Урре, кичкириб юборди, Абил. — Ҳозир Ойсидан яна новвот оламан!

У шаталоқ отганча майин тупроқли кўчада ортидан бир тутамгина чанг қолдириб чопа кетди.

XII

Жумабекнинг элга беклик қила бошлаганига бир ойча бўлиб қолди. Олдин ишни нимадан бошлашни билмай бироз саросимага ҳам тушди. Қиладиган иш кўп, ишни қиладиган одам кам. Ҳамманинг ўз дарди бошидан ошиб ётибди. Эртадан яхшилик кутмаётган бу одамларнинг қўли ишга бормади. Аввал, унинг қармоғида бўлган сарҳадларнинг шарқи ва ғарбида Сардобаларни таъмирламок, тузатмок, обод манзил қилмок керак. Ғарбдаги Қорабоғ ерларидаги Бекча Сардобасининг аҳволи ёмон. Фишлари нурай бошлаган. Карвон қўниб дам олиши учун шароит йўқ. Работ қурилмаган. Янтоқзор чўл бўлиб ётибди. Шарқдаги Майманок Сардобаси бирмунча тузук бўлсада, аммо унинг нураган, ўпирилган жойлари бор. Сарик ёнидаги ўрта Сардоба, қолган иккитасидан кўра кўхнароқ бўлса-да, аммо ундан мудом одам аримагани учун бирмунча обод ва саришта эди. Лекин бундаги работ ҳам анчагина эскирган, яроқсиз холга келиб қолаётган эди. Энди шуларни янгилаш, тузатиш керак. Чунки бу элдан мунтазам ўтиб турадиган карвонлар шу сардобалар ёнида тўхтайтиди. Сардо-

баларнинг бу аҳволини кўриб, шу эл ҳақида ёмон хаёлга бориши мумкин. Ишни шу сардобалардан бошлаш керак.

Жумабек майманоклик усталарнинг таърифини кўп эшитганди. Режадаги катта ишларни шу Сардобалардан бошлашни кўнглига тукканида бундай ишларга ўша усталар меҳнатидан фойдаланишни мўлжаллади. Иккала Сардобанинг ёнида карвонлар хордик чиқариб, дам олишга мўлжалланган кичикроқ работ қуриш лозим эди. Шуни Жамол Элбеги билан маслаҳат қилмоқчи бўлди. Бу маслаҳат қилишга арзийдиган иш. Икки Сардобага иккита работ, кейин учинчи — ўрта Сардобанинг эскириб қолган работини тузатиш, ҳозирги алғов-далғов замонда ҳазилакам иш эмас. Ўн чоғли устани ишлатишнинг ўзи бўладими. Яна Сардобалар шундай жойдаки, ўзининг ҳовузидан бошқа жойда сув йўқ. Сардобанинг сувини эса лойга сарфлаб бўлмайди! Бир кун ишлаш учун камида ўн туяда сувни қарийб икки чақирим жойдан ташиб келиш керак. Бунга қанча одам овора бўлиши керак. Яна ёғоч-тахта дегандек қурилиш ашёлари... Бу ўз-ўзидан бўладиган иш эмас. Унга салмоқлигина ақча керак. Бунинг йўлини Жамол Элбеги билан маслаҳатлашиб топмаса, ўзи ҳал қилаолмайди.

Жамол Элбеги Жумабекнинг режасини маъқуллади. Масала келиб маблагга тақалганда ўйланиб қолди. Эл оқсоқоллари билан маслаҳат қилиш керак. — Сен ҳар бир қишлоқдан оқсоқоларни йиғ, ишни қиладиган усталарни ҳам чақир. Ҳаммасини аниқ чамалаб бошлаш керак, — деди пича ўйланиб Элбеги, Турсунқулни буёққа айт. Кимларга хабар юборишни тайинлайман. Аммо, усталарингга ўзинг айттирасан.

Яна икки кундан кейин кечга Жамол Элбегининг каттагина меҳмонхонасига ўн беш чоғли одам йиғилди. Куюқ-суюқ овқат ейилиб, чой ҳам ичиб бўлинганидан кейин, Жумабек шошилмай сўз бошлади.

— Биродарлар, ўзларингиз яхши биласиз. Сардобалар юртимизга кириш дарвозаларимиз, элнинг остонасидир. Ҳаммамиз ҳам дўст-душманнинг олдида изза бўлмайлик деб, дарвозамизни, остонамизни озода тутишга, чиройли қилиб қўйишга тиришамиз. Хўш, бўлмаса, уззукун ўткинчилар, бегоналар ўтадиган йўл бошидаги сардобалар нега хароб? Нега саришта қилиб тута олмаймиз? Мени Элбеги тайин қилганингиздан бери шуни ўйлайман. Биз уста Шароф билан кенгашиб шун-

дай режа қилдик. — Жумабек ўтирганларга нотаниш, оқ оралаган сокол-мўйлови бежирим кузалган, дўпписи устидан қийиқча боғлаган эллик-олтмиш ёшлар чамасидаги қотмагина серҳаракат одамга ишора қилиб, ўраб қўйилган хитойи оқ қоғозни очаркан. — Ҳар бир Сардоба ёнида работ қурилади. Агар, работлар уста Шарофнинг тархи бўйича қурилса, ишчи кучини, қурилиш ашёларини етказиб бера олсак, бир ойда қўлдан чиқараркан. Демак, келгуси баҳордан ишни бошласак, уч ойда, учта сардобамиз ҳам қўнғилдагидек бўлади. Кейин, бошқа ишлар билан андармон бўлсак ҳам бўлаверади. Аммо, бу ишнинг икир-чикирлари ҳам қўп. Унга маблағ керак. Шу масалани сиз билан хал қилмоғимиз керак.

— Қанча харажат бўларкан? — сўради қизикиш билан қорабоғлик Сафобой. Шунда, уста Шароф қанча ёғоч, қанча тахта, қанча эшигу дераза кераклигини сўзлади.

— Узоғи билан тилла пулда беш юз танга кетади, — деб яқунлади у.

Даврага совуққонгина жимлик чўқди. Устанинг тилдан чиққан пул салмоқлигина эди.

— Ўн чоғли уста ва мардикорларнинг еб ичиши учун ҳам эллик-олтмиш танга, кейин уларнинг хизмат ҳақлари учун юз-юз йигирма танга керак бўлади, деб қўшиб қўйди Жумабек даврадагиларга бир-бир назар солар экан.

— Бўлмаса, жами олтиюз саксон, ҳисобга тўғри бўлсин десак етти юз танга атрофида бўлар экан, деди Шомуродбой чўққи соқолини ўйчан силар экан. Хўш, ўзингиз нима дейсиз, бек?

Жумабек Элбеги холасига қаради. Жамол Элбеги эса бир тараддудланди.

— Илгари, Амир замонида шу ерлардан бир минг икки юз тангадан ортиқ солиқ йириларди. Амирнинг ўлпончиси ҳар йили кузда шу ерда ўн беш кун юриб солиқни йиғиб олиб кетарди. Энди Амир йўқ. Амиримиз ҳам, бегимиз ҳам шу Мулла Жуманинг ўзлари. Менимча, шу солиқни йиғиб Мулла Жумага топширишимиз керак. Энди у пул Бухорога Амир хазинасига кетмайди. Шу ерда ўз элимизда қолади. Шунака хайр-савоб ишларга ишлатилади. Шунга нима дейсизлар?

— Даврадагилар бир зум сукунатга толдилар. Дарҳақиқат, бу энг тўғри ечим эди. Олдинлари ҳам шундай

солик тўланарди. Аммо, у тўланган солик не ишга сарфланишини биров ўйлаб ҳам кўрмаганди. Энди ўша қумга сингандек, йўқолиб кетадиган пулни шунақа ишларга сарфлашнинг нимаси ёмон.

— Бошқаларга билмадим-у, аммо мен шунга розиман, — деди Шомуродбой. — Олдинлари ҳам шу пулни тўлардик, аммо ундан заррача манфаат топмасдик. Энди шу пулни эл учун сарфлаймиз, деб бир мард чиқса, нега энди биз норози бўлишимиз керак, ҳа, Нашванқулбой, сиз нега жимсиз, бирон нима демайсизми?

Пул дарагини эшитиб, чиқим қилишдек, ёқимсиз гапдан шумшайиб ўтирган қарликлик Нашванқулбой Шомуродбойнинг бу гапидан ўзини бир зум ўнглай олмай колди. Лекин сир бой беришни истамади.

— Биз нима ҳам дердик, аммо фуқарога оғир бўлмасмикан, деган андиша ҳам йўқ эмас.

— Фуқарога оғир бўладиган қилмаймиз, биринчидан — деди Жумабек унга бургут караш қилиб, — Иккинчидан, фуқаро олдинги йилларда шу солиқни амирнинг ўлпонларига «мик» этмай тўлаган. Учинчидан, Қарликда сизга ўхшаган бойлар кам эмас, бир марта тантлиқ қилиб, фуқаронинг солиқларини бирлашиб тўлаб юборсангизлар ҳам сизларга унчалик билинмайди, тўғрими, Нашванқулбой?

— Биз пулдан қочадиган қурумсоқлардан эмасмиз, бек! — Энди Нашванқул ҳам жаҳллана бошлади.

Бу даҳанаки жангнинг охири бахайр бўлмаслигини сезиб, Шомуродбой ўртага тушди. Гўё ҳеч қандай гап бўлмагандек, Нашванқулнинг гапини бўлиб қўйиб, ўзининг сўзини қолган жойидан давом эттира бошлади.

— Бўлмаса, Мулла Жума ҳар бир қишлоққа оқсоқол тайин этиб, унга ёрлик берсин. Шу оқсоқоллар солик, қишлоқ ободлиги ва тинчлиги учун жавоб берсин. Менимча, бу гапга ҳамма рози бўлса керак.

— Ҳа, ҳа, розимиз! — деган овозлар эшитилди.

Кейин ҳар қишлоқдан олинадиган солиқнинг жамини шу ерда белгиланадиган, уни хонадонларга қандай тақсимлашни қишлоқ аҳли билан кенгашиб оқсоқолнинг ўзи ҳал қилишига келишиб олишди. Шу билан маслаҳат якуни бўлиб, бир қарорга келинган эди. Аммо Жумабекнинг шу даврага айтадиган бир зарур, кенгашли гапи бор эди. Уни орқага сургиси келмади. Яна қачон йиғилади, бу оқсоқоллар. У бу нотинч замонда элни қўриқлаш, ўша кунгидек талонларга йўл қўймас-

лик учун беш-олти қуролланган йигитни доим шай сақламоқчи, бу билан эл тинчини қўриқламоқчи эди.

— Менинг дилимга тугиб юрган бир гапим бор эди, — деб сўз бошлади Жумабек. Яқинда хабарингиз бор, қароқчилар элнинг молини ўғирлаб, бир бечора чўпонни ўлдириб, бизни қанча ташвишга солди. Индамаса, эртага яна шунга ўхшаган бир каззоб чикиб шунақа қилмайди, деб ҳеч ким айта олмайди. Биз шунга тайёр бўлишимиз керак. Беш-ўнга бақувват-бақувват йигитларни қуроллантириб, элга қўриқчи қилмасак, ҳеч қайсимиз бежавотир ухлай олмаймиз.

Жумабек тўрда ўтирган Шомуродбойнинг бирон нима деб айтишга чоғланаётганини сизди. Бу бамаъни эл қайвониси бўлган одам бекордан бекорга гапирмас, гапирса ҳам оғзидан фақатгина зарур бўлган донишмандона сўзлар чиқишини Жумабек биларди. Жумабек ундан шундай сўз тинглагиси келди. — Қани Шомуродбой, сизда не гап бор, шу масалада? — Жумабек унга ўнгланди.

— Энди, Мулла Жумабек, сиз юкорида Сардобаларни обод қилишдек хайрли ишни кўзлабсиз. Биз бунга бир жони, бир тан бўлиб қўшилдик. Кейинги гапингизга бир қўшима қўшмоқчиман. Кеча Қорақўл томондан бир қариндошимиз келган экан. Унинг айтишича, у ерлик машхур Оллоқулбойни Соли Сардор деган қароқчи қирқ йигити билан босибди. Мол-мулкини талаб, хонавайрон қилибди. Ўзини ўлдириб, ожизаларидан бирини олиб қочиб кетибди. Хўш, ҳозирги талотўпда юртни бедарвоза билган бир муштумзўр чиқиб, сиз билан бизнинг уйимизга бостириб келиб, Оллоқулбойнинг кунини бошимизга солмайди, деб қафолат беради. Бошимизга шундай қора кун тушмасдан олдин, этагимизни ёпиб, тайёргарлигимизни кўриб қўйсақ, зарар қилмас, биродарлар! Мен Мулла Жума бу гапни айтмасдан олдин, бу шумхабарни эшитган пайтимдаёқ, шу ҳақда ўйлаган эдим. Ўйлаб-ўйлаб топган гапим шу. Мулла Жумага йигит беришимиз керак! Элимиз сарҳадларини бир ўзи қўриқлай олмайди. Унга йигирма чоғли қуролланган, отланган йигит керак. Уларнинг емак-ичмаги бизнинг ихтиёримизда бўлсин. Йигитларни Бек учга бўлсин. Бирини Бекчага, бир бўлагини Майманок сардобасига, қолганини бек ўз қўли остида сақласин. Йигитларни Мулла Жуманинг ўзи танлаб-сайлаб олсин. Майли, Бекчадаги йигитларнинг емак-ичмаги мен-

га тан. Хозир Қорабоғни ўғри босса то Бекка хабар етиб келгунча ўғрилар Қоровулбозорга етган бўладилар. Майманоғу Қарликда ҳам шу аҳвол.

— Сиз тўғри сўзладингиз, Шомуродбой, — деди Жамол Элбеги суҳбатга аралашиб. Ҳов анави ўғирлик пайтида қароқчилар Сардобанинг қаровули Мирза бувани ёмон урган эканлар, бечора ҳамон тўшакка михлаиб етибди.

Шу масалани тезроқ ҳал қилиш керак экан.

— Йигитларни топиш қийин бўлмаса керак, — деди Жумабек. — Ҳар қишлоқдан беш-олтидан юрагида ўти бор йигит топилади. Отларни ҳам топса бўлади. Қурол сотиб олишга, — Сардоба қурилишидан ортадиган маблағни ажратсак етади. Аммо, яхши қуролни қаердан топамиз. Ким қурол сотади, билмадим.

— Сиз олдин ақчани топинг, — дея ёқимсиз тиржайди Нашванкул, — кейин мен сизга хоҳлаган қуролнингизни топиб бераман.

Унинг беписанд тиржайиши Жумабекнинг суяк-суягидан ўтиб кетди. «Келиб-келиб элнинг қуни сен тирранчага қолдимиз?! — дегандек кибр билан боқиши, унинг қонини қайнатса-да, аммо оғирлик қилди. Ўзини зўрға босиб, ичидагини ташига чиқармади.

— Ўттиз дона яхши бешотар билан беш-олти дона тўппонча, шуларга яраша ўқ-дорига қанча сўрайсиз Нашванкулбой? — сўради Жумабек кинояомуз кулиб.

Нашванкул бир зум Жумабекка тикилди. Унинг бургутникидек тик боқувчи кўзлари ёвузона алангани кўриб, вужудини совук тер босгандек бўлди.

Кейинчалик Нашванкулнинг бошига тушган кўргуликлардан хабар топганлар унинг тақдири ўша қуни ҳал қилинганини гапириб юрдилар. Аслида Мулла Жумадеб ном олган бу йигитнинг кинояли кулгуси, унинг ғазаблана бошлаганидан дарак берар, шунга фаросати етмаган қайсар ҳамсуҳбати эсини йиғиб олмаса, эртасигаёқ Турсункул унинг уйида пайдо бўлар, Бекнинг шартларини айтарди. Шартлари шунақанги оғир бўлардики, гўё Жумабек учун унинг бу шартни бажарганидан кўра, бажармаганлиги маъқулдек эди. Табиийки, шартни қабул қилмасди, қабул қилганида ҳам уни қисқагина муҳлат ичида бажара олмасди. Муҳлат тугаган дақиқада Қораотида Бекнинг ўзи унинг уйига кириб борар ва у бечорани туғилганига минг марта пушаймон қилдирарди. Бу ҳаммаси ҳали кейин бўлади. Аммо, беҳабар Нашван-

кул юрагида шунга ўхшаган ваҳимани ҳис қилди. Лекин, сир бермади. Жумабекнинг кулгусига кулгу билан жавоб берди.

— Озроқ қимматроқда, бу матоҳлар, бек, — яна беўхшов тиржайди Нашванқул.

— Айтинг! — Бекнинг овози бир қадар кескин чиқди.

— Юз эллик танга, — деди Нашванқул ва бироз ўтиб қўшиб қўйди, — тилла билан.

— Ўхх-ў, — деб юборди бир неча киши бараварига. Дарҳақиқат, бу анчагина катта пул эди.

— Яхши, — деди Жумабек ҳамон Нашванқулдан қўз узмай. Ҳозир айтганингизни оласиз.

Жумабек Элбегига қаради. Холаси уни тушунгандек ўрнидан туриб меҳмонхонадан чиқди. Бироздан кейин иккита кичик чарм халтача билан кириб келди. Жумабек унинг қўлидан халтачаларни олиб Нашванқулнинг олдига қўйди.

— Сананг!

— Бек, мен сизга ишонаман.

— Сананг! — энди бироз таҳдидомуз янгради унинг овози.

Нашванқул халтачаларни очиб санай бошлади.

— Бек, бу ерда кўп-ку?

— Қанча?

— Бир юз олтмиш бешта.

— Ўн бешти сизга хизмат ҳақи. Қуроллар эрта кеч-курун шу ерда бўлиши керак. Ўзингиз олиб келасиз. Мен ҳаммасини текшириб қўриб оламан!

Шу билан қурол масаласига ҳам нукта қўйилди. Эрта-индин тайинланган оқсоқолларга ёрлиқлар етказиладиган бўлди. Фотиҳа ўқилиб кенгаш тарқади. Меҳмонларни кузатиб чиққан Жумабекни Нашванқул четга тортди.

— Бек, — деди ғазабини зўрға босиб, — мана, ўн беш тангангиз. Уни олинг. Билиб қўйингки, мен Нашванқулбойман! Сизга қурол ташиб чойчақа ишлайдиган хизматкор эмасман! Қурол керак бўлса ўзингиз бориб оласиз!

Жумабек ғазабланган сари, совуққонлашиб борарди.

— Олиб келасан! Шундай олиб келасанки, ўзинг хам билмай қоласан, Нашванқул! — деди у тишларининг орасидан вишиллаганча «кул» сўзига урғу бериб.

— Ундай бўлса, ма, пулингни ол, тирранча! — бақирганча кўйнидан чарм қолчиқларни олиб Жумабекнинг юзига иргитди. Қолчиқлар унинг кўкрагига «тўп» этиб тегди. Боғичи ечилиб кетиб тангалар ой ёруғида юлдузчалардек хира милтираб, хар томонга сачради. Ерга тушиб майин жаранглади.

— Сенга сотадиган қуролим йўк! Энди оларман бўлсанг, икки баравар нархини тўлаб, елканга босиб қайтасан!

Жумабек кулди. Унинг кулгисидан ажалнинг хиди келди.

— Бўпти, биздан ўтган бўлса кечиринг, оға! — деди у яна совуқ кулганча. Айтганингиздек қиламиз. Қуролнингизни елкангизга босиб келганимиз бўлсин. — Кейин жиддий овозда қўшиб қўйди. — Ҳалиги гапим гап! Эртага кечқурун қурол шу ерда бўлмаса, сени ернинг ёриғидан бўлса ҳам топаман!

Нашванкул гўлдираб сўкинганча отига мина бошлади.

— Хайр, яхши боринг, оға! — деди унинг кетидан Жумабек. — Унутиб қўйманг таяин, эртага кечқурун шу ерда сизни кўзимиз тўрт бўлиб кутамиз.

Жавоб ўрнига Нашванкулнинг янада каттиқроқ бўралаб сўкингани эшитилди. Қоронғу тунда жаҳд билан олислаб бораётган туёк товушлари анчагина янграб турди.

Эрталаб тонгда Турсункул Жумабекнинг ўзи ҳусниҳати билан ёзилган ёрлиқларни олиб, Шайх, Қорабоғ, Эски, Ножи қишлоқларига жўнаб кетди. Жумабек эса ёнига уста Шарофни олиб, қилинадиган ишларнинг хомчўтини олиш учун Сардобага борди.

Уста Шароф дегани анчагина омилкор одам экан. Бир зумда ишга киришиб кетди. Қуловига қалам қистириб, бир газлик ўлчов тахтасини олди-да, нималарнидир ўлчади, чизди, ўзича ҳисоб-китоб қилди.

— Бу работ ҳали мустаҳкам экан. Бир-икки пуд оҳак ва кум билан уч-тўрт кун ичида кумсувок қилиб чиқса бўлади. Шунда янги бинодан қолишмайди. Яна йигирма-ўттиз йил «килт» этмай туриб беради у, — деди у Сардобага ёндош қурилган каттагина бинони кўрсатиб. — Аммо, буниси афтода. Буни йиқитиб бошқа қуриш керак. Бу ишни беш-олтита мардикор билан иккита уста йигирма кунларда битиради. — Уста Шароф деворлари нураб битаёзган омборхонани кўрсат-

ди. — Эшик, дераза дегандай ёғоч-тахталарини ўзим топаман. Сиз пулидан қочмасангиз бўлди. Касбида ажойиб уймакор усталар бор. Устунларни, эшикларни шугларга ясатамиз. Мен ўзим барига улгуржи буюртма бераман.

— Маъкул, — деб қувониб қўйди Жумабек устанинг ишга жиддий киришганини кўриб.

Бу ернинг ҳисоб-китобини қилиб бўлишганидан сўнг Бекча томонга ўтишди.

Жумабек Сардобанинг кунботар ёғида тикилган бир нечта туркмени қора уй-ўтовларни кўрди. Бу ерлар Қорабоғ элига хатлаб берилган. Уларнинг қишлоқда яхшигина ҳовли жойлари бор. Қора уй тикишга муҳтож эмас эдилар-ку. Ким бўлди экан улар. Сардобани айланиб режа тузишаётганида қора уйлар томондан отини йўрттириб келаётган бир суворийни кўришди. У яқинлашганда туркманча жуни узун телпак кийган, ияги остида ўстирган соқоли, оппоқ мўйсафид эканлиги аён бўлди.

Жумабек унга салом берди. Чол унинг саломига алақ оларкан, хавотирли нигоҳ ташлади.

— Ўғлон, сан не ерлардан бўласан, на иш билан шу ерларда кезиб юрибсан.

Бу чоли тушмагур ўзини бу ерларнинг хўжайинидек тутади-ку! Жумабек ўзининг ғазаблана бошлаганини ҳис этди. Ўзи уйга сўроқсиз кириб олиб, яна уй хўжайнига, сен ким бўласан дейиши бориб турган суллоҳлик эмасми?!

— Бу, дейман, бува, сиз сал ҳаддингиздан ошмадингизми-а? — деди Жумабек бироз кўрсроқ қилиб. — Индамай-нетмай, бизнинг еримизга жойлашиб олибиз. Яна бунинг устига ўзингизни меҳмондай эмас, хўжайиндек тутасиз! Ўзингиз кимсиз? Қаердан келиб қолдингиз бу ерга?

— Менга қара, ўғлон, ёшим етмишдан ошди. Умрим чорванинг кетида ўтди. — Шундай бўлганидан кейин менда муомала нима қилсин. Мен бир далли саҳройиман-да. Дангалини айтаман қўяман. Гап-сўзингга қараганда юрт сўрайдиган гўч йигитга ўхшайсан.

— Мулла Жумабек мен бўламан, — деди у чолга синовчан тикиларкан.

— Мулла Жума дегин. Тунов куни Шомуродбой билан гурунг қилган эдик. Жуда бамаъни одам экан. Шу айтганди, сени. Сендан рухсат олиш учун бугун

уйингга бормоқчи бўлиб турган эдик. Сени бугун худонинг ўзи етказди. Бор, уйга қўноқ бўласан.

Шошманг, бува, сизлар бу ерда нима қилиб юриб-сизлар.

— Э, нимасини айтаман, биз асли Битик томондан чорвадор туркманларданмиз. Тинчгина молимизни боқиб юрган эдик. Олдин Жунайидхон деган бир бало босди. У талаб бўлганидан сўнг, ўрис деганлари келди. Ундан кейин ўғрию қароқчи кун бермай қўйди. Каттагина уруғ эдик. Тарқай-тарқай, бўлина-бўлина, шу бармоқ билан санарли хонадон колдик. Биз қоча-қоча шу ерда манзил қурдик. Билмадим, бошқалар қаерга кетди.

— Сизлар бу ерда нечта хонадон?

— Йигирмага яқин.

— Мол-ҳолингиз қанча?

— Юзтача туя, эллик от ва мингта қўй-қўзи.

— Яхши, — деди Жумабек, — меникига нега бормоқчи эдингиз?

— Энди, бек ўғлим, бизга ватан керак. Худога шукур ерларингиз мўл экан. Бир четидан бизга ҳам жой берсаларинг, ҳамсоя бўлиб яшасак, дегандим. — Чолнинг эсига ўзи униб-ўсган юрти тушдими, кўзларига ёш олди. Сўзининг сўнгини аллақандай ички титроқ билан айтди.

Жумабек уни тушунди. Падарига лаънат бу замоннинг! Унга нима бўлди, ўзи, кимларни гадо қилди, кимларни етим қилди. Кимларни хонумонидан, кимларни юртидан жудо қилди. Ёмонга кун туғди. Яхшига кун бўлмади. Бир бу ерда шундайми, деса, олис туркман элларида ҳам юрт безга қолганда! Кўзидан ёшени оқизиб турган бу мўйсафид ҳам энди ундан ватан тиланиб ўтирибди.

— Майли, бува, — деди Жумабек бироз юмшаб, — Сизлар турган жой асли Қорабоғники. Сизлар бу томонга жойлашасизлар. — Жумабек Сардобанинг жануб томонини кўрсатди. Бекчадан Қорабоғ ерлари тугайди. Ундан Карим чўлигача, ғарбдан Норазим ариғигача, сизларга берамиз. Молингиз Қорабоғ ерига ўтмасин. Қўшни қишлоқлар билан ер талашмайсиз. Жанжал қилмайсиз. Мен кўрсатган ер сизларга етиб ортади. Нима даъвонгиз бўлса менга айтасиз, солиқни бизнинг удум бўйича тўлайсиз, розимисиз шунга?

— Розимиз, — деди чол.

— Олиқ-солиқ қандай бўлади, буни сизга Шомуродбой тушунтиради. — Гапни қисқа қилди Жумабек.

— Бўлмаса, бир пиёла чой ичайлик, бир пас кўногим бўлинглар.

— Йўқ, — деди Жумабек. Вақтинчалик уйда кўнок бўлмайман. Олдин мен кўрсатган жойга жойлашинг, уй қуринг. Кейин чорласангиз, албатта келаман. Майли, атаганингиз бўлса шу ерга олиб келаверинг.

— Чол унинг гапини тушуниб, мийғидан қулганча отини йўрттириб қора уй томонга кетаверди.

Уста Шароф билан работни қандай қуриш, қанака-сига жойлаштириш тўғрисида маслаҳатни пиштаётган пайтда чол каттакон тугунни кўтарганча келиб қолди. Отдан туша солиб Сардобанинг соясига жой ҳозирлай бошлади. Қўлидаги тугунни очиб катта-катта иккита туркмени нон ва лаганда ковурилган гўштни олиб қўйди. Улар бирга ўтириб овқатлана бошладилар. Энди овқатланиб бўлиб қўлни артаётганларида ўн беш ёшлардаги қорачадан келган йигитча қумғонда иссиқ чой ва бир меш туянинг айронини олиб келди. Чой ва айронни ичиб, бир пас чак-чаклашиб ўтирдилар. Жумабек ва уста Шароф бу ерда қуриладиган работни таърифлаб бердилар.

— Хўп яхши жой бўларкан, — деди чол чойдан хўплаб қўйиб. — Бек ўғлим, мени шу ерга қоровул қилиб қўй, дуойи жонингни қилиб шу ерда ётардим. Бўлди, шунча йил молнинг ортидан чопганим. — Қих-қихлаб қулди чол.

— Бўпти, бува, работ қачон қуриларкин, деб кутиб ўтирмасдан, қурилишига чиқиб ёрдам бериб тураман, десангиз, мен рози, — деди Жумабек ҳам жилмайиб кўяркан.

Улар хайрлашиб, қайтишга чоғландилар.

Кечга яқин улар Жамол Элбегининг меҳмонхонасида нечта хари, нечта болор, яна қанча эшик, дераза кераклигини ҳисоблаб чиқдилар. Уста Шароф, касбилик усталар бу ашёларни узоғи билан йигирма кунларда тахт қилишини, буни тахминан икки юз тангаларга баҳолашни, олдиндан эллик танга бериб қўйилса яхши бўлишини айтди. Жумабек эса майдалаб ўтирмай, юз танга бериб қўя қолди.

Кечроқ Турсунқул келди.

— Бир хафтанинг ичида солиқлар йиғилиб бўлади. Кейин бугун ёрлик олган оксоқолларнинг ўзлари кел-

тириб топширишади, — деди Турсункул уларнинг ёнига келиб ўтирар экан.

— Яхши, эртага уста ака билан йўлга тушасиз. Йўл-йўлакай Хўжамуборак ва Қорлуққа ёрликларни етказинг. Қолган топшириқни эртага оласиз, — деди Жумабек.

Унинг Турсункулни Қорлуққа жўнатишидан асосий мақсади, ўзига бино қўйиб қариллаган Нашванкулни инсофга чақириш. Гапга кўнмайдиган бўлса, унга ўзининг шартларини етказиш эди. Аслида Жумабек ўзини билмаган бу одамнинг инсофга келишига ишонмасди. Ишонмасида чиқмаган жондан умид кабилида иш кўриб, уни тонггача кутишга қарор қилди. Агар тонггача ундан хабар келмаса эрталаб Турсункул йўлга чиқиб, Қорлуққа боради ва Жумабек қўйган шартларни унга етказди. Ундан кейин ҳам бўлмаса Жумабекнинг ўзи отга минади.

— Бек, — деди Турсункул бошини кўтариб қараркан, қўйнидан иккита чарм қопчиқ чиқариб унинг олдига қўйди. — Ҳовлида сочилиб ётган экан болалар териб олибди. Ўзим санадим, бир юз олтмиш бешта экан. Анави Нашванкул ташлаб кетган чиқар, а?

— Ҳа, — деди Жумабек, ўзи ҳақорат қилинган кечаги тунни эслаб ижирғаниб қўйди.

Кеча Нашванкул уни қаттиқ ҳақорат қилган экан. Вақт ўтган сайин, иссиғида билинмаган жароҳат каби, совуган сари унга яна қаттиқ азоб бера бошлаяпти. Баъзи кеча уни қўйиб юбориб латталиқ қилгандай, у лаънатини ўша жойнинг ўзида ичагини бошига салла қилиб қўймаганидан афсусланарди ҳам. Аммо ичидаги яна бир овоз уни сабр қилишга кўндирад, шошқалоклик, жиззакилик қилишдан қайтариб турарди.

— Бек, эртага бориб суробини тўғрилаб қўяйин, — деди Турсункул ҳам унинг кўнглидан кечаётган фикрларни уккандай. — Ҳаддидан ошиб кетганга ўхшайди у баччағар!

Жумабекнинг ўзини ҳам бир неча соатдан бери шу истак кийноққа солаётган эди. Лекин бу истак Турсункулнинг тилидан ғалати оҳангда янграганидан Жумабекнинг кулгисини қистатди. Ҳамиша офир-босиқ, камгап бўлиб юрадиган Турсункул баъзи-баъзида шунақа гапириб қўяр, бу эса уни яхши биладиган Жумабекка эриш туюларди. Бунақа пайтда Турсункул ўзини Элбе-

гининг отбоқари эмас, машхур Дев полвонни йиқитган Ёғоч полвон деб биларди.

Бек унинг бу холатини кўриб, кулиб қўйди.

— Дарров Ёғоч полвонлигингизга борманг-да, энди, Турсункул оға. Унинг суробини тўғрилаш қочмас!

XIII

Жумабекнинг беихтиёр икки-уч йил олдинги воқеа кўз ўнгига келди.

Ушанда таътилланиб келиш учун Бухородан уйига келса, Қораборда Шомуродбой ўйилларига катта тўй бериб ётган экан. Турсункул билан шу тўйга боришди. Тўйдан сўнг то тонгга қадар чўзилган курашни томоша қилишга қолишди.

Кураш ҳам курашмисан кураш бўлди ўзи. Сурхон ёқлардан Тоштемир деган катта полвон бошчилигида ўн чоғли полвон, Касбидан Рустам полвон, Бухородан Дев полвон деб машхур бўлган, вақтида Амирнинг хос полвонларидан бири бўлган пахлавон, яна Чоржўйдан бир тўп туркман полвонлари, Қоракўлдан, Шахрисабздан, Фузордан бир неча машхур-машхур полвонлар келганлиги кураш жуда зўр бўлишидан дарак берарди.

Қор тушган эди. Кун совук, одамларнинг тишлари таққиллаб, юпун чопонлардан изғирин кесиб ўтаётган бўлса-да, ҳеч кимнинг бу томошани ташлаб уйига кетгиси келмасди. Камбағалнинг ҳовлисидек келадиган жойдан қор куралиб, ўртасида каттагина гулхан ёқилган, полвонларнинг оёғи музламаслиги учун қор куралган жойга қалингина қилиб сомон тўшалганди. Майдоннинг четларига узун-узун ходаларнинг саккизтаси кўмилиб уларнинг учига мойга бўктирилган эски кўрпачалар боғланган ва машғала қилиб қўйилганди. Қоронғу тунда ҳам майдон ўртадаги гулхан ва бу саккиз машғаланинг ёруғидан сутдек ойдин бўлиб турарди.

Тумонат одам йиғилган. Кундузи Бўзикда бўлган катта кўпқаридан қайтган чавандозлар ҳам томошабинлар даврасидан ўрин олгандилар. Кураш учун махсус дамланган ош ейилиб, дуо ўқилди. Оқсоқолларнинг фотиҳаси билан кураш бошланди. Бир пайтлар елкаси ер кўрмаган полвон бўлган Худойбердибой баковул деб тайин этилди. Соқолига қиров қўнган бўлсада, аммо қадди тик, барвастақомат Худойбердибой даврага кўри-

ниш берди. Даврани кадамлаб айланиб курашнинг шартини эълон қилди.

— Оёғидан олма, тиззаси ерга текканда қўйиб юбор, тик олиш, қўлни қайирма, бўлма! Ёмон гаплар билан сўкинган полвонни даврадан бадарға қиламан! Даврада менинг гапим гап! Бошқага қулоқ солма. Ҳалол олиш! Кейин давра бошланди. Курашни иккита хилвирабгина қолган полвон бувалар бошлаб беришди. Икки қўл бир-бирининг ёқасидан номига олган бўлишди. Кейин баковул кула-кула уларни ажратиб, иккаласига ҳам зотни бериб даврадан чиқариб юборди.

Кейин қарийб бир ош пиширим муддатда беш-олти яшар болақайлардан тортиб овозлари дўриллаб қолган ўспирин полвонларгача бир кур-бир кур олишдилар. Одамлар тезроқ катта полвонларнинг хақиқий курашини кўришга ошиқардилар. Ахир курашнинг барча гўзаллиги ва салобатини, нозик усулларни қўллаш санъатини фақат шу полвонлар кўрсата оладилар-да.

Кураш кизигандан кизиб борарди. Машғалалар ва гулхан ёруғида бўғриккан, зўриқиб қон тепган юзлар, тер босган бўйинлар яққол кўзга ташланарди. «Ё, Али! Ё пирим! деган жанговар хайқириғу гурсиллаб кулаган полвоннинг даврадан бошини эгиб чиқиб кетиши, йиқитган полвоннинг ролибона нигоҳи ажабтовур кўринар, даврага чиқишга юраги бетламай турган полвонларнинг ҳам қонини кўпиртириб юборарди.

Ҳаммадан ҳам Сурхон томондан келган Қўчқор полвон қойил қилди. Жумабек ўзи тенги бу йигитнинг ғайратига, усулига, кураш маҳоратига тан берди. Ичида ҳавасга ҳам, бироз ҳасадга ҳам ўхшайдиган туйғу уйғонди. Мушукдек чакқон бу йигит ҳар қандай полвонни ҳам икки, ё уч дақиқада елкасидан ошириб отарди.

Мана, қоракўллик полвоннинг ёқасидан олди. Рақибни ўзидан бир қарич узун эди. Агар у йўлини билса, Қўчқор полвоннинг ўзини ёнига ҳам йўлатмай, қокма бериб ҳолини танг қилиб қўйиши мумкин эди. Аммо, Қоракўллик полвон хато қилди. Унга ёқасини бериб қўйди. Шундан чакқон полвон лип этди-ю, гўё унинг чотлари орасига кириб кетгандек бўлди. — Ё, пирим! — хайқирди полвон ва қоракўллик полвон бу яшин тезлигидаги ҳаракатга қаршилиқ қила олмай, унинг елкасидан ошиб келиб ерга тушди.

— Ҳалол! — Бир қалқиб тушди давра.

— Кел, полвон, зотингни ол! — деди Худойбердибой Қўчқор полвонга мамнун нигоҳ ташлар экан. — Балли, ажойиб ҳунаринг бор экан!

Қўчқор полвон ўзига қўйилган зоти — чопонни олиб, шу ерлик оқсоқоллар ўтирган томонга юрди. Чопонни уларнинг олдига қўйиб, фотиҳа сўради. Чоллар мамнун дуога қўл очишди. Қўчқор полвон ўрнидан турди. Даврадан чиқмади. Чунки, унга бирданига иккита полвон талабгор бўлиб чиққандилар.

Аввал хамюртининг орига чиққан яна бир қоракўллик полвон, кейин шахрисабзлик бир полвон, охирида шайхлик Собир полвон ҳам унинг елкаларидан ошиб тушдилар. Не-не елкаларни ер искатди бу шоввоз. Иккита туркмани гилам билан биттадан серка ва қўчқорни она сутидек ҳалол қилиб олди бу сурхонлик паҳлавон.

Хадеганда унга талабгорлар топилавермади. Унинг чоқли гавдасига қараб бир зарбда ерпарчин қиламан, деган полвонлар шунинг остига тушганидан кейин, каттароқ полвонлар ҳам иккиланиб қолдилар. Зот қўйилиб, икки-уч бор айтилганидан кейин ҳам бирор полвон юрак ютиб даврага чиқавермади.

— Ўтиринг, полвон, сизга давра қойил бўлди. Бу ерда сиздан зўри йўққа ўхшайди, — деди Худойбердибой унинг елкасини қоқаркан. Бу Жумабекка оғир ботди. Йўқ, у кураш тушаман деб келмаганди. Шунчаки ишқибозлик қилишга, мазза қилиб курашни томоша қилишга келганди. У Турсункул оғасининг полвонлигини кўришга, агар, у йиқила қолса узоқ вақт уни масҳара қилиб юришга баҳона топмоқчи эди.

Жумабек курашга ўзини бегона ҳисобламас, Турсункулдан унинг ҳадисини олган, ёшлигида шунақа курашли тўйларда олиша-олиша катта бўлган бола эди. Энди мана, йигирмадан ошиб кучга тўлди. Турсункул билан машқ қилганида минг бор тиришсин ҳамки, уни йиқита олмаган, тўғрироғи, унинг устундай бақувват белларини бука олмаган эди. Бундан аламланиб, Турсункулга сенинг йиқилганингни ҳам кўрарман, шунда гаплашамиз, деб яниб қўярди.

Хуллас, у баковулнинг гапини оғир олди. Фурури топталгандек сизди. Ёшлиқ қони кўпирди. Билагида туганмас куч сизди. Сапчиб ўрнидан туриб, даврага кирганини ўзи ҳам сезмай қолди. Ҳали Қўчқор полвон даврадан чиқиб улгурмаган эди. Яна бир «ем» келди

дегандек мағрур кулимсиради. Ғоз юриб баковулнинг ёнига бориб турди.

— Кўчқор полвонга талабгор чикди. Сарикдан Жумабек полвон. Буларнинг зоти бир кўчқор! — деб бақирди баковул даврада бошланган ола-говурни босиб. — Халол олишинглар!

Жумабек қайтиб Турсунқулнинг ёнига келди. Чопони билан этигини ечиб унинг ёнига қўйди. Яктагини тузатган бўлди. Белбоғини ечиб қайтадан салки борлади. Тиз чўкиб даврадан фотиҳа тилади. Давра гувиллаб унга омад тилади. Юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди. Давра айланди. Учинчи бор айланишидан Кўчқор полвон яктагининг барларини орқасига йиғиб, кўкрагини очганча унга қараб ўйноқлаб кела бошлади. Жумабек унга ёқасини тутқазмоқчи эмас эди. Бўлмади. Кўчқор полвон кўз очиб юмгунча унинг ёқасига чанг солди. Жумабек унинг бу чакқон ҳаракатларидан гангиб вазиятни қўлдан бой беришига салгина қолди. Шунда Турсунқул ўргатганидек бор кучини оёқларига берди. Гўё, ерга қозиқ янглиғ қоқилиб олди. Кўчқор полвон ўзининг сеvimли усулини қўллади. Жумабекнинг ёқасидан қўшқўллаб ушлаб, «лип» этиб ўгирилди-ю, тиззалаганча уни елкасига олмоқчи бўлди.

— Ё, пирим!

Йўқ. Бешинчи бора уни пирлари қўлламади. Ходадай котган Жумабекнинг беллари хатто букилмади ҳам. Ўзи ҳаракатининг тезлигидан қўллари рақибни ёқасидан узилиб, Кўчқор полвон шалоқлаб юзтубан йиқилди. Юз-кўзига сомон қипиқлар илашиб ўрнидан тураркан, ўзининг сеvimли усули бу сафар панд берганини тушуниб, рижиниб қўйди.

Ҳар бир полвон давраларда олишиб ном қозонмоқни кўзласа, қирқдан-да кўп усулни ўрганади. Машқда ҳаммасини бекаму кўст бажаради. Аммо, олишганда битта сеvimли усулини қўллаёттиради. Агар шу усулда бешолти ғалабани қўлга киритса унга боғланиб қолади. Ўн-ўн беш муваффақият қозонса бошқа усулни унутади. Ҳар қур олишганда беихтиёр қўли ҳам, оёғи ҳам шу усулга қараб кетаверади. Бунинг яхши томони полвон шу усулни сув қилиб ичган бўлади. Ҳар қандай полвонга, ҳар қандай ҳолатда ҳам қўллаёттиради. Бу усулни бажаришнинг кўплаб йўлларини ўйлаб топади. Ёмон томони рақибини илк ҳамладаёқ олса олди, бўлмаса рақибга сир беради. Шундан бошқа усулни эплай ол-

магани учун бошқа гангита олмайди. Шу билан энди у галаба қозониш учун эмас, балки йиқилиб қолмаслик учунгина олиша бошлайди. Шундай олишувнинг охири эса вой. Охир-оқибат у рақиби қазган чоҳга қулайди.

Қўчқор полвон ҳам шунақа бир усул, елкачи полвон эди. Иккинчи қур бел олишганларида ҳам у Жумабекни қайира олмади. Аммо, бу сафар унинг ҳаракати ишончсизроқ чиқди. Жумабек унинг белидан кучоқлаб олишга улгурди. Оёғи ердан узилиб, қўли рақибининг ёқасидан бўшалиб полвон Жумабекнинг кучоғига муаллақ осилиб қолди. Енгилмас полвон бўлиб ўтирган бу йигитнинг аҳволи энди аянчли эди. Жон-ҳолатда оёқларини сермаб рақибининг оёқларига илаштириб олмоқчи бўлди. Бу кураш Қўчқор полвонга мутлақо бегона эди. У кўп олишувларни шиддат билан, биринчи ҳамладаёқ яқунлаб қўяр, шу билан олишув ҳам тугарди. Аммо рақиби ҳамла қилганда оёғи узулиб, рақибининг кучоғида осилиб турганда не қилиш кераклигини у бошида ўрганган, бироқ бирон марта ҳам шунақа аҳволга тушиб қолмагани учун уни унутиб юборган эди. У бўш қолган оёқларини иланг-биланг сермай бошлади. Жумабекка шу керак эди. Биланглаб турган рақиб оёқларини чап оёғи билан ўнгга сурдида, ўзини чапга ташлади. Қўчқор полвон ўнгла-на олмади. Гурсиллаб қулади. Жумабек ҳам ярим гавдаси билан уни босиб тушди.

— Халол! — ўкириб юборди аламзада Собир полвон ва чолиб келиб Жумабекни даст кўтариб даврада айланиб югура бошлади. Дарҳақиқат, бу полвоннинг гавдаси Қўчқор полвондан ҳам, Жумабекдан ҳам ярим барабар йирик, ўзиям алпқомат паҳлавон эди. Жумабекнинг залворлигина гавдасини ёш болани кўтаргандек даст кўтариб чопганча, даврани айланарди. Турсунқул келиб Жумабекни ундан айириб олмаса, у халивери уни қўйиб юборадиган чоғи йўқ эди.

Шу куни Жумабек бошқа курашмади. Энди курашнинг энг қизиғи бошланди. Товоқ қўйила бошлади.

Биринчи товоққа туя қўйилди. Азалдан давра қаерда бўлса, шу юртнинг полвони биринчи товоқни кўтарарди. Даврада манаман деган полвонлар тургани учун қорабоғлик полвонлар товоқни кўтаришга ботина олмадилар. Сен чик, сен чик бошланди. Худойбердибой кутавериб чарчади. Бошқа зўр полвонлар ҳам маҳаллий полвонларнинг товоқ кўтаришини кутиб туришди,

Худойбердибойнинг охири тоқати ток бўлиб, даврани айланиб ҳамюртлари ўтирган жойга борди.

— Ҳа, Ҳаким, нега курк товуққа ўхшаб писиб қолдинг? — сўради қорабоғлик полвонларга катталик қилиб турган Ҳаким полвонга қараб.

— Менинг бошим оғрияпти. Булар ҳам шунақа катта давраларда товоқ кўтариб кўргани йўқ. Уялиб қолмайлик тагин, бой бува.

— Айт, бўлмаса, яна ким бор?

— Сарикдан Турсункул полвон келган. Анави Элбегининг жияни билан.

— Ҳа, Жумабек дегани Элбегининг жияними ҳали?

— Ҳа, жияни экан. Яқинда Бухородан келибди. У ёқда мадрасада ўқияпти экан.

— Ҳа, ҳа, яхши. Турсункулни бир кўргандек бўлувдим, давранинг бошларида. Майли, майли, сизлар бир ишга ярамас экансизлар, ҳеч курса Турсункул полвон бизнинг бошимизни баланд кўтарар!

Худойбердибой айланиб Турсункул ва Жумабек ўтирган жойга борди.

— Полвон, бу не ўтириш, сиз бизнинг ўзимизники-сиз, тулинг, бориб товоқни кўтаринг! — деди у амирона оҳангда.

Турсункул шошилмай ўрнидан турди. «Биздан ҳам катта полвонлар борку» дегандек хижолатомуз Ҳаким полвон қурига назар ташлади. Ҳаким полвоннинг унга хайрихоҳ қўл силкиганини кўриб, даврага қадам босди. Ўзининг дароз гавдасидан уялгандек букчайиб бориб баковулнинг олдидаги ковурилган гўшт солиб устига иккита патир ва қанд-курс қўйилган товоқни кўтарди. Яна қимтиниб-қунишиб бошини эгтанча орқасига қайтди.

— Эшитмадим деманглар, биринчи товоқни сариклик Турсункул полвон кўтарди.

Элдошлар енгил тортишди. Ҳарна бўлсада, эл учун курашадиган мард топилди.

Шунда даврага уч ёқдан учта полвон югуриб чиқди. Ҳаммасидан олдин Бухородан келган Дев полвон ҳаллослаб баковул олдига етиб келди. Уни Дев деганларича бор эди. Юзи, иякларидан то қулоғигача доирасимон чўзилган, баҳайбат эди-ю, аммо боши юзига номутаносиб кичрайиб борган, калҳамақдекгина бошининг чўққисидан кичкинагина дўппи қўндирилган эди. Гавдаси ҳам бошнинг тескари қўйилган, катталаштирилган

нусахаси деса бўларди. Гавданинг юқориси — кўкраклар ва елкалари ниҳоятда катта, йирик ва мушакдор бўлиб, пастлаган сари ингичкалашиб борарди. Гавдасининг энг нозик жойи унинг оёқлари бўлиб, улар полвоннинг оёқларига мутлақо ўхшамас, нари борса, уни ўн олти, ўн етти яшар ўспириннинг оёқларига келбат берарди. Дев полвоннинг оғир гавдасини нозик оёқлари базўр кўтариб тургандек туюларди.

Дев полвон лапанглаб баковулнинг ўнг ёнига ўтирди. Кейин сурхонлик Тоштемир полвон билан шаҳри-сабзлик Шерали полвонлар ҳам биринчи товоққа талабгор бўлиб баковулнинг ёнида туришди.

— Турсункул полвонга бухоролик Дев полвон талабгор бўлди, — деб эълон қилди Худойбердибой. — Чунки у бошқалардан олдин келди. Энди иккинчи товоқни кўяман.

Худойбердибой ерга бир парча матони тўшади. Унинг устига бир товоқ қовурилган гўштни қўйиб устига патирни бостирди. Кейин тикланиб даврага бир қур назар солди.

— Бу товоқнинг зоти бир ҳўкиз!

Бу сафар кўп қутилмади. Биринчи товоқдан қурук қолган Шерали полвон уни чопқиллаб бориб кўтарди. Унга Тоштемир полвон талабгор бўлди.

Курашнинг қаймоғи товоқ қўйилгандан кейин бўлади. Боқувдаги буқадек зўр-зўр полвонлар курашнинг бошида кўздан пана бўлиб туради. Товоқ қўйилганидан сўнгина ўзларининг маҳоратларини, санъатларини элга кўрсатадилар. Улардан олқиш, дуо кутадилар.

Дев полвон даврага мағрур-мағрур қадам қўйиб чиқди. Қунишиб-қимтиниб турган Турсункулга, одам қуригандек сен қоқсуяк полвон бўлдингми, дегандек, менсима-менсима қаради.

Дев полвон менсима олишди. Йўғон-йўғон билакларига ишониб олишди. Биринчи қўлда дарахтни илдиз-пилдизи билан суғуриб отишга чоғланган паҳлавондек, Турсункулнинг белидан олди. Шунча кучанса ҳамки, Турсункулнинг оёғи ердан узилмади. Дев полвон девкор эди. Бутун кучи бундайроқ йигитнинг сонидек келадиган қўлларида эди. Унинг дарахтни-да суғуриб отадиган алп кучи бор эди. Турсункул ундай девкор эмас эди. Аммо чайир, қотма эди. Унинг кучи белида, ерга маҳкам тиралган оёқларида эди. Дев полвон кучана-кучана чарчади. Барибир бу найнов пол-

воннинг белларини бука олмади. Қўйиб юборди. Яна давра айлана бошладилар. Энди Дев полвон кучига зўр бермай бошка усул қилди. Шиддат билан Турсункулнинг устига бостириб бориб, ўнг қўлини унинг бўйнига ўради.

— Ё, балли-балли, — деб хайқириб ўзига хайбаракалла айтганча ёнбошига олди.

Турсункул бошини елкалари орасига олиб унинг бўйнини ўраган қўлларини чиқариб юборди. Дев полвон ўзини тўхтага олмай гандираклаб бориб тиззалаб қолди. Турсункул яна тик қолаверди. Дев полвоннинг аламдан бўғриқиб, шундоқ ҳам рапидадек юзлари яна осилиб кетди. Турсункул яна важоҳат билан чанг солди. Бўлмади. Елкасидан нафас олаётган Дев полвон дам олишга ўтирди. Хамқурлари бир пиёла чой қўйиб беришди. У иссиққина чойдан хўплаётган пайтда кимдир пичинг қилдими, бирдан жини қўзиб кетди.

— Нималар дейопсан, баччағар! Бунинг одам эмас, харе! Ёғоч-е! — деди бор овози билан чийиллаб.

Ё пирай, келбати девни ҳам чўчитадиган бу дев тахлит одамнинг овози ёш боланикидек ингичка, заифона эди. Давра буни эшитди. Эшитиб аввал хайрон бўлди. Хайронлик кейин кулгуга айланди. Давра гуррос кулиб юборди. Турсункул дам олишга Жумабекнинг ёнига келиб ўтирди. Орқадан кимдир унга ҳам пиёлада чой қўйиб узатди. Жумабек жаҳли чиққанидан сенинг ҳам йиқилганингни кўрай деган бўлса-да, хозир Турсункул Дев полвондан йикилишини истамасди.

— Оға, Девнинг оёғига эътибор бердингизми? — деди.

— Ха, бек, лекин у ҳам буни билади. Ўзининг нозик жойини тутқазиб қўядиган каллаварам эмас.

— Сиз уни шунга мажбур қилинг!

— Осон бўпти-да, уни мажбур қилиш! — Турсункул Жумабекка кулимсираб қаради.

— Сиз уни чарчатинг, шунда ҳаракатлари паллапартиш бўлади.

— Кўрмаяпсизми, менам ҳаракат қилиб ётувдим. У бўлса пасса, чўкиб дам олиб етибди. Менинг шунча ҳаракатим зое кетди.

Шу пайт Дев полвон ўрнидан туриб даврага чиқа бошлади. Турсункул ҳам пиёла тагида қолган чойни тўкиб ташлаб ўрнидан турди.

— Ака, оёғига кучлироқ кокма беринг! — деб колди унинг ортидан Жумабек.

Дев жахлланиб, қутириб кела бошлади. У хозир ўз даврадошлари орасида турганидан ё шу харини ерга уриб ерпарчин қиламан, ё минбаъд кураш тушмайман деб, жахл устида шарт олиб қўйган эди. Энди шуни бажармаса бўлмайди. У важоҳат билан, ғазаб билан ўкрайиб Турсункулга еб қўйгидек қараб давра айланди. Машғалаларнинг хира ёруғида унинг юзи янада қўрқинчлироқ, важоҳати ўн чандон бўртиб кўринди. Турсункул томонга гавдасини номутоносиб чаққон одимлади. Ёқасидан олиб бу найновни ерга букмоқчи бўлди. Аммо, қўллари етмади. Шунда Турсункулнинг маймунникидек узун ва қора қўллари иш берди. Унинг қўллари Дев полвоннинг елкасида бўлсада оёқлари уч одам нарида эди. Дев полвоннинг калта йўғон қўллари унинг тирсагидан сал юқорироғига зўрға етди. Нозик оёқлари эса минг сермасин барибир Турсункулга шамоли хам етмаслигини у хис этарди. Дев полвон шунда ўзининг боши берк қўчага кириб қолганини хис қилди. Бундан фигони фалакка чиқиб кетди. Энди у мутлако курашга ўхшамаган ҳаракатларни қила бошлади. Олдин кучли қўллари билан Турсункулни тортқилаб судрай бошлади. Бундан бир иш чиқмаслигига кўзи етиб, у хам Турсункулнинг беҳос зарбасига учмаслик учун оёқларини ундан холис қилиб букилиб олди ва иккаласи судрашиб юравердилар. Энди Дев полвоннинг шиддати хам важоҳати хам, қолмаган эди. Кураш ланж бўла бошлади. Даврада норози оҳанглар чиқди. Оқибат Худойбердибой келиб иккаласини ажратди.

— Полвон, — деди Худойбердибой иккаласига хам мурожаат қилиб. Мана шу қоракўзлар сизларнинг курашингизни томоша қилиш учун келишган. Ҳунарингизни кўрсатинглар-да, энди. Ё, зотни бўлайликми?

Улар яна қўл олишдилар. Дев полвон чарчади. Ўзини иложсиз сизди. Бу қора тўнқадек полвонни энди йиқита олмаслиги аниқ эди. Бир кўнгли, унга қойил бўлиб чиқиб кетмоқчи бўлди. Шунда у йиқилмасдан, кураги ер искамасдан чиққан бўларди. Обруйи борида этагини ёпган бўларди. Аммо, ёнидаги қурдошларининг умрбод масхарасига, таънасига дучор бўлишни ўйлаб бу фикридан қайтди. Худо берса, балки бу қора ёғочни чалароқ ёнбош қилса хам қайтиб даврага чиқмасди. Буёғини ёнидагилар келиштирарди. У шу тасодифдан

умид қилиб чапараста олиша бошлади. Бундан баттар-роқ чарчади. Сўнгги кучини йиғиб Турсункулнинг яна белидан олди. «Хозир, ё бели букилади, ё ковурагаларини мажақлаб ташлайман», деган ёмон хаёл ўтди унинг кўнглидан. Йўқ! Яна бўлмади. Бу ёғоч яна «килт» этмади. Дев полвон оғир уф тортиб бўшашди. Қўллари ўз-ўзидан дармонсизланиб бўшашиб қолди. Буни анчадан бери кутиб турган Турсункул Девнинг нозик оёқларига қокма бериб, шу захоти узун қўллари билан уни итариб юборди. Дев мувозанатини йўқотди. Қокма зарбидан оёқлари жуфтлашиб ердан тўрт энлик кўтарилиб кетди. Шунинг ўзи етарли эди. Дев полвон, полвон бўлиб даврага чиқа бошлаганидан бери кўрмаган ерни елкалари искади. Дев полвон, майда сомон тўшалган ерда чалқанчасига чўзилиб ётаверди. Кўзларидан дув-дув ёш қуйилиб келаверди.

Шундагина карахт давра ўзига келди.

— Ҳалол! — гумбураб кетди давра. — Ҳалооол! — Ўйноқланиб ҳайкирди давра. Турсункул ҳамон ерда ерпарчи бўлиб ётган Дев полвоннинг қўлларидан олиб тургазиб қўймоқчи бўлди. Аммо, Дев унинг қўлларини силтаб ташлаб ўрнидан сакраб турди-да, дуч келган томонга ўзини уриб, даврадан чиқиб кетди.

— Отангга раҳмат. Ёғоч полвон! — кулимсираб деди баковул. — Кел, ҳалоллаган зотингни ол!

Шу-шу Турсункул даврага чиқса Ёғоч полвон номи билан чиқади. Уни олис-олис юртларда ҳам Дев полвоннинг курагини ерга теккизган Ёғоч полвон номи билан танийдилар. Аммо уйда оддийгина отбоқар Турсункул бўлиб юраверади. Баъзан-баъзан унинг полвонлиги ҳам тутиб туради. Барча полвонлар каби у ҳақоратга чидаб тура олмайди. Баъзан, қони қайнаб кетади. Шунда Жумабек, «Ёғоч полвонлигингиз эсингизга тўшяптими» деб қўяди. Турсункул бу гапдан уялади. Уялиб жим қолади.

XIV

Ғайбулла худ-бехуд ҳолатда уйига кирди. Йўл азоби — гўр азоби деганлари минг қарра ҳақ экан. От устида ўтказган уч кеча-ю уч кундузи ўз ишини кўрсатаётган эди. Чарчоқ ҳолдан тойдиргани, бунинг устида бу ерда уни кутиб турган бу фожиалар, кўнгил ғашлиги ва руҳий изтироблари ҳаммаси бир бўлиб, уни касал

одам ҳолига солди. Кўкнорисини хумор қилган бангидек, кўзлари қизариб, қовоқлари шишиб кетганди. У хаммасини унутиб, ухлаб олмоқчи бўлди. Ўзига атаб янги қурилган уйга кирди. Келинлик уйидек ясатиб қўйилган хонадаги янги кўрпачага ўзини ташлади.

Узундан узок йўл бўйи жон-жаҳди билан уйига интилар экан, эгар устида кўзи илиниб-илиниб кетар, мудроқ босганча чайқалиб-чайқалиб келди. Ўшанда иликқина қум устига ўзини ташлаб, бир тўйиб ухлаб олгиси келар, аммо ухласа бир нарса содир бўладигандек, кечикиб қоладигандек ўзини зўрлаб келди. Келиб билди-ки, йўлга чиққан пайтидаёқ кечикиб улгурган экан. У Жумабекнинг уйида ҳали бироз турмоқчи эди. Аммо уни нимадир ўзига чорлар, юрак-бағри сиқилиб кетарди. Охири бўлмади. У энди бир дақиқаям бу ерда қолмаслигини ҳис этиб йўлга ошиқди. Жумабекнинг илтимоси ҳам, Элбегининг ҳай-ҳайлаши ҳам таъсир қилмади. Юраги типирчилаб йўлга чиқишга ошиқарди. Унинг ҳашақалло кетишига ишонган Элбеги Гулойимга айтиб у-бу пишириқлар пиширтирди. Турсункул улар миниб келган ўриси улкан отни эгарлаб, хуржунга бир кўза сув ва Гулойим пиширган қатламаларни солиб берди. Яраси анчагина тузалган Жумабек ҳам у билан бир қўллаб қучоқлашиб хайрлашди. У йўлга тушганида ҳам юрагининг безовталиги тарқамади. Нега шундай бўлмаётганини ўзи ҳам билмасдан жадал юрарди. Уйқусини қувиб туну кун йўл босар экан уйга борганидан сўнг тўйиб ухлаб олишни кўнглидан ўтказарди.

Мана, етиб ҳам келди. Эгар ё, қум устида эмас. Юмшоқ кўрпача-ю пар ёстик устида ётибди. Боши ғувиллайди. Аъзойи-бадани қақшайди, аммо уйқу йўқ. Бутун йўл бўйи қаттиқ эгар ва отнинг беўхшов лўкиллашидан безор бўлганда-да, тарк этмаган уйқу истаги энг қулай жойда уни ташлаб кетганди.

У кўзини юмган заҳоти оловли ёшликнинг ширин хотиралари чашмадек қайнаб мавжланиб келаверади. Бу хотиралар булоғида бир қиз чўмилди. Қоп-қора сочларини ёйиб, ўзини офтобга солади. Бир фаришта янглиғ сулув бўй беради. Офтобдек нурафшон чехраси билан ғариб Ғайбулланнинг чалдивор кулбасини, қалбини ёритиб юборади Ойсулув...

... Бу оддийгина кийимлар ҳам унинг ҳусни, тароватини яшира олмайди. Балчиққа қўмилган жавоҳирнинг кадри йўқолмагани сингари, бой ва бемехр ота-

нинг эътиборидан бебахра ўссада, бой қизи янглик, ол-
тину жавоҳирга турфа ипак ва шойига ўралмаса-да, у
барибир гўзал эди. Шу биттагина жумла унинг бир
кўрки-чиройига таъриф беролмайди. Уни таъриф этмок
учун Ғайбулланинг бисотида мос сўз йўқ. Унинг учун
хали тutilмаган, оҳорли бир сўз топмок керак...

Дунёда бири биридан гўзал қизлар кўп. Бу дунёда
баловатнинг сирли остонасидан қадам ташлаб ўтган қиз-
нинг, хали ўн саккизга тўлиб-тўлмаган қизнинг хунуги
бўлмайди. Дунёда Ойсулуга тенгдош қизларнинг бари
гўзал. Лекин Ойсулуга битта! Ойсулунинг ойдек су-
луга, оппоқ чехраси-ю, оҳуникига келбат берадиган кўзла-
рининг, бу оламда ўхшаши йўқ! Унинг қошлари ингич-
ка, қайрилма эди. Ўнг бетидан чиройли кулгичлари ёнида
буғдойдеккина коп-қора холи бор эди. Бу унга ярашар-
ди. Сочлари шаршарадек тўлқин-тўлқин, коп-қора эди.
Бўйи ўрта, бели хипча эди Ойсулунинг. Шундай қиз-
ни соғинмай, соғина-соғина уни топганда, дийдорига
туйгунча, соатлаб жим термулмай бўладими, ахир!

Бирок унинг соғинчидан сарғайган, хижронидан фи-
ғони кўксидан чўғ аралаш бўлиб чиқиб, кўкка ўрлаган
Ғайбулла олти ойлик айрилиқдан сўнг уни кўрди! Аммо,
бирданига таний олмади! Унинг шу кўзлари, хоин кўзла-
ри Ойсулунни танимади. Шукр, унинг юраги сўқирмас
экан. Қалбининг кўзлари очиқ эди. У таниди. Потир-
лаб-потирлаб кўйди. Қафасдаги банди куш каби ўзини
уёқ-буёқка урди. Кейин занжирланган шер янглиғ ўки-
риб юборди. Ойсулуга билан тиллашди. Хоин тиллари
лол бўлди. Соқов бўлди. Аммо юраги соқов эмас экан.
У нола қилиб-нола қилиб йиғлади. Дардини айтиб-ай-
тиб йиғлади. Ойсулуга-да, уни эшитди. Унинг-да, жаво-
бини тинглади. Қулоқлар-да, кўзлар-да хоин бўлди.
Аммо, унинг кўзлари-да юрак бўлди. Қулоқлари-да юрак
бўлди, тиллари-да юрак бўлди. Ўзи сўйлади, ўзи кўрди,
ўзи тинглади.

- Севаман! — ҳайқирди юрак.
- Мен-да севаман — деган нозик уни эшитди.
- Нега бунақа, Ойсулуга? — деди ўртаниб.
- Сенинг ўзинг-да сезяпсан, бунинг нелигини.
- Мен барибир севавераман!
- Йўқ, энди бари тугади.
- Йўқ, — ҳайқирди Ғайбулланинг қалби, — туга-
майди! Тоабат давом этаверади!

— Йўк, — деди Ойсулуннинг калби, — мен кетаман, сен эса қоласан, шу тамом дегани!

— Йўк! Мен сени юбормайман! Сени топиб келдим, энди йўқотмайман!

— Йўк! Ҳар ненинг ўзи интихоси бўлади. Бизда-да, интихо бор. Интихо яқин, жоним.

— Ибтидо билан интихонинг ораси шунчалик яқинми? Хали ибтидо бошланмай интихо келдими? У индамади. Ортига ўгирилиб кетаверди. Савол бежавоб қолди. Савол ўзига жавоб излаб, юракни пора-пора қилиб ташлади. Юрак бир муштипар бўлди. Юрак якка-ю ёлғиз бўлди. Юрак нолакор бўлди. Юрак бир мажнунсифат ғариб бўлди. Сахроларни қўмсади. Ҳеч кимсиз жойларга бош олиб кетмоқни истади. Юрак сел-сабор йиғлади. Юрак қуриб-қақшаб йиғлади. Юрак Машраби девона янглиғ жандасини елкасига ташлаб кетар бўлди.

Шунда Ойсулув келди. Ўзидан бойчечак хидини таратиб келди. Бойчечак сулув бўлиб, чанқоқ кўзларни бойчечакдек яшнатиб келди.

— Файбулла ака, қаранг, шунча бойчечак тердим! — деди у болаларча қувонч билан. Сиз ҳалиям ётибсизми? Сиз бойчечак термайсизми?

Ҳозир бойчечак терадиган пайтмаску. Тирамо бўлса, ҳосил йиғар пайт бўлса. Чор атроф заъфарон ҳазонрез бўлса. Файбулла шуни ўйлаб ҳайрон бўлди.

— Сиз доим шунақасиз, — ўпкаланади Ойсулув. — Сиз қаёнга қарасангиз сапсарик саҳрони кўрасиз. Ҳамон ташқарида тирамо, дарахтлар, гуллар ҳазон бўлиб ётибди, деб ўйлаяпсиз. Мен эса бойчечак териб келдим. Мен бойчечакни яхши кўраман. Менга ўхшагани учун мен ҳам бойчечакни яхши кўраман. Сиз уни яхши кўрмайсиз! — У қаттиқ гапириб қўйганидан ўзи ҳам хижолат чекаётгандек туюлди. Бироз ўйланиб туриб кейин сўзини юмшатиброқ гапирди. — Балки яхши кўрарсиз, лекин менчалик эмас.

Файбулла ҳам энди эрта баҳорнинг намхуш, бироз совуқ ва хушбўй ҳавосини ҳис этди. Эриётган қорнинг, уйғонаётган ернинг ҳиди бойчечак исига аралашиб, таралиб хонани буткул эгаллаб олгандек бўлди. Унинг бойчечак тергиси, ундан гулчамбар ясаб Ойсулуннинг бўйнига илиб қўйгиси келди.

— Юр, майли, бойчечак терганимиз бўлсин! — деганча Ойсулувга ўгрилди.

Ойсулув йўк эди. У аллақачон кетиб бўлганди. Таш-

қарида эса ҳамон тарвақайлаган қари тут шапалоқдек-шапалоқдек сап-сарик баргларини бир-бир ерга кузатганча, ярим яланғоч шохларини шамолда нижирлатиб тебраниб турарди.

... Ҷшанда Ғайбулла ҳали ўспирин эди. Юрагида сирли-сирли ажабтовур ҳислар яширин эди. Бу ҳислар ташқарига чиқишга мушток эди. Қамалиб, димикиб тутамокчи эмасди, улар. Гуллаб, чарсилаб хур-хур ёнмоқни истарди. Шунда, бехос бир қиз келди. Қиз шамол билан келди. Қиз куюн билан келди. Қўл етмас хужраларининг ҳам эшиклари ланг очилиб кетди. Тутаб турган аччиқ тутунга кўмилиб турган ҳислар бирдан озод бўлди, хур бўлди. Аланга олди. Гулхан бўлиб ёнди. Қоронғу-қоронғу хужраларни кундуздек ёритиб ёнди. Маёқ бўлиб, йўл кўрсатиб ёнди. Бу қиз Ойсулув эди...

Кейин ҳижрон келди. Ширингина соғинч келди. Висол онини кутиш бошланди. Висол фақат тушдагина бўлди. Фақатгина тушларида Ойсулувни кўрди. Унинг васлига баҳраманд бўлди. Бу висол-да қисқа бўлди. Тун узундан узоқ, туш эса қисқа бўлди.

Кейин узоқ кутилган тонг отди. Ғайбулла кўшни ҳашаматли дарвозанинг очилишини кутди. Кута-кута кўзлари толди ҳамки, дарвоза очилмади. Очилса-да, ундан Ойсулув чикмади. Кўшни бойнинг девори димоғи сингари баланд бўлди. Осмонўпар бўлди. Ғайбуллага алам қилгани шу бўлдики, икки қаричгина эни бор шу девор Ойсулувдан ажратиб турди. Шугина деворнинг ортида унинг бахти бўлди. Шугина деворнинг берисида у ўзини бахтсиз, деб билди. У ошиқ эди. Ошиқ дил таптортмас ботир бўлди. Боиси, ошиқ қалбнинг ўз дунёси бўлади. Ошиқ дил бу дунёга сифмай-сифмай кетади. Ғайбулланинг ошиқлиги мажмунона-мажнунона бўлди. У кўшнисининг бойлиги-ю ўзларининг камбағаллигини унутди. Йўқ-йўқ. Унутмади. Ўзича беғоналашиб бораётган бу дунёнинг бунақа бўлинишига тупурди. Ўзи фуқаро бўлган ишк оламининг қондасига бўйсунди. Юрак васл тиладими, висол даркор! Унга шу икки қарич девор ғов бўлдимиди! Керак бўлса Фарход янглиғ тоғни-да талқон қилишга кодир. У девор бўйнидаги дарахтга тирмашди. Деворга қўл етгудек-қўл етгудек бўлди. Дарахт лопиллади. Шохлари қарсиллади. Шунда...

— Раҳима хола, Раҳима хола! — деган овоз эши-

тилди. Овоз кўнғирокдек жарангдор бўлди. Сибизга ноласидай ва ширин бўлди. Файбулла жойида музлади. Вужуди кулок бўлди. Кулоғи кўча эшик томон «динг» бўлди.

— Ҳозир, — деди онаси, мағзава юки қўлларини чала-чула чайиб кўча эшик томонга чопди. — Ҳозир, борапман!

Эшикдан Ойсулув кўринди. Унинг тинчини ўғирлаган ўша ўғригина Ойсулув ховлига ой бўлиб эмас, офтоб бўлиб киргандек бўлди. Файбулланинг кўзлари камашиб кетди.

— Онам айтдилар, кечга меҳмон келаркан, чиқиб озроқ қарашаркансиз, кейин Икром ака чўлга кетган эканлар, Файбулла ака чиқиб ўтин ёриб берсин, экан.

— Майли, қизим, шу кирларимни ёйиб олайин, ҳозир чиқаман. Файбулла ҳам шу ерларда юрувди, — Онаси ховлининг тўрига қараб чақирди. — Файбулла, каердасан! Бери кел!

Ойсулув дарров изига қайтмади. Файбулланинг келишини кутиб тураверди.

Ойсулув уёк-буёқдан сўзлашгандек бўлди. Раҳима холасининг кир тоғорасига қараб ўтираверди. Кўзларини бўлса аҳён-аҳёнда ховли тўридаги кичик боғча томонга яширин-яширин ташлаб олаверди. Файбулла дарахтдан сирғалиб тушди. Онаси кир чайётган айвон томонга юрди. Бехос бир жуфт юлдузни ҳис этди. Кўзлари Ойсулувнинг нигоҳи билан тўкнаш келди. Унинг нигоҳларидаги сирли ўтни юрагида ҳис этди. Оёғидан мадор кетди. Тиззалари титраётганини сездирмаслик учун улардан холисроқда оёқ илди.

— Нима дейсиз? — деди кўзларини имкон қадар Ойсулудан олиб қочиб.

— Бор, бой тоғангникига меҳмон келар экан. Икром чўлга кетганмиш. Ўтин ёришга қарашиб тур. Сен бу ерда сўлокмондек бўлиб юрсанг-у, шунда кўхлик қиз қўлига болта ушлаб, ўтин ёрса уят бўлади, болта, — деди Раҳима хола ҳам шўх кулимсираб.

Файбулла онасини ҳозир жудаям яхши кўриб кетди.

— Майли, бораман, — деб тўнғиллади гўё бу иш ёқмагандек.

— Нима, ишинг қолиб кетяптими, сан боланинг. Бор, дегандан кейин боравермайсанми. Ҳозир бор. Ойсулув билан биргалашиб бор. Ўтиннинг жойини кўрсатади. Тез бўл!

Ойсулув ўрнидан қўзғалди. Файбулла унга эргашди.

— Сизни ҳам хизматга қўйдим, Файбулла ака, — деди Ойсулув айбдорона оҳангда кўчага чиқаётиб. — Бир тандир кизитгудек ўтин тахлаб берсангиз бўлди, унгача Икром ака ҳам келиб қолади.

Икром ака дегани бойнинг сўккабош хизматкори. элликдан ошиб қолган бўлса-да, ҳамон бола-чақа қилмай, бойнинг хонадониди бир ўзи яшаб келади. Унинг уйчаси бойнинг ошхонаси ва ўтинхонасининг орасида эди. Файбулла Икром аканинг келмаслигини тилади. Унинг йўл-пўлда ушланиб қолишини истади.

Файбулла Икром аканинг йиғиб, даста-даста қилиб қўйган ўтинларини кўзи билан чамалади. Шунда Ойсулув Икром аканинг ўткир қилиб, чархлаб қўйилган қулай болтасини тутқазди. Ўтинларга ишора қилиб: — Шулардан беш-олтита кундани ёриб, майдалаб берсангиз бўлди-да.

Файбулла енг шимариб ўтин ёришга тушди. Қўллари болтада бўлса-да, аммо кўзи тандирхона томонда бўлди. Ўчоқ бошида куймалашаётган аёллар орасида Ойсулув ҳам бор эди. Шуни хис қилиб у чарчокни ҳам унутиб ишлади. Бир зумда йирик-йирик кундаларнинг йигирматасини майдалаб, ўтин қилиб ташлади. Атрофга параха учди. Тайёр ўтин хирмон бўлиб кетди. Вужудидан тер қуйилди.

— Файбулла ака, чалоп ичаизми? *

Файбулла бир зум тўхтади. Девнинг табарчасидек катта, залворли болтани ёнига қўйди. Ойсулув бир коса муздек чалопни ушлаганча унга бокиб турибди. Файбулла жилмайди. Шўхлик қилгиси келди.

— Сизнинг қўлингиздан ҳалику чалоп экан, захар бўлса ҳам ичаман!

— Манг бўлмаса, — деб кулимсираб косани узатди.

Файбулла унинг хипча-нозик белини, нимчасини туртиб турган дуркун кўкракларини яқиндан, жудаям яқиндан кўрди. Ўзининг вужудини хис қилгандек уни-да хис қилди.

— Оласизми, йўқми, ўтинчи ака? — кулиб юборди Ойсулув.

Атроф негадир тинч эди. Ўчоқбошида ўралашиб юрган аёллар ҳам энди кўзга ташланмасди. Файбулла пайдан фойдаланиб қолди.

* Ичасизми (*шева*).

— Оламан! Фақат эгаси билан бирга! — Файбулла унинг коса ушлаган қўлининг билагидан шартта ушлади. Қиз оҳиста «вой» деди. Юзлари лов-лов ёниб кетди. Аммо, қўлини бўшатиб ололмади. Чунки унда коса бўлди. Коса тўла чалоп чайқалиб турган бўлди. Қалтис ҳаракат қилса чалоп тўкиладиган бўлди.

Файбулла косани қўлига олмай, Ойсулувнинг биллагидан ушлаб кўтариб симирди. Косадаги чалоп ярим бўлди. Косадаги чалоп тугади ҳамки, Ойсулувнинг қўллари озод бўлмади. Файбулла чалопни аллақачон сипқариб бўлган эса-да, ҳамон косадан бошини кўтармай турарверди. Кута-кута чарчаган Ойсулув бу ерда бир шумлик борлигини сезиб, қўлини коса-поса билан қўшиб тортиб олди.

— Сиз ёмон экансиз, — деди жилмайиб.

— Сиз эса жудаям яхши экансиз, — деди Файбулла ҳам ёйилиб илжайганча.

Ойсулув ортига қайтди.

— Шошманг, — деди Файбулла, — бу ишлаётган кулингизга овқат ҳам берасизми, ё шу чалоп билан бўлдимми?

Бу унинг яна келасанми, дегани эди. Яна бир висолдан умид қилган эди. Буни Ойсулув тушунди. Вужуди сирли хаяжондан энтикиб кетди. Аммо, сир бой бермади.

— Ишлайверинг, кейинрок Абилдан бериб юбораман! — Ойсулув қикирлаб кулганча қочиб кетди.

Файбулла унинг гапидан ҳанг-манг бўлиб қолаверди.

XV

Файбуллага илҳом келди. Ҳазал битгиси келди. Юрагидаги пинҳон ҳисларни шеър қилиб айтгиси келди. Дафтарини мисралар билан тўлдиргиси келди. Кейин уни ойдин тунда Ойсулувга ўқиб бериб, дилини ёргиси келди. Файбулла ғалати ошиқ бўлди. Ғалатилиги шунда бўлдики, Ойсулувни кўрмаса чилимини йўқотган бангидай ҳардамхаёл бўлди. Ойсулувни кўрганда эса ё, мум тишлаган соқов бўлди, ё, маза-бемаза сўзларни валдирайверадиған эзма бўлди. Лекин, ўла қолса, ичини кемириб ётган пинҳон дардини юрак ютиб айта олмади. Бу унга овир иш бўлди. Амалга ошириб бўлмайдиган иш бўлди. Ҳаммаси юрагига йиғила-йиғила дард бўлди. Дардининг номи ишқ бўлди. Дарднинг малҳами-

ни шеър деб билди. Табиби қалам ила қоғоз бўлди. У ўз Ойсулувини кўмсади. Девор ортидаги бахтини деворнинг бу ёғидан излади. Тополмади. Бойнинг девори баланддан ҳам баланд бўлди. Тошдан-да каттик бўлди. Муздан-да совук бўлди. Файбулла бу деворни дунёдаги барча ёмон нарсалардан-да ёмонроқ билди. Боиси, Файбуллани Ойсулудан ажратиб турди. Ойсулунинг ташқарига чиқишини пойлади. У чиқмади. Хеч қурса, бойни кига яна меҳмон келишини кутди. Меҳмон ҳам келавермади. Келса-да, Икром ака уйда бўлди. Ўтинни ёришга Файбуллага хожат қолмади.

Икки қадам наридаги Ойсулунни кўмсаб осмонга боқди. Юлдузли тунларда самодан унинг сиймосини кидирди. Дарди оғир бўлди. Дардига малҳам излади. Топгандек бўлди.

Юрагида тош янглиғ чўкиб ётган дард мумдек эриб, қоғозга сатрлар бўлиб томчилай бошлади. Бу сатрлар кўшиқ бўлиб туғилиб, оҳанги билан йўргакланиб чикиб келаверди. Файбулла куйлаб юборди.

Файбулланинг тоғасини Зокир бахши дейишарди. Тонготар базмларда соз чалиб «Ошиқ Ғариб»ни айтарди. Гўрўғлидан хониш қиларди. Ўзи битиб, ўзи оҳангга солган кўшиқлари ҳам бор эди. Файбулла тоғасига тортди. Тоғасининг ортидан эргашиб соз чалишни ўрганди. Кўшиқ айтишни ўрганди. Бахши тоға ундаги интилишни кўриб, эски торини совға қилди. Унда бор-йўғи учтагина сими бўлса-да, Файбулла бундан хурсанд бўлди. Учтагина торли бу созга Файбулла тил кирита олди. Ўз дардини унинг ғарибгина учта симининг нолишида баён қила оларди.

У торни созлади. Овозига жўрлаб ҳозиргина қоғозга тушган сатрларни оҳангга солди. Авжини олиб кўрди. Торнинг нолакор саси билан унинг бироз маъюс, ширалли овози уйғун келди.

Бир ҳафтадан кейин қишлоқда тўй бўлди. Тўй олди бахши тоғаси Файбуллани йўқлаб келди.

— Усулчим касал бўлиб қолди, — деди у, — шу тўйда доирани сен чалиб тур. Файбулла учиб-қўниб рози бўлди.

... Ҳовлида гулхан ёқилди. Олдин киз-жувонлар гулхан атрофида доира чалиб, ўлан, лапар айтиб ўйнадилар. Уларнинг орасида Ойсулудан, бўлди. У ҳам айлана-айлана ўйнади. Ҳаммани ўзига ром этиб-ром этиб ўйнади. Кейин катта, ўн уч болорли меҳмонхонада тўрт

қатор бўлиб ўтирган олтмиш чорли эркаклар базми бошланди. Шўрва сузилди. Катта-катта лаганларда эт келди. Чапани йигитлар тўрдаги оқсоқоллар кўзи тушмас бурчак-бурчакларда чоғирлардан ҳам нўш қилдилар. Ширакайф бўлдилар, шундан кейин Зокир бахшига навбат етди.

Бахши чордона қуриб торини қўлига олди. Файбулла ҳам ҳозиргина ўтга тоблаб қиздириб келган кийик терили доирасининг балдоғини бармоғидан ўтказди. Тоғаси чалган куйга мос усул бера бошлади.

Зокир Махтумқулидан айтди. Улуғ шоирнинг қиёматдан башорат қилган ашулалари билан даврани сел қилди. Кейин «Шоҳсанам-Ғариб»дан олди. Бир ош пиширим вақт мобайнида Зокир бахши тинимсиз хониш қилди. Давранинг олқишлари билан кўшиғини тугатди. Олдидаги пиёладан совуб қолган чойини хўплади. Томоғини хўллаб олиб, йигитларнинг талаби билан шўхидан айта бошлади. Ўйинга чорлайдиган ўйноқи куй ва лапарлардан айтди, лазгига ўтди. Чидаб ўтира олмаган ширакайф йигитчалардан бир-иккитаси даврага чиқиб шох ташлаб ўйнай бошлади. Зокир бахши «омон-омон»ни анчагина чўзиб, ўртада ўйнаётган йигитларга ҳам кўшиқ қўшиб, узок айтди. Ўйновчи йигитларни ҳам, бахшининг ўзини ҳам тер босди. «Отангга балли!»ни, «Офарин»ни эшитиб тўхтади. Бир қойилмақом уддалагандек ёйилиб илжайди.

Аммо давра куй-қўшиқ истарди. Буни бахшининг ўзи ҳам сезиб турарди. Энди, одамлар қўшиқни яхши-ёмонга ажратмайди, ким айтса ҳам тинглайверади деб ўйлади. Торни Файбуллага берди. Доирани ўзи олди. Бола бир-икки қўшиқ айтгунча доира чертиб, томоғига дам бермоқчи бўлди.

Файбулла меҳмонхонанинг очик дераза ва дарчалари олдида аёлларнинг турганини, куй-қўшиққа яширинча кулоқ солаётганларини пайқаганди. Очик дераза ёнида рўмолли бошлар кўриниш бериб турарди. Улар ичида Ойсулув ҳам бормикан? Бор! — деди ички овози.

У торни дадил қўлига олди. Тор бироз тинғир-тинғирлаб тихирлик қилиб турди-да, Зокир бахшини ҳайрон қолдириб бошқача тилдан равон сайрай кетди. Бахши олдинига эсанкираб қолди. Бу мутлақо янги куй эди. Зокир бахши бунақасини хали эшитмаган эди. Шунинг учун унга қанақа усул беришни билмай боши қотди. Кейин ўзини ўнглаб олди. Куйнинг тилини бироз

тушувгандек бўлди. Доирани торнинг ноласига омухта қилиб чертди. Куй равонлашиб, Файбулланинг ширали овози ҳам унга қўшилиб оқа бошлади.

Файбулла кечаги дардини бугун қўшиқ қилиб айта бошлади. Ойсулук ҳам эшитсин, деб баланд-баланд пардаларда хониш қилди. Ошиқ номидан бўзлаганида аҳли давра беихтиёр унинг ноласидан ох чекди. Унинг фарёдини дераза ортидаги кабутармонанд қалб ҳам эшитдимикан?

— Эшитди! — деди юраги.

У бугун вужуди билан куйлайверди. Қўшиқ яратилганидаги шавқ ва эхтирос унинг вужудини қуршаб олди. У илҳом отлиғ бир пари оғушида куйлади. Буни тинглаганлар-да ҳис этди.

Зокир бахшининг кўзлари ҳайратдан катта-катта очилиб кетди. Шу бўз бола жияни яхши ҳофиз бўлибди. Ундан-да зўр хониш қиладиган бўлибди.

Тўй эгаси янги ҳофизнинг елкасига тўн ташлади. Зокир бахши ўзи севган торини қўлига олди. Бир нигоҳ ташлади. Пардаларини сийпади.

— Бу торни, — деди у торни кўксига босаркан, хивалик Мадрахим устага ўзим бошида туриб ясаганман. Ўй йил бўлди. Асл тор. Кўпгина ҳофизларнинг шунга ишқи тушган. Бермаганман. Юзта қўйнинг пулини олинг, шу созни менга беринг деб ялинганди бир ҳофиз. Халику, юзта экан, мингтасини олиб келсанг ҳам бермайман деганман. Соз ҳофизнинг боласи каторида туради. Фарзандни сотиб бўладими?! Шу торни сенга бераман, жиян. Яхши ҳофизнинг сози ҳам яхши бўлиши керак. Яхши кунларда, элнинг тўйларида чал. Ол, жиян!

Шу куни эл сахийқалб Зокир бахшини алқади. Эл Файбуллани ҳофиз деб тан олди. Шу дақиқадан Файбулла элнинг назарига тушди. Неча-неча бўй етган қизларнинг унга ишқи тушди, шу оқшом Файбулла ўзини осмону фалакда учиб юргандек ҳис қилди. Энди унинг қўли ҳамма нарсага етадигандек. Файбулла оғиз солса Оллоқулбой ким бўпти, ундан зўрлари ҳам ҳеч нарса ни аямайдигандек. Бой уни жон-жон деб куёв қиладигандек туюлди.

Файбулла тўйни якунлаб, янги торини қўлтиқлаганча уйига қайтди. Юриб эмас, гўёки учиб қайтди.

— Буни Ойсулук кўрдимикин?

— Кўрди ҳам, эшитди ҳам! — деди юраги.

Бутун қишлоққа ёққан унинг хофизлиги фақатгина отасига ёқмади. Хасан ака ёлғизгина ўғлининг тонготар базмларда яллачилик қилишини истамди. У ўғлининг илми, зиёли киши, мадраса кўрган мулла бўлишини истарди. Йиғиб юрган пулини белига туғиб, ёнига ўғлини олиб Бухоро томонга кетиш пайига тушди. Ўғлининг дини-дунёдан, Қуръону хадисдан беҳабар, одамларнинг кўнглини шод қилгувчи эл бахшиси эмас, илми олим бўлишини хоҳлади. Икки дилнинг достони айна авжига келганда тўхтаб қоладигандек туюлди. Файбулла ўзини кўярга жой топмай типирчилаб қолди. Ойсулунни излади. Ойсулудан дарак бўлмади. Яна ўша кадрдон дарахтга тирмашиб кунни кеч қилди. Бойнинг хайхотдек кўрғонида Ойсулук кўринмади. Ойсулук бўлмаса бу кўрғон харобадан-да бағтарроқ хунук кўринди. Кўрғон ичида Икром ака юрарди. Икром акани кўриб хаёлига оддий, лекин ажабтовур фикр келди. Нега олдинроқ шу фикр хаёлига келмаганига хайрон бўлди.

Икром аканинг кулбасида катта тош чархи бор эди. У чархни айлантириб, пичоқ, болта, ўроқларни чархларди. Файбулла олдин ҳам бир-икки бор унга пичоқларини чархлатиб олганди.

Файбулла шошилиб ичкаридан каттагина ошпичоқни олиб, бойнинг ҳовлисига кирди. Икром акани йўқлаб овоз берди. Ичкаридан қўлларида нишолда суртилган нонни кўтарганча кавшаниб Абил чиқди.

— Ҳа, Файби, нима керак сенга? — деди Абил гўё Файбулла унинг қўлидаги нонни тортиб оладигандек шоша-пиша оғзига тикаркан.

— Икром акага пичоқ чархлатмоқчи эдим.

Абил унинг гапини илғаб-илғамай ортига ўгрилганча Икром аканинг кулбасига қараб бақирди.

— Икром, ҳей Икром! — У ҳеч кимни сизламасди. Ҳеч кимнинг номини тўлиқ тутмасдиям. Лекин унга ҳаммаша яхши гапирадиган беозор Икром аканинг яхшилиги учун истисно тариқасида унинг номини тўлиқ айтарди. — Икром чик, сени Файби сўраб келибди.

Икром ака пастак ҳужрасидан букчайиб чиқди. Файбуллага кўзи тушиб жилмайди.

— Келинг хофиз йигит, келаверинг.

— Икром ака, шу пичоқни чархлаб берсангиз, деб келган эдим, — деди Файбулла ошхонага ўрринча кўз ташлаб. Аксига олгандек ошхонада ҳеч ким йўқ эди.

— Бўпти-бўпти хофиз йигит, хозир дўндирамыз. — Икром ака ошпичокни кўтарганча хужрага кириб кетди.

Ховлида ҳеч зор кўринмасди. Ойсулудан дарак йўқ. Афсус, шундай режаси иш бермайдиган бўлди. Яна қандай қилиб киради-ю, уни қандай қилиб кўради!

Шунда яна Абил чопиб келиб қолди.

— Файби, мен билан отўйин ўйнайсанми?

— Абил, буёққа қара-чи. — деди Файбулла ёнига имлаб, — уйингда ҳеч ким йўқми, дейман?

— Бор, Ойси касал бўлиб қолди. Боши оғрийди. Шунга уйда ётибди.

— Менга қара, Абил, касали оғирми?

— Менга қара, Абил, касали оғирми? — дея хиринглаб, унинг гапини такрорлади Абил.

Абилга дўқ-пўписа қор қилмасди. Ўз уйида Файбулла уни урмаслигига чала ақли етарди. Шунинг учун тап тортмасдан уни масхара қилаверарди. Агар унинг кўнглини топмаса, унинг айтганини такрорлаб тураверди.

— Абилжон, сенга новвот берайми? — деди Файбулла ўзини меҳрибон кўрсатиб.

— Абилжон, сенга новвот берайми, — дея тўтиқушдек унинг сўзларини такрорларкан Абил, бирдан новвот сўзининг маъносини чақиб етди. — Бер! — чинкириб юборди у. — Беравер!

— Аввал Ойсулуд нечун касал бўлиб қолганини билиб кел, кейин.

— Бўпти, алдамайсанми?

— Йўқ.

— Аввал новвотни кўрсат-чи.

Файбулла эсанкирагандек бўлди. Киссасида новвот тугул унинг урвоғи ҳам йўқ эди.

— Сен билиб кел, кейин кўрсатаман.

— Йўқ, сен алдаяпсан, ярамас Файби! Аввал кўрсатасан!

Шунда Файбулланинг жонига Икром ака ора кирди.

— Ха, хофизи ошиқ, буёққа киргин, гап бор.

Файбулла сири фош бўлганидан, бу қайсар тентакка ўқрайиб қаради ва хижолат чекиб Икром аканинг ёнига кирди. Икром ака залворли чархни бир қўлида айлан-тириб, иккинчи қўли билан ошпичокни унга тутиб учкун сачратганча ишдан қўли бўшамай гапира бошлади.

Тунов кунни нафасингиздан ўт чиқиб қўшиқ айтга-

нингиздан сезиб эдим. Бу йигитнинг юрагини кимдир ўғирлаб кетган чиқар-ов, деб эдим. У ўғри қизнинг кимлигини ҳаққи рост билмас эдим. Кеча билдим. Қандай қилиб дейсизми? Кеча отангиз сизни Бухорога мадрасага элтиб қўйишини айтиб эди. Шуни гап орасида боймомога айтиб қўйдим. Уни Ойсулув ҳам эшитди. Ранги бўзариб, титраб кетганини сездим. Мана бугун қўли ишга бормаи касал бўлиб ётиб олди. Шунда сизнинг кўнглингизни ўғирлаган ўғри қиз ўзимизнинг Ойсулувимиз экан, деб билдим. Шунақа, хофиз йигит. Бовангизнинг ёши қайтгани билан ернинг остидаги илоннинг чайқалганини сезади. Сизнинг неча марта девор бўйлаб қараганингизни айтайми-е? — У айёрона кулимсиради.

Файбулла кип-қизариб соқов бўлиб ўтирарди.

— Ҳозирги ишингиз ҳам маъқул эмас, — дея сўзини давом эттирди Икром ака. Энди пичоқни чархлаб бўлиб, унга ўгирилиб ўтираркан. — Абил бечора хабарчиликка ярамайди. Ҳозир Боймомо қизининг олдида ўтирибди. Шунинг ёнига шартта боради-да, «Ойси, сени Файби сўраяпти» дейди-қўяди. Буни Боймомо эшилтади. Унинг ўзи яхши хотин бўлса ҳам, аммо оғзи бўш. Кўп ўтмай бундан Бойбува хабар топади. Шунда иккалангиз ҳам кўрадиганларингизни кўрасизлар. Шунинг учун ўйлаб иш қилиш керак, хофиз йигит. — У шундай деганча ошпичоқни Файбуллага тутқаэди. Кейин уни кузагиб чиқар экан, астагина шивирлади:

— Буёғидан хотиржам бўлаверинг, сизни бойга чақмайман. Ойсулув ўз қизимдай бўлиб қолган. Сиздай яхши йигит унинг йўлдоши бўлса, мен рози! Кейин вақтини топиб, сизнинг сўраб келганингизни, эртага Бухорога кетмоқчилигингизни айтаман. Ўзи кўриниш берар. Сиз яна бу ерларга келиб-нетиб юрманг. Бойбуванинг жаҳли ёмон-а!

... Орадан бир неча кун ўтиб Файбулла мудариснинг ваъзхонлигини тинглаб ўтирар экан, унинг бахтини биттагина икки қарич энлиликдаги девор эмас, минглаб шундай деворлар, олисдан олис йўллар, қанча қишлоқлару маҳаллалар ажратиб турганини ҳис қилди. Аммо шу икки қарич хижрон девори ортида турган бахтини кўриш умиди мужмал бўлган, хижрон уни баъзан умидсиз қоронғулик сари етаклаган бўлса, энди олис-олисларда қолган бахти юрагига нақадар яқин эканлигини ҳис қилиб ёришди. Файбулла

бу туннинг узок давом этмаслигини, ўзи соғинган тонг Ойсулув қиёфасида ҳаётини равшан ёритиб кириб келишига ишонарди.

XVI

Файбулла ухлаб ухламади, уйғоқ бўлиб уйғоқ бўлмади. Карахт ва пажмурда ҳолатда ётаверди. Ётиб-ётиб юраги сиқилиб кетди. Ўрнидан турди. Кузнинг ожизгина кўеши аллақачон ётоғига қараб йўлга чиққан. Азим тутнинг улкан сояси шарққа қараб чўзилиб кетиб, қарийб бутун ҳовлини эгаллаганди. Кун пешиндан оққан. Ойсулув айтган вақт бўлганди. У каловланиб уйдан чиқди. Фотиҳахонага кирди. Оллақулбойдан қолган маҳобатли кўрғонда совуқ жимлик ҳукмрон эди. Файбулла томоқ кирди. Ҳеч ким кўринмади. Фотиҳага келган охирги қариндош-уруғлар ҳам тарқаб бўлганди, чамаси. Файбулла яна томоқ кирди. Бориб сўрига ўтири. Ичкаридан Ойсулув чиқиб келди, Ойсулув!

У олдинги шўх хилқат. Ойсулув бўлмаса ҳам, бевақт узилган гул янглиғ хазон палласига қадам қўяётган бўлса ҳам, у барибир Ойсулув эди! Файбулла, юрагига қўшилиб типирчилай бошлади. У юрагига бўйсунди. У бутун борлигини қалбининг измига берди. Файбулла Ойсулувни бағрига босди. Буни у олисдан олис чўзилган ҳижрон тунга тугаб, нурафшон висол тонгида васл қувончидан ўзини йўқотиб, бахтдан сармаст бўлиб эмас, йўқ, гўё висолнинг хушнаво тонги интиҳосига етиб айрилиқнинг зим-зиё абадий тунига сафар қилаётиб, видо айтган янглиқ, унинг дийдорига тўйиб-тўйиб қолмоқ учундек қилди. Уни бағрига босар экан, дилида йиғилиб тошқотган соғинчли, изтиробли ва яна бир қанча исмсиз туйғулари эриб, кўзларида қайноқ-қайноқ ёш, мудҳиш воқеаларни башорат қилаётган юраги унсиз йиғлади. Бу сафар Ойсулув унинг кўксидан итармади. У ҳам сўнги бор бу бахтиқаро йигитнинг дийдорига тўймоқчи эди. У-да, қалбига эркини берди. Бир-бирига муштоқ, ҳар иккаласида сўнги бир неча кун ичида залворли тошлар остида эзилган икки қалб бир-бирига туташиб, бир-бирига қўшилиб кетди. Икки ирмоқ қўшилиб дарё бўлганидек, икки чўғ қўшилиб гулхан бўлганидек, икки ошиқ дил қўшилиб дарё бўлиб оқди, гулхан бўлиб ёнди. Кейин...

... Кейин унсизгина ажралдилар. Бир-бирига инти-

зорли, илтижоли боқиб, бир-бирининг дийдорига тўймай айрилдилар. Мангуга...

— Нега бунча ўзингизни олдириб қўйдингиз, Ойсулув?

— Нахотки ўзингиз буни англамаётган бўлсангиз?

— Ўлим ҳамманинг ҳам бошида бор. Мол-дунё ҳам бир келади, бир кетади.

— Сиз мол-дунё учун ичи куйиб, шундай бўлган деб ўйлаяпсизми?

— Йўқ, унчалик эмас. Аммо бошингизга тушган ташвиш бир йигитни синдирадиган ғам.

— Ҳа, сиз мени тушунмас экансиз, Файбулла ака!

— Сизга энди тушунаман. Сизга шерик бўламан. Сизни бир зум ҳам ёлғиз қўймайман!

— Йўқ. Энди кечикдингиз. Биз бирга бўлолмаймиз.

— Нега унақа дейсиз, Ойсулув? Бошимизга тушган ташвиш пешонамизда бор экан. Тақдиримиз бир бўлса, ғамимиз ҳам битта бўлади.

— Йўқ. Бизнинг тақдиримиз бошқа-бошқа тушди.

— Менга тушунтириброқ айтинг ахир!

— Сиз олдин мана буни олинг. — Ойсулув тўрт букланган қоғозни Файбуллага узатди. Фақат... Фақат, мен айтмагунча буни очманг. То мен айтмагунча очмасликка ваъда беринг. Майлими?

— Майли, Ойсулув. Сиз нима десангиз шу!

— Энди шуни қулоғингизга қуйиб олинг. Мен сизга муносиб эмасман. Бахтингизни бошқа жойдан қидиринг.

— Нималар деяпсиз, Ойсулув! Мен сизсиз нима қиламан?!

— Мени унутинг! Менсиз ҳам яшаш мумкин-ку!

— Йўқ!! Сизсиз яшашим мумкин эмас!

— Файбулла ака, ўзингиз ақлли йигитсизку, мени бунчалар қийнаманг энди.

— Сиз... сиз нега мени бунчалар қийнапсиз.

— Файбулла ака мени яхши кўрасизми?

— Нахотки, ўзингиз буни билмасангиз!

— Агар яхши кўрсангиз, кетинг бу ердан. Мени унутинг!

Ойсулувнинг кўзларида ёш қалқиди. Шошқатор томчилар унинг оппоқ юзидан думалаб туша бошлади.

— Файбулла ака, мен ҳам сизни яхши кўрардим! Шунинг учун ҳам сизни ташлаб кетаяпман! Алвидо! Энди борақолинг. Қолган гапни кейин гаплашамиз.

У шошганча орқасига ўгирилиб, тез-тез юриб ичкарига кириб кетди.

Файбулла ховли ўртасида серрайиб қолди. Такдирнинг бу зарбаси энди уни каловлантириб, эсанкиратиб қўйганди. Юраги бўм-бўш хувиллаб қолди, ҳамон кулоклари остида Ойсулувнинг сўзлари жарангларди. «Файбулла ака, мен сизни яхши кўрардим! Алвидо! Алвидо! Алвидо...» Унинг кўзларида қайноқдан қайноқ, захардан ҳам аччиқ икки томчи кўзёш пайдо бўлди. Юзларини ювиб, юмаланиб кўксига томди.

Файбулла ерга сингиб-сингиб уйига қайтди. У юз берган ходисани ҳеч ҳам ҳазм қила олмас, тушунгудек аҳволда ҳам эмас эди. Юрагидаги энг азиз нарсасини ўирлатиб қўйгандек чўкиб қолди. Энди Ойсулув йўқми?! Энди Ойсулувдан айрилдимми?! Энди унга етим деганда айрилиб қолаверадими?! Нега?!

Яна уларнинг орасига девор тушди. Унча-мунча эмас, дахшатли қўл етмас девор. Ундан ошиб ўтиб ҳам бўлмайди. Мўралаб ҳам бўлмайди. Унинг ортида бечора бахти етимдек қолаверади. Бу девор то киёмат қадар икки дилни бир-биридан айри қилиб, мустаҳкам тургувчи борлик ва йўқлик ўртасидаги девор эди.

Файбулланинг жисмигина уйига қайтди. Зилдек оғирлашиб кетган лошини судраб яна хонасига кирди. Ўтган барча воқеа унинг дахшатли босинкирашида бўлаётгандек эди. Бунинг ҳаммаси туш! Ҳозир бориб ухлайди. Шу билан тонгда уйғонади. У уйғонганда атроф гўзал тонг оғушида бўлади. Ойсулув тонгдан-да гўзал бўлади. Унинг бу ола-чалпоғ, тушидаги кўрганлари ҳаммаси унутилади. Дунё ҳам, тонг ҳам, Ойсулув ҳам бошқа бўлади. Бошқача!

Файбулла хонасига кириб кўрпача ташлади.

... Тур! Турсанг-чи, ахир. Бу не ётиш! — Ўшқирди Жумабек. — Турсангчи, эй нотавон банда. Сени изламаган жойим қолмади.

— Нега келдинг, қачон келдинг? — эсанкираб шошапиша сўради Файбулла.

— Сенинг қўшиқларингни соғиндим.

— Энди мен қўшиқ айтмайман.

— Бўлмаса биттагина ғазалингдан ўқиб бер.

— Мен ғазал ҳам битмайман энди.

Жумабек хайрон-хайрон термилиб, ўкиниб-ўкиниб уйдан чиқиб кетди.

Кейин бир иблисона важоҳатли одам кирди.

— Сен ётавер, — деди у тишларини иржайтириб. — Сенга ҳозир ишим йўқ. Буни бўлганимдан кейин сени уйғотаман.

Унинг қўлларида конталаш гўшт бўлди. Йўқ, йўқ. Бу гўшт Жумабекнинг боши бўлди. Бош бирдан кўзларини очиб гапира бошлади.

— Сен тур ўрнингдан! Қоч! Бу дев Соли Сардор! Ойсулувниям олиб қоч! Соли Сардор дев бўлди. Бошида иккита шохи, тишлари сўйлов бўлди. Қўллари коп-қора узун бўлди. Қўллари қонли бўлди.

— Сен мендан қутула олмайсан! Ойсулувингни энди қутқара олмайсан!

Уни аллақачон мен еб бўлганман!

— Сен ҳар доим кечикиб юрасан. Ҳар доим сен бола кечикасан! — деб нола қилди девнинг қўлидаги бош. Бу бош энди Жумабекнинг боши эмас эди. Оллоқулбойнинг қонли катта калласи эди, у.

— Тур, турақол энди, Файбулла! Қизимни қутқар! Уни қутқара қол, энди!

Файбулла ўрнидан турмоқчи бўлди. Оёқ-қўли ерга михлангандек, «қилт» этмади. Қовоқлари тош янглиф оғир бўлди.

Дев ҳамон хонада тимирскalaniб юраверди. Унинг оёқлари тўртта бўлди. Қўллари-да шунча бўлди. У ненидир излади. Хонада узала тушиб ётган Файбуллага эътибор ҳам бермади. Уни, сен кимсан демади. Ўз уйидагидек бемалол юраверди.

— Бўлди, Ойсулув учиб кетди, — деди Оллоқулбойнинг қонли боши. Бўлди, ҳаммаси тугади. Сен рафлатда қолдинг. Сен яна кечикдинг.

Шунда Дев қандай келган бўлса бир зумда шундай йўқолди. Қонли бошлар ҳам ғойиб бўлди. Қулбага аллақасердандир бир сирли нур инди. Қулба ёришиб кетди. Оппоқ кўйлагидан ойдин нур таратиб Ойсулув кириб келди. Юриб эмас, фаришта ҳавода сузиб келди.

— Хайр, Файбулла ака, — деди Фаришта. — Мен кетдим. Мен кетяпман.

Ойсулув хонадан охиста учиб деразадан тушаётган ой нурларини арғамчи килиб ўйнаб, тўлин ой томонга парвоз қилди. Кумушранг нурлар бу билан ўйнашиб, қувлашиб учдилар. Ойнинг хира кумушранг, васвасали нурлари Ойсулувни бағрига олди. Ойсулув ойга қўшилиб кетди.

— Кетма, — дея хириллади Гайбулла. — Кетмаа! — дея хайкириб юборди.

Унинг овози акс-садо берди. Овози тун бағрида сур чалингандек жаранглаб кетди.

Гайбулла ўзининг овозидан ўзи уйғонди. Юзига тўлиноининг кумушранг сири жилвакор нурлари тушиб турарди.

— Ойсулув! — деди у ойга қараб.

— Ойсулув! — деди ойда Ойсулувнинг аксини кўриб.

У ойга яқин бўлгиси келди. Томга чиқди. Ойга маҳлиё бўлиб термулганча томда юра бошлади.

— Ойсулув, — дея пичирлади. — Мениям олиб кет ойга! Олиб кета қол!

Шунда қўшни ҳовлидан аёл кишининг бўғиқ фарёди эшитилди.

— Ойсулув болаам! Жуванмарг бўлган болаам!

Аввал Ҳасан ака уйғонди. Қўшнисиникига югурди. Кейин қайтиб келиб, хотинини уйғотди. Иккаласи шоша-пиша ойнинг ёруғида янада бадвахима бўлиб, кўринаётган маҳобатли кўрғонга кириб кетишди.

— Ойсулув ўзини осиб кўйибди, — деди йўл-йўлакай Ҳасан ака. — Борсам осилиб турган Ойсулувнинг оёқларидан кучоқлаганча кампир уввос соляпти. Арқонни кесиб, уни ётқизиб келдим. Сен бориб кампирни тинчит.

Улар Оллакулбойнинг худо қарғаган бу ҳовлисига келган балонинг халивери тугамаётганлигидан нолиганча Ойсулув ётган хонага кириб кетдилар. Том устида ойга илтижولي мўлтираб гўлдираб турган Гайбуллани ҳеч ким пайқамади. У тонгда, ойнинг нурлари хиралашаётган қўшни ҳовлида бўғиқ йиғи овози яна қайталаб, онаизор фарёди кўкка ўрлаган, унга бир-икки қўшниларнинг овози жўр бўлган пайтда ҳушига келди.

— Ойсулув болам, ҳур келиб кетган фаришта болам! Жуванмарг бўлган болам!

Бир неча кундан бери бало-ю офат замбараги шу муштипар содда дўлвор ва анойи хотиннинг рўзгорини нишонга олиб, кетма-кет ёрат қилгувчи ўқларини йўллаётганидан ақли-ҳушидан айрилиб, телбаёна тусга кириб борарди. Охирги умиди, суянчиғи Ойсулувнинг ҳам бу дунёдан хайр-маъзурсиз тарк этишини у кўтара олмади. Ойсулувнинг тобути елкаларда лопиллай бошлаганда, у бор кучини бир марта аччиқ фарёд урдида шилқиллаб қулади. Шу йиқилганича қайтиб турмади.

Ойсулунинг ойдек танасини совук тупрок кучганининг учинчи куни кўзини-да очолмай, бир оғиз сўз-да айтолмай эри ва қизи ортидан ўзи ҳам йўлга равона бўлди.

Бу фожеаларни кутилмаган совуққонлик билан кутиб олган ягона одам Файбулла бўлди. Аҳли кишлок Оллокулбойни ёмон кўрарди. Баъзиларнинг уни кўришга кўзи, отишга ўки йўқ деса ҳам бўларди. Аммо, бу хонадон тақдирининг бехос берган бир зарбасидан кунпаякун бўлганини, ҳаммасига қирон теккандек бирин-кетин ўлиб кетаверишганини, худо қаргаган сўппайиб биргина бечора Абилнинг ўзи қолганини кўриб ҳамма баравар ачинди. Ҳар сафар, орадан уч кунни ўтказиб кўрғондан чиқиб турган тобут, унинг душманларининг ҳам қалбини эзиб юборди. Уларнинг-да мижжасида ёш калкиди. Фақатгина Файбулла жим эди. У ҳамма нарсани унутди. Унинг таъсирчан кўзларини лоқайдлик пардаси қоплаган эди. Катта-катта қора кўзларида ҳеч нарсани англаб бўлмайдиган совук сукунат ҳукмрон эди. Уйқусизлик касалига мубтало бўлиб, тунлари томма-том изғиб тўлин ойга қараб нималарнидир гўлдирагани-гўлдираган эди. Унинг ягона ҳамсуҳбати бечора ғирт етим қолган Абил эди. Иккаласи ойга термулганча бир-бирининг пинжида тонг оттирарди.

— Файби, қара, — деди Абил жужжикканча. Қара, Ойси ҳалинчак учяпти. Кўряпсанми? Менинг ҳам учгим келяпти.

— Менинг ҳам бу ерлардан олисга кетгим келяпти.

— У ер оппоқ, оппоқ. Бу ер эса қоронғи. Мен кўрқаман. Файби, қарачи у ерда отам ҳам борми?

— Йўқ, у ерда отанг бўлмайди. У ерда фақат Ойсулун бор.

— Майли, отам бўлмасаям майли. Ойсига боргим келяпти.

— Кетамиз. Бир куни Ойсулун келиб бизни олиб кетади. У ҳалинчак учганда иккаламиз тебратиб тура-миз. Уёққа-буёққа, уёққа-буёққа. — Файбулла қўлларини тебратиб, ҳалинчак учган хиёл қилди.

Кейин Файбулла аллақандай сўник, юракни титратиб юборадиган даражада маҳзун кўшиқни ҳиргойи қила бошлайди. Кўшиқ шунчалар маъюс оҳангларда айтиларди-ки, хатто унинг сўзларини илғаб олиш маҳол эди. Бу етим қолган юракнинг аччиқ айрилиқ ноласи эди. Файбулланинг бу ғиряси ойдин тунда, олис-олисларгача учиб борар, эшитган одамнинг беихтиёр кўзла-

ри намланиб кетарди. Қўшиқ энди авжига чиққанида бирдан узилади. Абил ҳиқиллаб йиғлаб юборади. Абил ичикиб-ичикиб узок йиғлайди. Тўлин ой ҳам аста-секин ботади. Энди осмонда иккаласи қиладиган иш қолмайди.

— Ойси кетди, — дейди Абил хўрсиниб.

— Ҳа, кетди, яна қачон келаркан, — деди Ғайбулла ҳам ҳазин товушда.

Элда Ҳасан аканинг ҳофиз ўғли савдойи бўлиб қолибди, деган гап тарқайди. Аллаким унга кўз тегди, бояқишнинг булбулдек овози бор эди, деб ачинади. Яна кимдир бойнинг кизини яхши кўраркан бечора шунча куйиб телба бўлиб қолибди, деди. Оғзига кучи етмаган яна бошқа бири уларнинг ўзининг наслида бор. Ҳасан боғбоннинг амакиси ҳам шундай, бироз девонароқ эди, деб пихиллаб кулиб қўйди. Эл барибир элда. Унинг ичида яхши ҳам, ёмон ҳам бўлади.

Ҳасан аканинг боқтирмаган табиби, қаратмаган аза-йимхони муллеси қолмади. Ғайбулла ўн-ўн беш кун туппа-тузук бўлиб юрар, аммо ой тўлиб ойдин тунлар бошланганда унинг насвасаси кўзир, туни билан томма-том кезиб тонгда яна афтодахол, ўзини ҳам бошқара олмайдиган нотавон бир бечорага айланиб қоларди.

XVII

Нашванқул келмади. Жумабек эрта тонгда уста Шарофни кузатиш баҳонасида, аслида эса Нашванқулдан хабар олиш, уни огоҳлантириш учун Турсунқулни жўнатди. Қўлига кечаги халтачани берди. Уни Нашванқулга беришини, яна бир кундан кейин қуроолларни етказишни тайин айтишни буюрди.

— Зинҳор унинг жаҳлини чиқарманг. Иложи бори-ча тинчлик билан иш битиришга кўндириш, — деб қайта-қайта уқтирди.

Бу Турсунқулга ёқмади. Унингча димоғидан эшак-қурт ёғадиган Нашванқул деган калтафаҳмнинг таъзирини бериб қўйиш керак эди. Бошқаларга ўрناк бўларди. Бекни ҳақорат қилишга журъат қилган кас бежазо қолмаслиги керак. Яна ким билади. Бекнинг ҳам бир билгани бордир-да. Турсунқул ичидаги уйлаганини тилига чиқармади. Ўз одатича бир сўз демасдан буйруққа бўйсунди.

Жумабек уста Шарофга ўн кун ичида хабар олишини тайинлаб йўлга кузатди.

Нашванкулнинг ховлиси анчагина кенг-мўл эди. Аммо уй жойни саришта қурмасдан, дуч келган жойга қуриб ташлаган омборхона-ю, қазноқ, сайисхона, молхона ва шунга ўхшайдиган керакли-кераксиз иморатлар ховлини анчагина беўхшов, тор ва кўримсиз қилиб кўрсатар, уй эгасининг анчагина бефаросат ва дидсиз эканлигини яққол намоён этиб турарди. Пастак, нураган деворга ўрнатилган баланд, нақшинкор дарвоза унинг яқиндан бошлаб бойиганини, пул қутиртира бошлаган, ўта кеккайма димоғдор эканлигини ҳам айтиб турарди.

Турсункул дарвозани қокди. Пастак девор отининг белидан ҳам келмас, новча гавдаси билан у ховлини бемалол кўриб туради.

Ичкарида шовқин-сурон кўтариб бир тўп бола ўйнарди.

— Ҳов Нашванкулбой, — деб овоз берди.

Болалар бир ўгирилиб қарашди-ю, бироқ бунақа нотаниш одамнинг келиши улар учун янгилик эмас шекилли, унчалик кизиқиш уйғотмади. Яна шовқинда ўйинларини қайтадан бошлаб юборишди.

— Ҳов бола, қани, буёққа кел-чи, — деди Турсункул болаларнинг салгина каттароғини ёнига имлаб.

Бола ўйиндан қолганига норози бўлиб отликқа бир ўқрайди. Аввал, борсамми ё йўқми дегандек бироз иккиланиб турди. Тунов куни худди шундай отликнинг унга танга бергани эсига тушди. Ўша тангани йўқотиб қўйган эди. Буниси ҳам берар, деган умидда, бурнини тортиб, чанг-чунг иштончасини чала-чулпа қоқиб, кемшик тишларини кўрсатиб илжайганча унинг ёнига келди.

— Нима дейсиз?

— Кимнинг ўғлисан?

— Нашванкулнинг.

— Отанг уйдами?

— Ҳа, уйда.

— Бўлмаса уни чақир

— Йўқ, отам чиқмайди.

— Нимага чиқмайди?

— Уйда одам бор.

— Бўлмаса мени отангнинг ёнига олиб бор.

— Йўқ, отам уришади.

— Ундай бўлса энангга айт, бориб отангга уйга меҳмон келибди десин.

Бола бироз ўйланиб турди.

— Сизда танга борми, амаки? — деди дубдурустдан.

— Бор.

— Беринг, кейин онамни чакираман.

Турсункул бу мушдай боланинг пухталигидан завқланиб кулди. Ҳарна қилсаям Нашванкулнинг боласида, деб кўйди ичида. Чўнтагидан бир чақа олиб болага ташлади. Бола чаққонлик билан уни ҳавода илиб оларкан уйига қараб хайкирганча шаталок ота кетди.

— Энааа, зна!

Нашванкул анчагина ҳаяллаб чиқди. Меҳмонхонадан чикибок отлик Турсункулнинг дароз гавдасига кўзи тушиб юраги шув этиб кетди. Мулла Жуманинг содик хизматкори унинг дарвозаси олдида туриши яхшиликка эмаслигини ҳис этиб сархушлиги ҳам тарқаб кетди. Аммо, буни юзага чиқармади.

— Келинг, Турсункул, отдан тушиб ичкарига киринг, — дея меҳмонноввозлик кўрсатган бўлди Нашванкул.

Турсункулни зимдан кузатаркан, унда ғайриодатий ҳолни, ёхуд ғазабланиш, қасос истагини кўрмади. Кўнгли бироз хотиржам тортиб, меҳмонхонага бошлаб кирди.

Турсункул меҳмонхонага салом бериб кирди. Пойгакда ўтирган бир ёшроқ йигитдан бошқа, ўтирганларнинг ҳеч бири унинг саломига алик ҳам олмади. Хатто, ким келди, деб қайрилиб ҳам қарамади. Тўрда ўтирган туркмени телпак кийиб, иягининг остига сокол кўйган одам ёнбошлаганча чилимни шақирлатиб сўрар, ёнидаги оқ юзли хўппа семиз киши оғзи-бурнидан паға-паға тутун қайтарганча, нималарнидир уқтирарди. Бу иккаласи ҳам Турсункулга нотаниш эди. Аммо, сиз билан биз бу туркманбашара кишини яхши таниймиз. У Соли Сардорнинг содик ўнбошиси Курбондурди эди. Аммо, унинг ёнидаги хўппа семиз кишини биз ҳам таниймиз.

Бу одам ёшлигида Амир Абдулахадхоннинг баччаси бўлган деган гаплар юрарди. Шунинг учун ҳам уни кўплар оркавотдан Садирбачча деб аташади. Аслида, яхшигина молу давлати бўлгани учун Садриддинбойвачча номини олган бўлса-да, унинг арпа дўқидан кўркмайдиган чапанилар бойвачча лақабини сал ўзгартириб, «бой бача» ҳам дейдилар. Ўзи бу ерлик эмас.

Баччаликдан бўшаганидан сўнг валиаҳд хузурига Қаршига келиб ўрнашиб қолган. Валиаҳднинг ишончига кириб, яхшигина мол-мулк ҳам қилиб олган. Ер-сув қилган. Бир неча дўконли бойвачча бўлган Абдулаҳадхон вафотидан кейин, валиаҳд Олимухон Бухоро тахтини эгаллади. Шундан кейин Садирбачча ҳам яна Бухорога боради. Аммо, барибир у Қаршига қайтиб келади. Узунқулоқ гапларга қараганда Амирнинг ўзи Садирбаччани Бухородан хайдаб солган экан. Бир неча ой у ҳеч кимнинг кўзига кўринмай ҳовлига қамалиб ётади. Амир вазабидан тушиб, баччани унутиб юборган шеклли, уни ҳибс қилишга одам келмайди. У шундан хотиржам бўлиб, яна савдо ишига шўнғийди. Унинг сотмайдиган нарсаси йўқ эди. Аллақаерлардан антиқа нарсаларни топиб келар, унинг тижорати яхшигина даромадли эди. Бу муваффақиятларини кўролмаган баъзи бир маҳаллий савдогарлар ғийбат қилишардими, ё бўлмаса ўзи ҳам шундай виждонсизми, бу фақат ёлғиз Оллоҳгагина маълумдир, аммо у ҳақда Қаршида шундай гап оғиздан-оғизга кўчиб юрарди: «Садирбачча, пул учун ўзининг хотинини қўшишдан ҳам тоймайди».

Кейинги пайтларда Нашванқул шу Садирбачча билан ҳамтовоқ бўлиб шерикликка ишлаб яхшигина даромад топа бошлаган эди. Жумабекка ваъда қилган қуроляроғни шу Садирбачча етказиб бераётган, у эса пуллаётган эди.

Боя пойгакроқда ўтириб Турсунқулнинг саломига алик олган ёш йигит эса Қурбондурди ўнбошининг хос йигити бўлиб, унга ҳамроҳлик қилиб келганди. Улар Нашванқулнинг уйига Соли Сардорнинг топшириғи билан қурол олиш учун келишган эди.

Турсунқул бу нотаниш, бадқовоқ ва беписанд одамларнинг даврасида ўзини бегона ҳис этди. Игнанинг устида ўтиргандек, ноқулай бўлди. Бир коса шўрва келтириб қўйишди. Шўрвани ичиб бўлди ҳамки, Нашванқулдан дарак бўлавермади. Тўрдаги иккала меҳмон ўзаро пичирлашиб сўзлашар, навбатма-навбат чилимни сўришларидан хонани аччиқ тутун ва яна бир қанча ёқимсиз ҳидлар аралашмаси хавони оғирлаштириб қўйган эди.

Нашванқул қўлида бир қўзача кўтариб кириб келди ва Турсунқулнинг рўпарасига ўтирди. Унда олдинги меҳмоннавозлик, озроқ ҳадик ҳислари йўқолиб, энди

ўзини сурбетларча, суллоҳларча тутарди. У, нега келдинг, деганча Турсункулга савол назари билан қаради.

— Ўша кунги гап бўйича Бек, мени сизга юборди. Мана буни унутиб қолдирган экансизми? — дея унга ўша кунги қопчиқни берди. — Ўтган гапга саловат Нашванкул ака, — деб босиқлик билан гапини давом эттирди Турсункул, гарчи ич-ичидан ғазаблана бошлаган бўлса ҳам. Ўша кун сиздан ҳам, Бекдан ҳам ўтди. Гинакудратни унутайлик, пулни олсин-да, қуролни етказсин, кечикканини ҳам кечираман, деб айтиб юборди Бек.

Нашванкул олдин Мулла Жума деб машҳур бўлган йигит билан ҳамсуҳбат бўлмаган эсада, аммо таърифини кўп эшитганди. Ўз гапига кўнмаганни кечириб ўтирмайдиган, керак бўлса, уни бешафқатларча жазолашдан ҳам тоймайдиган, қон тўкавериб кўзи пишиб кетган, бир худонинг ғазаби эканлигидан чўчиганди. Бироқ, унинг уйидаги кенгаш йиғинда Мулла Жума деганлари ҳали эндигина оғзидан сариги кетган, ёшгина йигит эканлигини кўриб, ҳафсаласи пир бўлган, унинг гапига кўнмаслиги бу ёқда турсин, у билан гап талашиб, хатто, ҳақорат ҳам қилганди. Агар элнинг оғзида юрган гап-сўзлар рост бўлса, Мулла Жума деганлари ўша ернинг ўзидаёқ гумдон қилган бўларди. Мана, у ҳамон тирик. Мулла Жума деган валломат эса унинг олдига одамини жўнатиб яраш таклиф этяпти, демак, эл уни ошириб-тошириб мақтаган. Тўртта келгинди қароқчидан молни қайтариб олиб келишни ҳаммаям удалаши мумкин. Яна бунинг кечирдим деб қариллаши етмай турувди. Худога шукур, Нашванкул ҳам кўчада қолганлардан эмас. У бой номини хор қилиб, айтган сўзини қайтиб олиб, бир бекман деб шовқин солаётган тирранчанинг олдига бошини эгиб боравермайди. Мана ёнида бутун Қаршига донғи кетган, манаман деган Садирбойвачча, яна Соли Сардор деган замона зўрининг уруш кўрган ўнбошиси турибди.

... Тез келган давлат кўзини кўр, димоғини баланд қилган Нашванкул, Мулла Жума деганга йўқликса сичқоннинг инини қирқ тангага олиб ҳам қутила олмайди-ган аёлмижоз бойваччага ва бир-икки қароқчини орқа қилиб, Мулла Жумага рақиб бўлиш, ўз қўллари билан ўзига гўр қазिशга тенг эканлигини сезмади. У ўзини Мулла Жума деб атаган ҳавойи мақтанчоқни икки дунёда

хам тан олмаслигини кўз-кўз қилгандек, шойи пар-
ёстикни қўлтиғига тортиб беписанд ёнбошлади.

— Яна нима дейди, ўша бекваччанг!? — дея вишил-
лади.

Бу Тунсункулнинг суяк-суягидан ўтиб кетди. Наш-
ванқулга совуқ қаради. «Бу галварснинг куни битган
кўринади!» — хаёлидан ўтди унинг.

— Ёшми, қарими, Мулла Жума барибир элга бек-
лик қияпти. Таёқни тик қилиб қўйиб ҳам, бек шудир
деса, унга бўйсунмоқ керак. Сизнинг бу дағдагангиз
ноўрин, Нашванқул ака!

Кейинги бир-икки йил ичида чапараста пул топа
бошлаганидан кейин, Нашванқул ўзининг исмидаги
«кул» қўшимчасидан жиркана бошлаган, унинг исмини
тилга олган кас охирига «бой» қўшимчасини қўшмаса
унинг ғазабига дучор бўларди.

— Менга қара, бекман деб қариллаётган бир тир-
ранчанинг кули! Нега ҳадеб менга кул, кул деявера-
сан?! Аслида ўзинг кул, мен бойман, бой! Энди айтчи,
менга, шу исқотингда қанча бор? — дея у бояги коп-
чиқни кўрсатди.

— Тунов куни ўзингиз битталаб санаганингиздан
бир чақа ҳам кам эмас.

— Менинг эсимда йўқ. Қанча бу?

— Бир юз олтмиш беш танга.

— Бу кам. Уч юз танга олиб келасан, кейин сенга
молни бераман.

— Нега бунақа, бой. Сиз айтган нархни ортиғи би-
лан олиб келдим-ку?

— Ўша куни муллаваччанг билан келиша олмадик.
Шунга нарх икки барабар ошди. Сен гапни кўпайтир-
май шошил. Эртага пулни тўғрилаб, молни олиб кетма-
санг, кейин минг танга бериб ҳам ололмайсан.

Нашванқул хохолаб кулиб юборди. Унга Қурбон-
дурди билан бойвачча ҳам бири хик-хиклаб, бири қих-
қихлаб қўшилди. Турсунқул, сенлар нега иржаясан,
дегандек олайиб қаради.

— Бу дейман, бой, сизникидан инсоф деганлари ҳам
этагини силкиб кетганга ўхшайди-а?

— Менга қара, кулвачча, менга бу ерда инсоф-диё-
натдан насиҳат уқмоқчимисан?! Унда тушунгни бориб
сувга айт. Ёқмаётган бўлса ана пул сенда мол менда.
Уни сенсиз ҳам сотаман! Ана, оларман ҳам топилади, —
деб Қурбондурдига қараб қўйди.

Қурбондурди чекаётган чилимини қўйиб, чордона қуриб ўтирди. Нашванқул уни ўзига орқа билиб гапирётганини сезиб, тўйган хўроздек бақбақасини шишириб бўйнини чўзди.

— Оларман бўлсанг ол-да, энди. Нима қиласан гапни кўпайтириб. Бўлмаса минг тилла бўлсаям мен оламан. Соли Сардор яхши қурол билан яхши отдан ҳечам пулини аямайди.

— Ие, меҳмон, сизни туппа-тузук одам десам, менаман баттар бир қул экансиз-ку!

— Овозингни ўчир, бўлмаса бошингни сапчадек узиб ташлайман! — деди юзига қон тепиб Қурбондурди. Чамаси Турсунқулнинг гапи нишонга текканди.

— Узингни бос, меҳмонсан. — Бўлмаса, ҳозир ўзим билардим! — Турсунқул косовдек қоп-қора ва узун қўллари билан елкасидан босиб қўйди. Жангари хўроздек сапчишга ҳозирланаётган Қурбондурди елкасига теккан улкан панжанинг залворини хис этиб, ўзига бўридек тикилиб турган бу қора найновнинг тили билан бирга қўли ҳам зўрлигини тан олди. Бўшашиб қолди. Олдинги дағдағасидан асар ҳам қолмади.

— Бой, мен сизникига жанжал қилиш учун келганим йўқ, — деди Турсунқул яна ўзини босиб олиб. — Аксинча аразни, унутиш, дўст бўлиш, яна савдони битириш учун келгандим. Бекка нима деб айтай? — У туришга човланди.

— Бегинг айтгандек, менинг ҳам гапим-гап! Уч юз тангани олиб кел-да, эртадан қолдирмай олиб кет. Ҳаммаси тахт. Ма, бунингни ҳам ол. — Нашванқул унга қопчиқни узатди. — Тўлиқ қилиб олиб келасан.

— Йўқ, бу сизда тура турсин. Камини бекнинг ўзи олиб келади. Хайр, бўлмаса.

— Турсунқул, бегинг бу ерга келиб юрмасин. Элни усиз ҳам бошқара оламиз. Яна, жонидан умиди бўлса, бундан кейин катта гапирмасин. Молни олиш учун ўзинг кел. Анави бекваччанг қорасини кўрсатадиган бўлса уриб оёғини синдираман. Ҳа, шундок қил! — Нашванқул ўзининг гапига ўзига нашъа қилиб кулди. Бу сафар унга фақат Садирбаччагина қўшилди. Қурбондурди эса кулмади. У қандайдир мудҳиш воқеанинг ҳидини олгандек безовталаниб ўтирарди. Турсунқул аёлмижоз бойваччага яна бир бўриқараш қилди-да, Нашванқулга охири гапни айтди.

— Агар бугун уйга қуролни олиб бормасанг, бекни эртага кутавер, албатта келади!

— Келсин, келаверсин, кафанини бошига салла қилиб келаверсин.

Турсункул шаҳд билан чиқиб кетди. Бироздан кейин эса човига қамчи еб аччиқ кишнаганча чопиб кетаётган отнинг туёқ товушлари эшитилди.

— Бу бек, бек дейди, унинг мақтовли беги ким ўзи, бой? — Садирбойвачча семиз юмалоқ қорнини осилтирганча ёнбошларкан, Турсункул кетгандан бери чўзилаётган жимликни биринчи бўлиб бузди.

— Э, нимасини айтаман, бир мақтанчоқ бўзболада. Ҳали уйлангани ҳам йўқ.

Чиранишдан нарига ўтолмайди. Тунов куни ўзининг уйида уни бўралатиб сўккандим, шунга қулини жўнатибди, кўрмайсизми, ярим соатдан бери бошимни қотиради, энағар!

— Ҳа, сиз ҳам анойи эмас, уни роса шилдингизку, — бойвачча қих-қихлаб кулди. — Ўзи ҳозир саксон милтиққа пул бериб кетди. Яна шунчанинг пулини талаб қиляпсиз. Ўшаниям олиб келса қанча милтиқ берасиз?

— Йигирма беш милтиқ, бешта тўппонча, яна озрок ўк-дори бераман.

— Ҳақиқатан анави, қора тўғри айтди. Сизда инсоф йўқ экан.

— Устозим сиз бўласиз-да, Садриддин ака! — Нашванкул яна қаттиқ хохолаб кулди.

Қурбондурди яна уларнинг кулгисига шерик бўла олмади. Унинг кўнгли бир нарсани сезгандек безовта-ланарди. Юраги сиқила бошлади. Тезроқ кетгиси келди.

— Бой, ҳозир қанча қуролингиз бор? — деди Қурбондурди улар қулишиб бўлганидан сўнг.

— Нимаиди?

— Қерак-да.

— Ўттиз бешта милтиқ, йигирмата тўппонча, тўрт қути патрон, — деди Нашванкулдан олдин Садирбойвачча.

— Шуни менга беринг, кетишим керак. Уёқда Соли Сардор кунига эллик марта онамни йўқлаб ўтиргандир.

— Сиз бунча шошаверманг, Қурбондурди. Ўзи бугун келиб бугун кетасизми. Бир-икки кун меҳмон бўлинг, борасиз-да, шу сардорингизнинг олдига.

Йўқ, бой, раҳмат. Шошилмасак бўлмайди. Бизга қуролни беринг, эрта кунни кеч қилмай кетайлик.

— Энди, Қурбондурди, мен ҳозир Турсунқулга лафз қилдим. Агар эртага пулни олиб келса-ю, мен унга қуролни топиб беролмасам, нима деган одам бўламан. Эртагача сабр қилинг, келмаса шу қурол сизники. Агар келса, сиз яна бир кун меҳмоним бўласиз. Мана, бой-вачча акамнинг одамлари эртасиз индин яна шунчани олиб келишади.

XVIII

Негадир куни бўйи Жумабекнинг хаёлидан Файбулла кетмади. Юрса ҳам, турса ҳам унинг гап-сўзлари, жарангдор товуши қулоқлари остида эшитилиб турди. Мана шундай серташвиш кунларда Файбулланинг ўрни билина бошлади. Жумабек ҳали, тажрибасиз ёш йигит. Тўрт йиллик мадраса таҳсили унга илм ўргатган бўлса-да, элни қандай бошқаришни, турли-турлик одамларнинг кўнглига қай йўсин йўл топишни ўргатмаганди. Бу ишни биров бировга ўргатмайди. Бировнинг ўргатгани бўлмайди ҳам, шундай пайтлар бўлади-ки, фақат ўзингга, ўз тажрибангга, ўз ақлигунга билан кучингга ишонишинг керак. Элга беклик қилиш учун кексалар тажрибаси-ю ёшлик куч-ғайрати, дунё кўрган ўрта яшар кишининг ақлу-фаросати керак бўлади. Жумабекда эса, ғайрат ва шижоат керагидан ҳам ортик топилади, ақли ҳушидан ҳам нолимайди, аммо тажриба йўқ. Баъзан иши унмаётганидан жунбушга келади. Сабр билан мунтазам мақсад сари кадам қўйишга чидамай етмайди. Негадир, ҳеч нарсага улгура олмаётгандек, шошади. Юрак ёриб дардлашадиган одами йўқ. Жамол Элбеги аёл киши. Уни тушунмайди. Жумабекнинг ҳар қандай режасидан, қилаётган ишидан бир ожизроқ нуқтани топади. Кейин эса куни бўйи уни қойиб, жавраб юради. Турсунқулнинг унга ихлоси баланд. Жумабекнинг ҳар қандай гапини маъқуллашга тайёр туради. Берган топшириқни аъло қилиб уддалайди. Аммо, ундан маслаҳатли гап чиқмайди.

Қорабоғлик Шомуродбой эса доно, баъмани эл қайвониси. Ундан ақли ўгитлар, маслаҳатлар эшитиш мумкин. Бироқ уларнинг ёшидаги каттагина фарқ очилиб гаплашишига тўсқинлик қилади. Жумабекнинг бесабрлиги, чуқур ўйламасдан бир қарорга келиб кетавери-

ши, бироз ховликмалиги Шомуродбойга, Шомуродбойнинг эса кексаларга хос эхтиёткорлиги, бир масала юзасидан керагидан кўпроқ ўйлаши, таваккалига иш кўришини хушламаслиги Жумабекка ўтиришмайди.

Ана шундай ўзи билан ўзи қолган беҳаловат кунларда Файбуллани кўмсайди. Тўғрисини бетингга айтадиган бу шоиртабиат йигитнинг ўрни такрор-такрор билинаверади.

Айтганча, унинг Шомуродбойга бироз уруғлиги ҳам бор эди, чамаси. Ҳа, улар олдин бир кишлоқда яшашган. Кейинроқ Шомуродбой, Худойбердибой ва Сафобойлар Қашқадарёнинг қуйи оқимидаги ўзларининг қадимий масканларига бутунлай кўчиб келишган. Аммо, бу кишлоқ билан у қишлоқ ўртасидаги борди-келди узилмаган. Мунтазам бир-бирларининг ҳолидан хабар олиб туришади.

Шомуродбойга айтиб уни чақиртириш керак... Шу пайт ташқаридан отнинг дупури ва кимнингдир овоз бериб чақиргани эшитилди. Турсунқул йўқлиги учун ўзи бориб дарвозани очди. Не кўз билан кўрсинки, ташқарида Шомуродбой билан тунов кунги Сардоба бўйида макон қурган туркман чол ўтирарди!

Жумабек ўзини худо назар солган йигит эканини сезарди. Кўнглига келгани албатта ўнгида келишини биларди. Бир неча бор бунга гувоҳ ҳам бўлганди. Аммо, бунчалик тез рўёбга келишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Жумабек бойнинг ташрифидан хурсанд бўлганини яширмади. Қайфичорлик билан уларни ичкарига бошлади. Иккала меҳмоннинг олдига дастурхон ёзиб, чой кўйиб узатди.

— Бек, сиз тунов куни Чориқул бува билан танишган экансиз. Бува сиздан миннатдор, — деб гап бошлади Шомуродбой. — Сизни шунинг учун бир зиёрат қилмоқни, кўнглига тугиб келган экан, мен бошлаб келавердим.

— Раҳмат, хуш кўрдик, — деди Жумабек уларга хушчақчақлик билан назар ташларкан.

— Энди, бек ўғлим, сизни ўша куни кўнгилдагидек меҳмон қила олмадим. Уруғимизнинг оқсоқоллари ҳам буни эшитиб мени койиди. Бир одам эмас, бир рўзгор эмас, бутун бир қишлоққа ўз еридан жой берган кишини ҳам шундай кутадиларми, деб изза қилишди. Кейин қишлоқ аҳли кенгашиб ўлпонни йиғиб беришди. Мен шуни олиб келавердим.

— Мен сизга олиқ-солиқни Шомуродбойга тўлай-сиз, деган эдим-ку, нега ўзингиз овора бўлиб юриб-сиз? — деди Жумабек.

— Солиқни Шомуродбойга тўладик. Бек, мен ўлпонни олиб келдим.

Жумабек хайрон бўлиб савол назари билан Шомуродбойга қаради.

— Булар пул шаклидаги солиқни солиқ, мол, дондун, шаклидаги солиқни ўлпон дейишаркан, — дея изох берди Шомуродбой.

— Шунақа. Хар бир рўзгор биттадан қўй берди. Хар бешта рўзгор бирлашиб биттадан от берди. Хар ўнта рўзгор бир туя берди. Жами йигирма қўй, тўртта от ва икки туяни йигитлар ҳали замон хайдаб келадди, — шундай деб Чориқул бува, бек бу кам деб ўйла-масмикан деган ҳадик билан Жумабекка қаради.

— Мен сизга ўлпон тўланг деб айтганим йўқ-ку. Нега шунча талотўпда қийналган элингизни яна харажатга қўйдингиз?

— Сизга нима десам экан, биз кўчманчи чорвадор элмиз. Ўз юртимизда ҳам, у ердан бу ерга, у бекликдан бу бекликка кўчиб юрамиз. Қайси бир бекликнинг яйловига кирсак, ўша бекка ҳозиргидек солиқ ва ўлпон тўлаганмиз. Бек эса, бизга яйловни берган. Яна ўғри-ю қарокчидан кўриқлаган. Шу таомил бўйича эл ҳам йиғиб берди. Мен эса сизга олиб келдим.

— Сиз нима дейсиз? — деди Жумабек чой хўплаганча хаёлга толиб турган Шомуродбойга қараб.

— Мен нима дердим. Олиш керак. Агар олмасангиз сизни химоя қилмайман деганингиз бўлади. Сиз шундай демасангиз ҳам уруғнинг оқсоқоллари шундай деб тушунишади. Кейин яна овора бўлиб бошқа жойдан манзил кидиришади. Шунинг учун буванинг қўлини қайтарманг.

— Ахир менга қурол-яроғ керак. Қурилиш ашёлари керак. Буларни нима қиламан. Бозорга чиқариб сотмайман-ку, ахир?!

— Чуқурроқ мулоҳаза қилинг, бек, — деди Шомуродбой бекнинг ҳовлиқма феъли тутганига мийиғида кулиб, — молнинг ортиқчалик қилганини қачон кўргансиз. Ахир катта-катта қурилиш қиламан деяпсиз. Унда ишлайдиган усталарни қаттиқ нон ва совуқ сув билан боқмассиз ахир. Бу йигирма қўй ўша усталарнинг овқатланишига ҳам етмайди. Учта сардобада бирдан қури-

лишни бошласангиз, камида ўттизта одам ишлайди у ерларда. Шунинг эътиборига олинганда, энди. Кейин йигит йираман, уларни қуроллантираман деяпсиз. Сизга навкар бўламан деган йигитларнинг ҳаммасида ҳам гижинглаган от бўлавермайди. Шунда Чорикул буванинг туркмени бедовлари асқотади, ха!

Жумабек ўзининг болаларча ўйламай туриб сўйлаб юборганидан уялди. Бекнинг ўлпонини қабул қилишга розилигини билиб, Чорикул бува ҳам қувониб қўйди.

Шомуродбой ўлпон масаласи бир ёқлик бўлди деб, энди бошқа масалага кўчди. Чўнтагидан бир варақ қоғоз ва чарм ҳамён қопчиқни олди.

— Бек бизнинг қишлоқ Амир замонидан юз етмиш танга солиқ тўларди. Чорикул буванинг келиб қўшилган урури эллик танга тўлади. Мана, икки юз йигирма танга, — деб тангаларни санаб бекка топширди.

Ташқарида қўй-қўзининг маъраши товуши эшитилди.

— Ана, келиб ҳам қолишди, — деди Чорикул бува.

Учаласи бир-кетин ташқарига чиқишди. Чорикул буванинг ўзи бошида туриб қўйларни кўрага қаматди. Отларни отхонага, туяларни ташқаридаги қозикларга боғлатди.

— Энди бизга рухсат берсангиз, бек, — деди қўл қовуштириб Чорикул бува.

— Э, йўқ, овқатланиб кетасиз, — деб унамади Жумабек.

— Овқатни бир йўла келиб тўйларингизда еймиз. Кунни кеч қилмай уйга қайтайлик. Кейин, бизнинг бир андишамиз бор эди. Буни Шомуродбойнинг ўзлари айтдилар-да. Майли омонликда учрашиш насиб этсин. Омин, Оллоҳу Акбар!

Уларни кузатиб қўйиб Шомуродбой иккаласи яна қайтиб киришди. Уларнинг қандай андишаси бўлиши мумкин, гапи бўлса ўзлари айтавермайдими. Нима қилди ўртага даллол солиб. Унинг фикрини уққандек Шомуродбой гап бошлади.

— Улар ҳали келиб улгурмасдан, беш-тўртта мол қўйни бериб, энди бизнинг хизматимизни қил, дегандек бўлаимиз, деб андиша қилишибди. Шунга мени ўртага қўйиб, сиз ётиги билан тушунтиринг, дейишди. Уларга Соли Сардор деган бир қароқчи, бу ўша Оллокулбойни хонавайрон қилган қаззоб бўлса керак, одам жўнатиб, солиқ ва ўлпон талаб қилибди. Бўлмаса, келиб

босаман, бу бегона юртда сенларнинг ғамингни ким ҳам ерди, деб чўчитибди.

— Қачон? Нега мен билан учрашганда айтмади?

— Кеча кечкурун иккитаси келганмиш. Сиз қайтгандан кейин. Шуни тайинлаб, кейин Қорлиқ томонга ўтиб кетишганмиш. Оти Қурбонназарми, Қурбондурдими экан. Бек бизни ўз ҳимоясига оладими, шуни билиб беринг деганди.

— Юртда эга битта бўлади. Кимни эга деб билса шунга тўласин. Агар ўша қароқчи қариндошини эга деб билса, лаш-лушини ҳам, берган ўлпону солиғини ҳам қайтариб олсин-да, бу ерлардан қорасини ўчирсин. Агар мени бек билса, бемалол юраверсин. Бир мўйига ҳам озор етказдирмайман.

— Яшанг, бек. Сизнинг шу дангаллигингизни, адолатпешалигингизни айтиб эдим. Шунга ишониб улар ёнингизга келишган эди, — деди Шомуродбой янги кадрдон Чорикул бува олдида юзи ёрув бўлишини ўйлаб жилмайиб қўйди. Кейин яна бироз ўйлаб туриб, Жумабекка термулди.

— Бек, йигитнинг боши икки бўлмагунча, моли ҳам иккита бўлмайди, деган донишмандлар, — деб секин кулимсираб гап бошлади. — Бўйдоқ, салт йигитнинг беклик қилиши ўнғайсизроқ бўляпти. Бек, дегани элнинг отаси бўлади. Сизнинг бу юришингиз баъзи оқсоқолларга ёқмаяпти. Буни олдинроқ ҳам менга айтишганди. Аммо, кўнглингизга тегиб қўяманми, деган андиша билан вақти-соати етганда айтарман деб эдим. Сиз элга ёмон беклик қилмаяпсиз. Катта-катта ишларни қилмоқни кўзляяпсиз. Юрт устида юрадиган одамсиз. Энди рўзгор тутмоқ фурсати етди. Буни олдинроқ Жамолга ҳам айтиб эдим. Нима дейсиз, шунга?

Жумабек ўйга чўмиб ўтираверди. Қачондир шундай кун келишини, ўзининг олдида шу масала кўндаланг бўлишини биларди. Йигит бўлиб хали бир қизнинг йўлига интизор бўлмаган, бир парирухсорга кўнгиб бермаган, аммо юрагида севиш, бир гўзал қизга ёр бўлиш истаги хали тахи бузилмай, қатланиб турарди.

— Ха, холам ҳам қўймаяпти. Нима десан экан, hozир тўй қиладиган замонми. Ҳаммаёқ алғов-далғов бўлса. Эл нотинч пайтда юракка тўй сиғадими. Кейинроқ юрт тинчиганидан кейин қилсак қандай бўларкин. Яна ўзларинг биласизлар.

Жумабекнинг ўз мулоҳазасини айтиб, сўнгги сўзни

Элбеги билан ўзига кўйгани бойга хуш ёқиб ийиб кетди.

— Бек ўзингиз яхши биласиз, никоҳ Оллохнинг иродаси билан бўладиган муқаддас иш. Қирғинбарот урушларда ҳам никоҳ бўлган. Ҳозир, худога шукр, ундай эмас. Нима дейсиз, кўз остингизга олганингиз борми, ё холагизнинг танлагани ҳам бўлаверадими?

Анчагина чўзилган сукунатдан сўнг Жумабек бироз ўнғайсизланиб бўлсада, розилигини билдирди:

— Майли, ихтиёр холамда. Бизни боқди, вояга етказди, ўқитди. Энди ихтиёрни холамга берайлик, келинни ҳам ўзи танласин.

— Баракалла, мард йигитнинг сўзини айтдингиз. Сиздан худди шундай жавобни кутгандим.

Шомуродбой бугун Жумабекка ўзининг барча гапини ўтказа олганидан хурсанд бўлди.

— Энди Жамолга айтай, тайёргарлигини кўрсин. Келин топсин. Насиб бўлса тез кунда тўйингизга хизмат қилайлик. Ҳа, айтганча, анави Нашванкул қорлуқ қуролни олиб келдими?

Йўқ, — деди осойишта, нурли хаёллар оғушида Нашванкулнинг жирканч номини эслатганидан ижирганиб. — Ҳали келмади, ярамас.

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Энди пешонасига ёзилганини кўради!

— Ишқилиб пешонасига бевақт ажал ёзилмаган бўлсин-да бояқишнинг.

Жумабек сиз ҳам шу ифлосга ачинапсизми, дегандек норози қараб қўйди.

— Тақдир, тақдирда. Уни ўзгартириб бўлармиди, — деб, Жумабек суҳбатга бироз кескинроқ нуқта қўйди.

— Кун ҳам кеч бўлиб қолди. Энди бизга ҳам руҳсат берсангиз.

— Ўтирибсизда, бойбува, хали овқат ҳам бўлгани йўқ.

— Овқатни яхши кунларда еймиз, худо хоҳласа. Омин, тўйхона бўлсин, Оллоҳу Акбар! Бек, холагизни қақириб беринг, унда айтар гапим бор.

Шомуродбой Жумабекнинг тўйга розилигини айтиб Жамол Элбегини қувонтираётганида, чарчоқданми, ғазабданми янада қорайиб кетган Турсункул келиб отини боғлай бошлади. Бек унга қараб юрди.

— Нима гап? — деди Жумабек унинг бузилган авзойига саволомуз қараб.

— Гап кўп, бек, — Турсункул яқинлашиб келаётган бойни ишора қилиб кўрсатиб, шунинг ёнида айтаверайми, дегандек.

Жумабек у олиб келган хабарнинг нохушлигини сезди. Бундан бойнинг хабар топмаслигини маъқул билди.

— Бўлмаса сиз уйга кираверинг, мен бойни кузатиб кайтаман.

Жумабек бой билан хайрлашиб, уни кузатар экан, Файбулла хақида сўраш паққос хаёлидан кўтарилаётгани эсига тушди. Отини минаётган Шомуродбойни тўхтатди.

— Бойбува, бир нарсани сўраш эсимдан чиқаёзбди. Қоракўл томондан Файбулла деган дўстим бор. Адашмасам сизнинг уруғларингиздан эди, шекилли. Яқин атрофда сизлардан Қоракўлга кетадиган одам бўлса хабар олдирмайсизми. Энди, сабоқдош дўстим ёнимда турса яхши бўларди, дўстсиз тўй татирмиди, одамга.

— Бу Файбулла деганингиз, Ҳасан боғбоннинг ўғлими?

— Ҳа, ўша кишининг ўғли.

— Ёшлар тез ўзгаради. Менимча, улар раҳматли, Оллоқулбойнинг ён кўшниси эди. Ёшлигида бир-икки кўрганам бор. Яхши кўшиқ айтадиган ҳофиз бўлибди, деб эшитгандим. Сиз билан келиб юрганида кўриб танимаганман. Кейинроқ, ўзи танишлик берган эди. Яхши болага ўхшайди. Эрта-индин Сафобой Оллоқулбойнинг қиркига бормокчи. Тайинлайман, бориб айтади. Хотиржам бўлинг.

Жумабек Шомуродбойдан миннатдор бўлиб қайтди. Ичкарида эса уни Турсункул бетокат бўлиб кутарди.

— Қани, оға, нени кўрдингиз, нени эшитдингиз, бир бошидан сўйланг-чи, — деди Жумабек ичкарига кириб Турсункулнинг рўпарасига ўтирар экан.

— Турсункул Нашванқулнинг уйида кўрганларини бир бошидан сўзлаб бера бошлади. Айниқса Нашванқулнинг сўнгги дағдағасини айтаётганида ғазабини боса олмай сўкиниб ҳам қўйди. Қурбондурдиннинг гапга аралашаётганини баён қилаётганида Жумабекнинг ҳам ғазабланаётганини сезди.

— Сиз нима дейсиз, — Турсункул гапини тугатар тугатмас Жумабек уни саволга тута бошлади. — Нашванқул айтган сўзининг устидан чиқа оладими?

— Бек, ўзингиз кўриб тўрибсизку, унда лафз бор-йўқлигини!

— Мен лафзини сўраётганим йўқ. Мен Қорликка борсам оёғимни уриб синдирмоқчи экан, шунинг уддасидан чиқа оладими?

Турсункул кулиб қўйди.

— Йўқ. Уддалай олмайди. Ўзи куёнюрак одам. Ёнидагиларни орқа қилиб айтди.

— Яхши, ёнидагилари суянса бўладиган одамларми?

— Йўқ. Уларга суяниб бўлмайди. Бири ўзининг ҳамтовоғи Садирбачча деган аёлмижоз, айёр одам. Иккаласи шерикликка ишляаптилар. Қуролни у олиб келади. Нашванкул сотади. Садирбачча деганлари умрида бировнинг ёқасидан олиб кўрмаган ҳезалакка ўхшаб кўринади. У ўла қолса ҳам ўзининг жонини хатарга қўйиб, Нашванкулни ҳимоя қилмайди. Иккинчиси Қурбондурди деганлари экан. Соли Сардор деган қароқчининг гумаштаси. Бу Соли Сардор деганлари Шомуродбой ўша куни гурунг берган, Оллоқулбойни ўлдирган қароқчи бўлса керак. У қурол сотиб олишга келган Нашванкул билан унча таниш эмас. Туркманлар танимаган, билмаган одам учун ўзини хатарга қўймайдилар.

— Учинчиси ким экан, уни айтмадингиз?

— Учинчиси Қурбондурдининг йигити. Хали она сути овзидан кетмаган ўспирин.

— Нима деб ўйлайсиз, эртага Нашванкул инсофга келиб қуролларни олиб келармикан?

— Йўқ!

— Нега?

— Чунки мени юборганингизни у ўзича Мулла Жума мендан кўрқди, одам юбориб, мен билан ярашмоқчи бўляпти, деб ўйлади. Балки, бундай гап тарқатиб ҳам улгургандир.

— Хўшш, унинг ҳовли-жойи қанақа. Мехмонхонаси ҳовлининг қаерида? Мана бунга чизиб кўрсатинг-чи! — деб Жумабек унга қоғоз билан қалам узатди.

Турсункул қовушмаган қўллари билан эгри-бугри қилиб бўлса ҳам, Нашванкулнинг ола-тасир уйчалари қуриб ташланган ҳовлисининг режасини чизгунча анчагина терлади. Аммо, Жумабекка тўғри тасаввур уйғота олди.

— Деворни паст деяпсиз, жудаям пастми? Ортида нима бор?

— Девор орти тақир ер, девори паст, нураган. Менинг белимдан келиб қолар.

- От сакраб ўта оладими?
- Қоратой бемалол сакраб ўтади. Менинг отим эса бироз қийналади, аммо ўта олади деб ўйлайман.
- Яхши, — хаёлида режани пиширарди Жумабек.
- Турсункул оға, унинг меҳмонхонаси қандай, деворига ўхшаб пастакми?
- Нашванкул меҳмонхонасини яқинда, бойий бошлаганида қурган. Анчагина кўркам, баланд иморат. Нақшинкор, сирланган кенг-мўл хонага олтмиш чоғли одам бемалол жойлашади.
- Эшиклари ҳам баландми?
- Эшиклари бухороча ясалган. Икки табақали баланд, менинг бошимдан ҳам тўрт энли юқори.
- Турсункул нима бало, бек меҳмонхонани бунча сўради. Ё от билан тўппа-тўғри бормоқчими меҳмонхонага. Агар шундай бўлса, зўр иш бўларди-да! У меҳмонхонага кириб борган Қоратойни ва бақа бўлиб қолган Нашванкулни тасаввур қилиб, кулиб қўйди.
- Яхши, яхши, сизнингча Нашванкул мени Қорлуққа кела олмайди, деб ишонадими?
- Йўғай, астойдил ишонмаса керак.
- Ундай бўлса, ўзича шунга тайёр бўлиб туради, а?
- Ха, бўлиши мумкин, уям унчалик ахлоқ эмас.
- Ундай бўлса қачон келади, деб ўйлайди?
- Эртадан, нари борса индиндан кута бошлайди.
- Чунки, мен эртага ҳам қуролни олиб бормасанг, Мулла Жумани кутавер, дедим.
- Яхши, бўлмаса у бугун бемалол ухлайди.
- Шундай.
- Жумабекнинг кўзларидан сарғиш, совуқ аланга сачради. У ўзгара бошлади. Турсункулга пайдар-пай савол ёғдирар экан, хаёлида Нашванкулнинг ҳукмини ўқиш режаси пиша бошлади. Рақибининг кучли ва заиф томонларини ўрганиб, кейин жангга кирадиган саркарда янглиғ режасини пухталаган сари Турсункулнинг кўзи олдида у танимас қиёфага кириб борарди. Жумабекда рақибини шошириб қўядиган хайбат, вужудидан дахшатли куч ёғила бошлади.
- Мен уни шу бугуноқ босаман! Фафлатда ушлайман! — деди ниҳоят ўзиникига ўхшамаган хирқироқ товушда Жумабек. — Сиз Қоратойни йўлга шайлаб беринг.
- Кейин кириб дам олаверинг, чарчагансиз.

- Бек битта илтимосим бор!
- Айтинг.
- Бек, мен ҳам бораман. Анави лаънати, мени ҳам ҳақорат қилди. Сиз у билан эҳтиёт бўлиб муомала қил, деганингиз учун гапимни ичимга ютдим. Аламдан ёри-либ кетай деяпман.
- Яхши, аммо кун бўйи отда юриб чарчагансиз.
- Йўқ, бу лаънатини итдай судрамасам, аламдан чиқмайман!
- Майли, бўлмаса, отларни тайёрланг. Кейин ўзингизнинг отингиз чарчаган чиқар. Отхонада тўртта яхши от бор, шуларнинг бирини эгарлаб олинг.
- Мен эса холамга айтай, хавотир олмасин.

XIX

Иккала отлик йўлга чиқишганда тўлин ой заминни ўзининг ойдин нурлари билан чулғаб олган сокин ва фараҳбахш тирамо туни аллақачон бошланганди. Кундузи қуёшнинг юмшабгина қолган нурлари қиздира олмаган оқшом чўкиши билан совиб, оғирлашиб қолган тупроқ отнинг туёқлари зарбидан кўпчиб кўтарилар, аммо чангий олмасдан, ой шуъласида кумушранг тус олиб, товланиб яна ерга қайтарди. Ҳаво бироз намхуш ва салкин, ундан шабнам ҳиди анқирди.

Кузнинг шундай сокин ва шоирона ойдин тунига туёқларнинг ошиғич зарбидан таралаётган ташвишли садогина ёпишмай турарди, холос. Аллақандай даҳшатли мақсад йўлида кетаётган қора отли икки суворий ойнинг кумуш нурларига чайилиб, янада ваҳималироқ манзара ҳосил қилганча шахд билан елиб борардилар.

Улар Қорлукка етиб келганларида ой аллақачон самони тарк этиб ётоғи сари йўналган, унинг ойдин нурлари жабридан кун кўролмаб қолган митти юлдузлар равшанроқ порлай бошлаганди. Зим-зиё қоронғуликда кишлоққа кирган отлиқлар энди ўз ўринларини алмашдилар. Новчароқ суворий олдинга ўтиб йўл бошлаб борди. Улар кишлоқнинг диққинафас ва эгри-бугри кўчаларидан узоқ юрдилар. Ниҳоят пастак деворга мутлақо ёпишмаган баҳайбат дарвозали ховлига етганларида новча суворий отини тўхтатди.

— Шуми, — деди орқадаги қора отлик.

— Ҳа, шу, — деб новча унга йўл берди.

Шунда қоронғу тунда фақатгина ялтираб турган ол-

тин олмадек катта-катта кўзларидан ва пешонасидаги кашқасидан бошқаси кўзга ташланмайдиган, тундек қоп-кора, баҳайбат бедов гўё Гўрўғлининг Фиротидек қанот чиқариб кўкка сапчиди. Қоратой ғарибгина девордан Жумабекни олиб сакраб ўтди. Ҳовлида ит акиллай бош-лади. Шошилиш керак эди. Жумабек Турсункул чизиб берган кўрсатган режа бўйича меҳмонхонанинг қаерда жойлашганлигини чамалади. Унгача Турсункулнинг оти ҳам бу девордан эсон-омон ўтиб олди.

Нашванкул меҳмонларига бир кўза тоза майдан олиб келди. Май кўзадан йирик-йирик нимкосаларга тинчгина оқиб ўтди. Бу пиёлалар сархуш қўлларга, кейин лабларга борди, май тинчгина пиёладан халқумга куйилди. Кейин у тинч турмади. Томошани бошлади. Садирбачча майни ютиб олиб, беҳаё кўзларини Қурбондурдиннинг ёшгина келишган, тортинчоқ йигитига ташлади. Кўзларида шахвоний хирс ўти ёнди. Тезроқ бу икки галварснинг маст бўлиб ўчиб қолишини пойлади. Соқийликни ўзи олди. Нашванкул билан Қурбондурдига кўпроқ, ўзига эса камроқ кўйди. Пайдар-пай кўйди. Ичишга қистади. Қурбондурдиннинг кайфи оша бошлади. Ўзини шер янглиғ кучли сездди. Бўридай таптортмас хис қилди. Ўзининг кадр-қимматини булар жойига кўймаяпти, деб ўйлади. Ўзини бир кўрсатиб кўймоқчи бўлди. Соли Сардор билан қандай жанг қилганларини, Оллоқулбой деган қорақўллик бойни қандай тунашганини айта бошлади. Оллоқулбойнинг меров хотини қандай қилиб кўмилган хазинани топиб берганини айтаётганда даврадагилар ичаклари узилгудек кулдилар. Унинг тентак ўғлининг хотини, бойнинг соҳибжамол, Қамарнисо отли келини ҳақида гурунг берганида Нашванкулнинг маст кўзлари шавҳатдан ёниб кетгандек бўлди. Кейин бойни қандай ўлдирганларини айтганида Садирбаччанинг ичига ваҳима оралади. Қурбондурди ҳамманинг оғзига қараб илҳоми кўзиб кетди. Оғзидан тупук сачратиб бойнинг ҳусни келининикидан ўн чандон ортиқ кизи ҳақида гапирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди ҳамки, бошлаган гапи бўғзида қолди. Ҳовлида нимадир гурсиллади. Ит акиллади. Гурсиллаш, энди сал енгил тарзда қайталади. Кейин бир жуфт отнинг шошқин туёқ товушлари меҳмонхонага яқинлашиб кела бошлади. Нашванкул бу холдан ҳайрон бўлиб ўрнидан кўзвалди. Чайқалиб бориб эшик тутқичига қўл чўзганди ҳамки, эшик тарақлаб очилиб кетди. Олдин зулук-

дек қоп-қора, пешонасида оппок, юлдуз шаклидаги каш-қаси бор, олмадек-олмадек кўзларидан аланга сочиб, сувлиғини асабий шақиллатган улкан отнинг баҳайбат боши кўринди. Кейин ҳар бири девнинг гурзисидек келадиган улкан қора туёқларини адрас кўрпачага бир-бир босиб, улкан қора от меҳмонхонага кириб келди!

Довдираб, кайфи бошидан учган Нашванкул от устидаги ғазабкор қоплондек важоҳат сочиб ўтирган Жумабекни кейинрок кўрди. Бойси, суворий от эшиқдан кираётганида қапишиб, Қоратойнинг узун-узун ёллари орасига сингиб кетганди.

Қоратой тоғдек кўкси билан Нашванкулни уриб учириб юборди. Бу фавқулудда ходисадан хайратда, бақа бўлиб қотиб қолган Садирбачча ўтирган жойида тислана-тислана бурчакка қисилиб, ҳозир бошига шифтдан бир бало ёғилаётгандек, калласини тошбақа янглиғ ичига тортиб қунишди. Қурбондурдиннинг ичган майлари ўз кучини кўрсатди. Ўрнидан тура олмай гандираклаб кетди. Кейин, эмаклаганча туришга уринди. Шунда кимнингдир қаттиқ, залворли панжаси унинг елкасидан чопони ва териси аралаш ушлаб кўтарди. Қурбондурди кундузги найнов одам — Турсункулнинг узун, қоп-қора қўлларини таниди. Турсункул қора от билан изма-из кириб келганини кўрмаган экан. Турсункул уни деворга жипс турғизиб қўйди. Бу ажабтовур воқеалар тушидами, ўнгидами содир бўлаётганини англамай хайрону, лол бўлиб турган Қурбондурдиннинг йигити тиззалари қалт-қалт титраганча, хайратдан катталашиб, олайиб кўзлари Қоратойнинг пешонасидаги юлдузидан узмай беихтиёр қўлларини юқори кўтарганча туриб қолди.

Жумабек мадрасада ўқиб юрганида Соҳибқироннинг ўғитларини қайта-қайта мутолаа қиларди. Умрини от устида, жанггоҳларда ўтказган донишманд Амирнинг «Душманни ғафлатда қолдириб, яшин тезлигида уруш солиб боришни ўрганинг», деган ибратли ўғити унга ёқарди. Дарҳақиқат, унинг рақибларини ғафлатда қолдириб, қутилмаганда пайдо бўлиши, уларни эсанкиратиб қўйди. Шунда у қутилмаган зарбдан гарангсираб қолган Нашванкулни ва ҳамтовокларига қараб Темурнинг ноҳос зарбидан гангиб қолган мўғулий хонларнинг ҳам ахволи буларникидан баттар бўлган бўлса керак, деб ўйлади. Жумабек ҳамиша ўзи униб-ўсган даштларда ҳам жанг қилган Темурбекка ҳавас қилар, бошқа сабоқдош жўраларига фахр ва ғурур билан сўзлаб юрар-

ди. Сохибқирон учун ниҳоятда табаррук макон Занжирсаройнинг харобаларини, баҳайбат қудуқни бир неча бор зиёрат қилган ва ундан бағоят таъсирланган эди. Ўзининг бу юришини Сохибқироннинг жанг усулига киёс қилиб ғурурланди. Ўзини Амир Темурдек музаффар ва енгилмас ҳис қилди.

Шу пайт бехосдан ўқ овози янгради. Қоратой икки олд оёқларини азот кўтариб, тулкиникидек кичик қулоқларини чимириб ғазабкор даҳшатли товушда кишнаб юборди. Олд оёқларини ўйнатар экан, яқиндагина тақаланган туёқлари билан Қурбондурдининг нақ пешонасига туртиб юборди.

Рақибларини саросимага солиб қўйганига ишонган Жумабек, хушёрликни биров бўлса-да, сусайтирган, Турсункул эса Қоратойнинг зарбидан ерга ағанаган Нашванқулни турғазаётган пайтида Қурбондурди ўзига келган ва мудом белида юрадиган тўппончасини чиқаришга улгурган эди. Хайриятки, унинг қалтироқ қўллари нишонга тўғри ололмади. Ўқ Жумабекнинг шуңдоқ ёнидан ажал ели билан учиб ўтиб, меҳмонхонанинг нақшинкор, қўштабақа эшигидан пайраҳаларни сачраганча тешиб ўтиб кетди... Пешонасидаги ярим ой шаклида тақа изи қолган жароҳатидан қон оқа бошлагач, юзини сиқимлаганча чўккалаб қолган Қурбондурди тинмай ихрарди. Жумабек Қоратойнинг жиловини силкиди. От ваҳимали оғир қадамлар билан Қурбондурдининг устига босиб келди. Жумабек кўпқарида улоққа эгилган чавандоздек, чўккалаб қолган Қурбондурдига эниб, қўлтиғидан даст кўтариб олди. Қонталаш башарасига бир нафратомуз назар ташлади-да, узанги ва этиги аралаш зарб билан тешиб юборди. Қурбондурди бу зарбдан учиб бориб қарсиллаб деворга урилди. Бир неча сония деворга сурат бўлиб қолгандан сўнг шилқиллаб қулади ва тинчиб қолди. Меҳмонхона бўйига мўлжаллаб тикилган узун адрас кўрпачада дақиқа сайин катталашиб бораётган қон доғи пайдо бўлди.

Садирбачча кўз ўнгида содир бўлаётган бу даҳшатлардан эс-хушини йўкотаёзди. Эндигина навбат ўзига етиб келганини ҳис қилди. «Қочиш керак!» Хаёлига келган фикрни ўйлаб ҳам ўтирмасдан уни амалга оширмакка киришди.

Сапчиб туриб ўзини очиқ деразага урди. Юм-юма-лок, тўнкарилган тўйқозондек катта ва беўхшов қорни чаққонлик билан деразадан ошиб ўтишга йўл қўймади.

У бор-йўғи бир неча сония кечикди. Деразадан бир амаллаб ошиб ўтди-ю, аммо қоронғуликка сингиб кетишга улгурмади. Жумабек бир ўқ билан уни ерга михлади.

Шундагина Нашванқул, Мулла Жума деган, худонинг унга юборган балосини бутун бўй-басти билан хис қилди. У суянган, ўзича улкан қоя деб ўйлаган тоғлари Мулла Жуманинг бир енгил зарби билан кунпаякун бўлганини ўз кўзлари билан кўрди. Иккаласи ҳам қонига бўялиб бири кўрпачада, иккинчиси эса совуқ тупрокни қучганча думалаб қолишди. Бу болакай бўлса Мулла Жума қаттиқ дўк урадиган бўлса ҳам иштонини хўл қилиб қўйишдан тоймайди.

— Қани, Нашванқул, сен айтгандек, бир тирранча бўлиб мана Қорлукка келдим. Оёғимни уриб синдирадиган мардни кўрмаяпман. Ха, нега индамайсан?!

Нашванқулнинг эрталабки вазоҳатидан асар ҳам қолмаганди. Индай олмади. Ерга боққанча безрайиб турарверди.

— Сен, Қорлукка ўзимиз ҳам эгалик қила оламиз деган экансан. Аммо, сендек ҳезалакка куни қоладиган бўлса, ўлгани маъқул эмасми, бу элнинг!

Нашванқул эгилган бошни қилич кесмас қабилда бошини ҳам қилиб тураверди. Шу йўл билан агар, таъбир жоиз бўлса, бу нодон бошини омон сақлаб қолди. Аммо вақтинча эканлигини ўзи ҳам ҳис қилиб турарди.

— Хўш, сен шу Қорлукнинг ғамини ейдиган, адолатпеша бўлсанг, майли, элингга бир яхшилик қилсан!

Нашванқул жони ёнига қолаётганини хис қилди. Аммо, Жумабекнинг сўнгги гапидан бу текинга эмаслигини ҳам сизди. Нима қилишим керак, дегандек бошини салгина кўтариб кўзлари остидан қаради.

— Турсункул оға, Қорлукка бу йилги солиғи қанча бўлиши керак? — деди Жумабек.

— Тўрт юз етмиш беш танга.

— Элингга ҳиммат кўрсатиб, шуни тўлайсан. Аммо бугун Турсункул оғам келтириб берган юз олтмиш беш тангани ҳозироқ қайтарасан. Бу ҳисобга кирмайди. Биз сендан қурол сотиб олмаймиз.

Нашванқул бир неча бор қўлидан қўлига ўтиб кетаётган чарм қопчиқни қўйнидан чиқариб бекка узатмоқчи бўлди, бироқ сувлигини шақирлатиб, унга адо-

ватли бакрайиб қараб турган Қоратойга якин йўлашга ботина олмади. Қопчиқни Турсунқулга узатди.

— Яхши, — деди Жумабек, — санаш шарт эмас-а, Нашванкул?

— Майли, санаб олинг, — деди у бўзариб, — агар бир тангасига хиёнат қилган бўлсам.

— Тўғри, ишонаман, ўлими бўйнида бўлган киши алдамайди.

Нашванкул зарб билан шапалоқ егандек сесканиб кетди.

— Энди менда бошка пул йўқ!

— Ие, ие, ўзларини Нашванкулбой атаб қариллаб юрган бойвачча, наҳотки, шунчалар ғариб бўлса?!

Нашванкул бошини янада қуйи солинтириб жим ўтираверди.

— Турсункул оға, мен бу лаънатидан алашимни олдим. Пули йўқ бўлса бошимизга урамизми. Бу тўнғиз сизни ҳам сўккан эди, чамаси. Сиз бир хуморидан чиқаринг бўлмаса. Буни сизга бердим. Урасизми, ўлдирасизми, сизнинг ишингиз!

Нашванкул кундузи қариллаб, Турсункулга қулвачча дегани эсига тушди. Бу бир неча соат олдин бўлган эса-да, сўнги дақиқалардаги воқеалар уни хиралаштириб, олис ўтмишга иткитиб юборгандек туюлди. Турсунқулнинг чўзик, қора юзидаги ёвузона катъиятдан, кўзларида учкунлаб турган нафратдан ваҳимага тушди. Унинг маймунникидек узун қўллари-ю, айикники каби панжалари ҳозир гирибонидан оладигандек, ундан қочиб қутила олмаслигига ишонди. Асабий кулимсираганча ўчини олиш учун яқинлашиб келаётган Турсункул кўзига ўз ажали бўлиб кўриниб кетди.

— Шошманг, бек, — деди Нашванкул ҳовлиқиб, Турсунқулдан ўзини холисроққа олишга тиришаркан, пул топилади!

Жумабек унинг гапларига парво ҳам қилмай отининг бошини бура бошлади.

Турсункул у томонга яна бир қадам ташлади.

— Бек, шошманг, ахир! — У Қоратойнинг жиловидан олмокчи бўлди.

Қоратойга унинг бу қилиғи ўтиришмади. Хатто, Турсункулга ҳам бўйин бермайдиган бу ўр қора тулпор, жиловига қўл чўзган Нашванкулни тумшуғи билан туртиб юборди. Нашванқулнинг бурни «жик» этиб кетди. Кўзларидан аввал учқун, кейин ёш сачради. Орқасига

тисарилиб бориб деворга суяниб қолди. Юзини чангаллади. Бурнидан оқаётган қуюқ шилимшиқ қон бармоқлари орасидан силкиб чиқди. Қўллари, кийимлари қипқизил қон бўлди. У бурнидан оқаётган қонга-да эътибор бермай, энтикиб-энтикиб гапирди:

— Бек, тўлайман! Икки баравар қилиб тўлайман!

— Ие, во ажабо! Боягина пулим йўқ, деб сағирдек мунғайиб ўтирган ғариб, энди бир кишлокнинг солиғини бир ўзи, яна икки баравар қилиб тўламоқчими?! Ҳозиргина бир тийин ҳам пулим йўқ, деб тургандинг-ку?!

— Эсимга тушди. Бир жойга яшириб қўйганим бор эди, — деди у ва бурнидан оқаётган қонни тўнининг энги билан артар экан.

— Балли, Қоратой, ўзингга ажойиб отсан-да! Унисининг пешонасига тамға босгандинг, бунисининг бурнини сичқоннинг уясидай қилиб ташлабсан. Сенинг шарофатинг билан бу галварснинг мияси ишлай бошлабди, Турсункул оға, — деди Жумабек Қоратойнинг ёлини силай туриб, — бу билан бирга боринг, яширган жойидан пулини олиб келсин. Қочадиган, ё хунар кўрса-тадиган бўлса, аяманг. Нашванкул, бу полвон аканнинг қўлидан қочиб қутила олмайсан. Буни хаёлингга ҳам келтирма!

Улар бошлашиб чиқиб кетишди. Жумабек бурчақда ҳамон гангиб, деворга қапишиб олган йигитга назар солди.

— Яқинроқ кел, имлади Жумабек.

Йигит икки одим олдинга юрди.

Аммо, бир зумда иккита баҳайбат-баҳайбат одамнинг башарасини бежаб ташлаган бу ёвуз отнинг яқинига боришга чўчиди. Меҳмонхонанинг ўртасида серрайиб қолди.

— Яқинроқ кел, — деди Жумабек ўзига тенгдош бу йигитнинг ҳамон ғўрлигидан кулимсираб. — Кимсан, бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Менми? Мен... мен, — деди у тутулиб-тутулиб, гапларини чала ямлаб айтarkan, — Қурбондурди ўнбошининг йигитиман. — У ҳамон чўзилиб ётган юзбошига қараб қўйди. — Отим Сапар. Бу ерга милтик сотиб оламиз деб келдик.

— Соли Сардорнинг йигитлариданмисан?

— Ҳа.

— Сардобанинг ёнига яқинда кўчиб келган туркманларнинг олдига ўлпон талаб қилиб борганмидиларинг?

— Ҳа, тунов куни шу ерда бўлгандик.

— Улар нима деди?

— Аниқ жавоб айтмади. Эртага уларнинг ёнига бориб, жавобини эшитмоқчи эдик.

— Яна қаерга бордиларинг?

— Помукқа, Чандирга, Найистонга ҳам бордик. Кейин бу ердаги Эски*ларга ҳам бормоқчи эдик.

— У ерларга не учун бориб юрибсанлар?

— Соли Сардор бу ерлардаги туркман уруғларини бирлаштириб, уларга катталик қилмоқчи, шуни айтдик.

— Сардорларингизнинг иштаҳаси карнай-ку! Ўзи ҳозир қаерда?

— У ҳозир Амударёнинг нари бетида. Баҳорда бу ерларга келмоқчи. Шунга пул, солиқ йиғиш, қурул-яроғ сотиб олиш ва вазиятни ўрганиш учун бизни юборди.

— Қоракўлдаги Оллоқулбой деган бойни ҳам сизлар ўлдирдиларингизми?

— Ҳа, у бой Сардорнинг Аннақули деган йигитини чопиб ташлади. Кейин ўлдирдик. Бўлмаса уни ўлдирмас эдик.

— Хўш, унинг келинини олиб кетган экансизлар, у қаерда ҳозир?

— У Сардорнинг хотини.

— Нима, Сардорларинг олдин уйланмаганми? Ёши нечада?

— У қирқдан ошган. Иккита хотини бор. Бу учинчиси. Катта хотинидан тўртта қизи бор. Бўйига етиб қолган. Ўртанчасидан битта ўғли бор. Ҳали ёш.

— Айт-чи, манави галварс Сардорнинг ишончли одамими? Унинг айтганини қиладими?

— Сардор фақат шу билан маслаҳат қилади.

— Бўлмаса уни ҳушига келтир!

Сапар чопқиллаб бориб унинг юзидаги қонни артди. Пиёладаги совуқ сувдан унинг юзига сепди. Сочик билан артиб жароҳатини тозалади. Кейин белидаги белбоғи билан пешонасини танғиб борлади. Ўнбоши бир инқиллаб кўзини очди. Олдин ҳеч нарсани англамай атрофга бефарқ нигоҳ ташлади. Кўз олдини тўсиб турган қора туман қуюқлашиб, тиниқлаша бошлади. Ол-

* Уруғнинг номи.

дин қоп-қора отни, кейин важоҳатли суворийни кўрди. Ва бу кўриниш умрининг охиригача хотирасига чиппа ёпишиб қолди. У ҳар доим Мулла Жума деган балойи офатнинг номини эшитганда, шу ҳолат кўз олдида гавдаланар, вужудига қалтироқ иниб, пешонасида лаънат тамғаси бўлиб қолган яримой чандиғидан дахшатли офриқни хис этарди. Кўрқув ва ғазаб аралаш қасос хиссини туярди.

— Тур, ўрнингдан ўнбоши! — ҳокимона дағдаға қилди Жумабек.

Қурбондурди Сапарнинг кўмагида инқиллаб ўридан турди. Кўрғошиндек оғирлашиб бораётган ковокларини базўр кўтариб унга қаради.

— Сенинг менга ўқ узганингни кечирдим. Жонинг ёнингга қолди. Ҳозироқ бу ердан қорангни ўчирасан! Ўлпон, қурол деган нарсаларингни эсингдан чиқар. Бу юрт меники, тушундингми?! Сардоринггаям тушунтир. Дарёдан нарида билган ...ни еб юраверсин. Аммо, бу ерга хомтама бўлиб келадиган бўлса кунини кўрсатаман! Бу юрт безга эмас экан. Мулла Жума деган эгаси бор экан, де! Энди йўқолларинг, кўзимдан! — Жумабек бир зум тин олиб Қурбондурдига синовчан тикилди. Унинг авзойидан шубҳали нарса кўрмади, шекилли, гапини яқун қилди. — Агар бирон қишлоққа бориб, бирон нарса умидвор бўлсаларингиз, иккалангизниям ўлдираман! Тушундингми?! Қораларингни кўрмайин, бу ерларда!

Қурбондурди ҳам, Сапар ҳам бир ўлимдан қолганларига шукрона айта-айта йўлга тушдилар. Бироздан сўнг иккаласи Қорлуқдан чиқиб, тўппа-тўғри ой ботган томонга равона бўлишди.

Жумабек Соли Сардорнинг гумаштасини ҳайдаб солганидан сўнг Турсунқул билан Нашванқул яна қайтиб келишди. Нашванқул Жумабекнинг кўзи олдида тўрт юз етмиш тангани битталаб санаб, юрагидан юлиб бергандек минг битта азоб билан Турсунқулга узатди.

Тўрт-беш танга пул топиб, босар-тусарини билмай, ўзини бой санаб юрган Нашванқул энди хонавайрон бўлганди.

Ё моли, ё, жони тарозига тушган бир пайтда у икки ўт орасида қовриларди. Унга ҳар иккаласи-да азиз эди. Аммо, сўнгги дақиқада жони ширинлик қилди. Тарозининг бу палласи босиб кетиб, йиққан бир тутам бойлигини бу қаттолларга ўз ақли билан тутқазди. Сўнгги

бир неча йилдан бери мўмай пул топиб, катта еб ичишга ўрганиб қолган, илгариги ночорроқ турмушини эсидан чиқариб улгурганди. У энди ҳамма йиққан-терганидан айрилиб, икки қўлини бурнига тикиб қолаверади-ми?! Унга йўл кўрсатиб, камбағалликдан бойликка олиб чиққан Садирбойвачча ҳам қонига беланиб, инқиллаб ётибди. Энди Нашванқулни ҳеч ким Мулла Жуманинг чанғалидан, камбағаллик ботқоғидан қутқариб қола олмайди.

— Нашванқулбой, сен энди ваъда қилинган қуролларни олиб чиқ, — деди Жумабек унга истехзоли қулги билан қараб.

Нашванқул олдин ўзи исмига бой қўшиб айтилганда ярим қарич ўсгандек ҳис қиларди. Аммо, Жумабекининг оғзидан Нашванқулбой сўзини эшитиб ўзини мазах қилингандек, ҳақорат қилингандек ҳис қилди.

— Нега? Сиз уни олмайман дегандингиз-ку?!

— Мен уни ҳеч қачон олмайман деганим йўқ. Сотиб олмайман дедим. Сотиб олмайман деганим, мутлақо олмайман деганим эмас, бой! Сен лафзингда турмадинг, мени — эл оғасини ҳақорат қилдинг. Буйруғимни бажармадинг. Сени инсофга чақириш учун юборган одамимни беҳурмат қилдинг. Шунинг учун сендан қурол-ярғни Соли Сардорга ўхшаган қароқчиларнинг, душманларнинг қўлига ўтиб кетмаслиги учун мусодара қиламан!

Нашванқул пешонасига бир уриб Турсунқулга яна йўл бошлаб кетди. Тақдирга тан бериб икки қути қурол-ярғни ортмоқлаб ўзининг отига ортди. Яна битта каттагина қутида ўқ-дори ортиб қолди. Уни қучоқлаганча нима қилишини билмай турганда Жумабек қутини ерга қўйишни буюрди. Садирбойвачча тупроқ чангаллаб ётган жойда отининг жиловини тортиб Нашванқулни қошига чорлади.

— Бор, хотинингни уйғот, — деб буюрди.

Нашванқул ҳали бу шармандалик ҳам бормиди деб ичинни ит таталади. Уйи томонга оёғи тортмади. Бундай шармисор қилганидан кўра ўлдириб қўя қолса бўлмасмикин, бу қашқир! Ўладиган хўкиз болтадан тоймагандек, у ҳам бўйнини қотириб тураверди. Жойидан жилмади. Унинг нима хаёлга борганини сезган Жумабек ўшқириб берди.

— Мен сенинг пўрси хотинингни бошимга ураманми, ифлос! Сенинг ғамингни еб, уйғот деяпман. Агар

бунинг ярасини боғламаса, эрталабгача тўнғиз кўпади. Кейин хунини тўлайсан. Буни алдаб олиб келиб, сен ўзинг ўлдиргансан дейишади. Кейин, бу юришинг ҳам кўзингга тўтиё бўлади. Бу кунингдек беш баттар бўласан, ҳа, тўнғиз!

Нашванқул кўрқиб кетди. Садирбойваччанинг ошна-оғайнисини кўп эди. Шулар эртага хун талаб қилиб келса нима қилади?! Хотини билан болалари ётган уйга ялангаёқ югурди.

Бу қандай беғам хотинки, уйда қиёмат кўпаётганида ҳам хуррак отиб ухлаб ётса! Бир эмас, икки бор ўқ отилди. Хонумони куйиб топган-тутгани, бор давлати Турсунқул отлиғ занжининг қўйнига кириб йўқ бўлиб кетсаям бу ғафлат ботқоғидан уйғонмаса!

Нашванқул Мулла Жумадан кўрган барча жабрининг аламини хуррак тортиб ухлаб ётган беғам хотинидан олди. Оч биқинидан берган тепкиси зарбидан хотини «ҳиқ» эттанга ўхшаш товуш чиқариб кўзлари «ярқ» этиб очилиб кетди.

— Ҳа, жувонмарг, нега тепасан? Сенга нима қилдим?! — кўзлари олайиб жавраб юборди хотини.

— Тур ўрнингдан мегажин, ётаверасанми, сасиб?!

— Нима дейсиз, ахир, ярим кечада ётмай, гўримда ётаманми, — бечора хотин йиғлаб қўяверди.

— Ҳа, сени гўрингда ётқизиб тинчийман! Бўлди, йиғиштир дийдиёнгни, мен билан юр.

Улар меҳмонхонага келишганда Турсунқул тўнғиздек семиз Садирбаччани даст кўтариб ичкарига киришиб бўлган эди. Уйқусидан ҳамон очила олмай турган хотин бечора меҳмонхонада гумбаздек қорнини шишириб ётган Садирбаччани ўлик деб ўйлаб юраги ёрилаёзди. Еттинчи лампанинг хира ёруғида унинг қонга беланган кийим-бошини кўриб, юрагига титрама кирди.

— Қара, — деб вишиллади қалтираб турган хотинига Нашванқул, — бу ўлиб нетиб қолса, сениям унинг ортидан жўнатаман!

— Ўҳў, дағдаға зўр-ку, — деди Турсунқул ташқарига чиқаркан.

Нашванқул ҳам чиқиб отига минди. Ортиб қолган қутини кучоғига олди.

Жумабек, Қоратойини гижинглатиб олдинда, кейин иккита сандикдек-сандикдек қутини ортмоқлаб бир қутини кучоғига олган Нашванқулни ҳам беллари майишиб-майишиб кўтарган кўк от, орқада саман тўриқда Турсун-

кул боришарди. Улар Хўжамуборак йўлига чиқишганда тонг бўзариб қолган, хўрозлар қулоқни қоматга келтиргудек бўлиб бир-бирига гал бермай қичқиришарди. Бу тунни ҳам беуйку, от чопиб ўтказган Турсункулнинг кўзлари юмилиб-юмилиб, ўзи эса мункиб-мункиб кетарди. Тўрик ҳам суворийсининг бу ҳолатини сезгандек, охиста-охиста, майин-майин йўрғаларди.

Улар секин-секин йўл босишди. Турсункулнинг ўзи чарчаган бўлса, Нашванкулнинг майдароқ кўк оти юк билан бирга эгасининг тўнкадек оғир гавдасини ҳам кўтариб анчагина чарчаб қолганди. Қоратой эса бу майда юришга ўрганмаганидан зерикиб гижинглар, қанот чиқариб талпинарди. Жумабекнинг ҳам ҳадеб, унинг жиловидан тортавериш жонига тегди. Қорлиқдан анчагина узоқлашиб, Хўжамуборакнинг биринчи уйлари кўзга ташланиб қолганди. Энди Нашванкулнинг изидан қувиб келадиган яқинларидан хавотир олмаса ҳам бўлади.

— Турсункул оға, сиз у билан бораверинг, мен кетдим, майлими? — деди ортига ўгирилиб Жумабек.

Турсункул ҳам, бўпти, бораверинг, дегандек қўллари билан қўйди.

Жумабек Қоратойнинг жиловини қўйиб юборди. Шуни кутиб турган Қоратой бир сапчиб олдинга ўқдек учиб кетди. Бироздан сўнг ҳам кўздан йўқолиб, олислашиб бораётган кичик чанг булути кўзга ташланарди холос.

Жумабек Сарикқа яқинлашганида Маматбойнинг бедапояси четидаги яқка ўсган баҳайбат тутнинг соясида оёқ илди. Қоратойнинг эгар-жабдуғини ечиб яланғочлади. Сувлиқ-нўхтасини ҳам ечиб олиб ўзини ўтпояга хайдаб юборди. Хуржунни тагига ёзиб, эгарни бошига қўйганча уйкуга кетди.

— Жумабек, — деди Файбулла ўйноқи қўй кўзларини қисиб, — тўйимга айтсам келасанми?

— Нега сўраяпсан, албатта бораман!

— Негаки, мен сендан жудаям узоқдаман. Келгунча қийналиб қоласан.

— Дунёнинг нариги четида бўлсам бораман! — деди Жумабек қатъий қилиб. — Тўйинг қачон бўлади, Файбулла?

— Эртага, азонда келавер.

У бошига янги дўппи кийган, адрас ва амиркони этикда чиройли очилиб, куёв қиёфасига кирганди.

- Айтгандек елкангдаги яранг тузалдими?
- Ҳа, кўрмагандек бўлиб кетдим.
- Бу яхши, лекин тўйга анавини олиб келма.
- Кимни, кимни?
- Анави, орқангдаги биткўзни-да!

Жумабек ортига ўгирилди. Унинг орқасида семиз қорнини базўр кўтариб пишиллаганча Садирбачча ўтирарди.

— Сен нега келдинг? — қазаб билан ўшқирди Жумабек.

— Мени бу полвон олиб келди. Сенинг ортингдан қорама-қора келавердик.

— Қанақа полвон?

— Кўрмаяпсанми, чияллик Нортўхта полвонни. У сени яхши танийди.

Нортўхта полвон хира туманликдан ажраб Жумабекка яқин келди.

— Мени танийсан, Жумабек, яхшилаб қараб танийсан! — деди Нортўхта қисик кўзларини янада қисиб иршайганча.

— Хўп, танисам не бўпти. Менда нима ишинг бор?

— Сен тўйга борма! Садирбойваччаникида катта кураш бўляпти! Турсунқул оғангни олиб бор. Курашамиз.

— Йўқ! Бормайман, сенлар ўликсанлар!

— Бизни сен ўлдирдинг! Сен! Сен!

— Сенларни мен жазолаганман!

— Айт, менинг гуноҳим не эди?! Нега мени ўлдирасан?!

— Сен бузуқ одамсан! Ўзинг тарқатган қуролинг охир ўзингнинг бошингга етди!

— Сен мени ўлдирдинг. Мен ҳам энди сени ўлдираман! — деди Садирбачча қўлларини чангак қилиб ва унга томон бостириб кела бошлади.

— Сен мени ўлдирган бўлсанг, мен ҳам сени ўлдираман! — деб унга қўшилди Нортўхта полвон.

— Мен сени ўлдираман! — деди қонталаш бошини кўтарганча Курбондурди.

— Мен сени ўлдирганим йўқ-ку!

— Сен барибир мени ўлдирасан. Сендан олдин мен сени ўлдириб қўя қолай!

Одам кўпайиб кетди. Уларнинг ичида Бухорода Жумабекнинг найзасига илиниб жон таслим қилган малла-соқол ўрис аскарлари ҳам, Соли Сардор ҳам, Нашванқул

хам ўзи бирон марта кўриб улгурмаган таниш-нотаниш башаралар ҳам бор эди.

— Биз сени ўлдирамиз! — гувиллади оломон.

— Нега?! Нега, ахир?!

— Чунки, сен бизни ўлдирасан!

Шунда Жумабек олисда ярқ этиб кўринган Сардобани кўзлари илди. У Жумабекка нажот қалъасидек кўринди. Сардоба томонга югура бошлади. Қанчалик интилмасин оёқлари ҳечам ўзига бўйсунмас, бу қонхўр оломондан ҳеч узилиб кетмасди.

— Кел болам, келақол, — Сардоба оппоқ рўмолни елкасига тушириб, унга қўлларини чўзганча имлаётган бир аёлга айланди. — Кел, болам, келақолсанг-чи, ахир!

Жумабек бу аёл ўзининг онаси эканини ҳис қилди. У эсини таниб улгурмай, уни ташлаб дорулбақога рихлат қилган онасини минг уринсин ҳам хаёлида гавдалантира олмас, онасининг қандай эканлигини тасаввурига сиғдираолмасди.

— Кел, келсангчи Жумабек! Менинг ёнимга кел, болам! Жумабек атрофидаги қонга тўлган ёвуз башараларга, ғазабнок ёнаётган нигоҳларнинг зич халқаси ичида ночордан ночор қолаверди. Шунда Мирза бува оппоқ соқолини селкиллашиб пайдо бўлди. Оломонни туртиб-туртиб, халқани ёриб ўтиб Жумабекнинг ёнига келди. Бу қон истаётган оломон негадир ундан хайикди. Унга йўл берди.

— Бор болам, онангни ёнига бор. У сени қутқазади. Мирза бува уни онаси томонга ўтказиб юборди.

— Сиз-чи, Мирза бува, юринг бирга кетамиз.

— Йўқ, сен люшил. Онанг қараб турибди.

— Онам... Менинг онам ўлган. У йўқ-ку, бува?

— Йўқ, онанг ўлмаган. Онанг ўлмайди. У Сардобага айланган. Чоп Сардобага, Жумабек.

Жумабек зич халқадан ажралиб чиқиб Сардобага қараб чопаверди. Мирза бува эса ёнидаги Нортўхта полвоннинг бўйнидан олди. Томирлари бўртиб-бўртиб чиққан қўллари билан уни бўға бошлади. Энди Оломоннинг у билан иши бўлмади. У Сардобага кириб олди. Сардоба яна унинг онасига айланди. Уни қучоқларига олиб бошини сийпай бошлади.

— Тур, турақол эркатойим. Сени Қоратойинг қидириб юрибди. Турақолсанг-чи, болам. Сени ҳали катта-катта ишлар қутмоқда. Мени унутма, тойчоғим. Сени соғинаман. Тез-тез келиб тур.

Шунда Қоратойнинг уни излаб кишнагани эшитилди...

Жумабек Қоратойнинг овози тушидами ё ўнгидами била олмади. Куёш оғиб, соя силжиган, юзига офтоб тушиб, қора терга ботиб кетганди. Тинмай лўқкилаётган бош оғриғи қолармикан, деган умидда юзини бориб ариққа чайиб келди. Сал енгил тортгандек бўлди. Тахорат ушатиб намозини ўқиб олди. Энди рухи тетиклашди. Қоратойни эгарлаб йўлга чиқди. Шунда қишлоқ томонга жадал юриб келаётган икки отликни — Турсункул билан Нашванкулни кўрди. Қоратой бир зумда уларни қувиб етди. Нашванкулнинг бечора кўк оти, саврисидан оппоқ тер кўлиги қуйилиб, бошини қуйи солганча зўр-базўр одимларди.

— Негадир, юрагим ғаш, бек, — деди Турсункул, — қишлоқда тинчликмикан?

— Тинчлик бўлиши керак, оға, ташвиш тортаверманг, — деди Жумабек ва ҳозиргина кўрган тушини хотиралаб ўзи ҳам кўнгли ғашланди.

Қалтираб терга бутганча бир қадамда икки тепиниб бораётган Нашванкулнинг чувак кўк отига раҳми келди. Шунча юк билан, яна тўнғиздек зилзамбил Нашванкулни ҳам кўтариб, йўл босиб келяпти, бечора.

— Тўхта! — деди Жумабек амирона. — Туш отдан, тўнғиз!

— Нашванкул ҳайрон бўлиб отдан тушди. Ҳамон қўлидан қўймай келаётган қутининг залворидан мувозанатини сақлай олмай гандираклаб бориб йикилиб тушди.

— Отга раҳминг келмадим, галварс! Қара, оёғида зўрра турибди. Бундан буёғи пиёда кетасан!

Нашванкул бунга-да рози бўлиб қўлидаги қутини эгар устига қўйди.

— Йўқ! Елкангга ол! — буюрди Жумабек.

Нашванкул бир қўли билан елкасидаги қутини маҳкам ушлаб, иккинчи қўли билан отнинг жиловидан ушлаб етаклаб йўрғалай бошлади.

— Турсункул оға, — деди Жумабек ўлганнинг устига тепгандек қилиб, — сиз ҳам эшитган бўлсангиз керак, бир валломат менга қурол керак бўлса, пулини тўла-да, елкангга олиб қайтавер. Мен сенга чойчака олиб юкингни келтириб берадиган хизматкор эмасман, деб катта кетганди. Яна ўша валломат сизга, сен қулсан ҳам деган экан-а, адашмасам. Ўша валломат ҳозир

елкасида куролимизни олиб йўрғалаб боряпти. У хизмати учун чойчақа олмайди. Демак, у хизматкор эмас, кул! Нашванкул деб бекорга номлашмаган экан ўша валломатни!

Бу масхара Нашванкулнинг суяк-суягигача бориб етди.

— Ё, худо, — деб нола қилди ичида Нашванкул, — борлигинг рост бўлса, бу қашқирни ҳам мендан баттар хор бўлганини бир кўрсат! Мен ҳам алаимдан чиқмай бу дунёдан ўтиб кетсам ҳечам рози эмасман! Менинг ҳам додимни эшит, худойим! — Нашванкулнинг кўзларида илк бор ёш милтиради. Елкасидаги қутининг оғирлигини ҳам сезмасдан кетиб бораверди.

XX

Жамол Элбеги эрталаб Гулойимни чақирди. Эрининг йўлига кўз тутиб тонггача уйғок ўтирганидан қовоқлари салқиб, кўзлари ҳам озроқ кизарган эди. Машки пастроқ кўринарди.

— Бир қатлама пишир-чи, кейинроқ Маматбойни-кига ўтиб келамиз, — деди элбеги. Кейин унинг юзига, пайдарпай юришига қараб хавотир олди. — Ҳа, сенга нима бўлди, эрини хумор қилган жувонга ўхшаб гангиб юрибсан?

Шуни кутиб тургандек Гулойимнинг дард халтаси очилиб кетди.

— Укангиздан хавотир бўлиб турибман. Кунботарда бир келиб кетганидан бери ҳамон дараги йўқ.

— Шунака дегин, Жумабек Турсункулни ҳам олиб кетган экан-да. Кўп хавотир олаверма, ҳали замон келиб қолади. Қорлукка, бир ошнасиникига тўйга кетганди.

— Бу дейман, опа, сиз ҳам Жумабекка бир уришиб кўйинг, тунлари тўй кезишни бироз камайтирсин энди.

— Қўявер, Гулойим, Маматқулбойнинг кенжа қизи — Нигорани олиб берай, кейин урушмасам ҳам ўзи мулла минган эшакдек ювош тортиб қолади. — Элбегининг бу гапига ўзи ҳам нашъа қилди. Гулойимга қўшилиб жилмайиб кўйди.

— Ҳа, азонда туриб олиб қатлама пишир, дейишингизда бошқа гап борақан-да, опажон, — деди Гулойим тўй дарагидан қувониб.

— Бошқа нима деб ўйлагандинг, опам қатламага

гудойиш* бўлибди дедингми-е, сен ғалча?! — деди Элбеги яна Гулойимнинг кулгисини келтириб. Гулойим кулгиси келсада, Элбегининг узиб оладиган феълидан кўрқиб кулмади.

Ўзи, дум-думалоқ, семизгина бўлса-да, чакконликда озгин жувонларнинг ўнини қочирадиган Гулойим, бир зумда хамирни қориб кўчқор ёғи билан мойлади. Зува-ла килиб бироз тиндиришга қўйиб, ўчоққа ўт қалади, қозонга ёғ қуйиб қиздира бошлади.

Элбеги сўрида ўтирганча чой ичиб, келин тушиш, тўй килиш ташвишларини хаёл килиб турганида ўчоқхонадан иссиқ ёғнинг «пов» этгани ва важирлай бошлаганини эшитди. Тонгнинг тиниқ соф хавосида қатламанинг ёқимли хиди тарқай бошлади. «Қачон улгурдийкан, бу тушмагур» деганча, туриб ўчоқхона томонга юрди. Гулойим куёшдек қизариб пишган қатламаларни олиб, ёнидаги лаганга қўяр совумай туриб уларнинг устига ёнидаги косадан шакар олиб сепарди.

— Шакардан мўлроқ сеп, қурумсок бўлмай кетгур, — деб беозор урушиб қўйди ва унинг сепишини кутмасдан, косани қўлига олиб сепи бошлади.

Гулойимнинг пиширган ўнта қатламасидан тўкқизини тоғорага солди. Бирини шу ерда сўлагани оқизиб юрган иштонли-иштонсиз, қора-кура Гулойимнинг болаларига бўлиб берди. Тоғорани дастурхон билан ўраркан, устига қанд-курс ва мева-чева қўйди. Ундан ҳам умидвор бўлиб бурнини тортиб турган болаларга биттадан қанди, туршакми тарқатиб берди.

— Боринглар, энди, ўйнанглар тумоёклар**, Жумабек акангизнинг ҳам сизга ўхшаган болалари кўп бўлсин, — деди.

Ўз улушларини олган болалар доим сержаҳл бўлиб юрадиган Элбеги момоларининг бугун очилиб кетганини кўриб, ундан яна нимадир ундирмоқчи бўлиб суйка-лиша бошлаганди, унинг бир қоши қўтарилиб, бириси пасая бошлади. Момонинг авзойи ўзгармасидан жуфтакни ростлаб қолишни маъкул кўришди. Элбеги шата-лоқ отиб кетаётган болакайларнинг ортидан бир дам жилмайганча қараб турди-да, Гулойимга дўқ қилди.

— Нега ялпайиб турибсан, бор атлас кўйлагингни кийиб чик! Агар у бечора тор бўлиб қолмаган бўлса, —

* Бошқоронги (шева).

** Такасалтанг (шева).

деб дўкининг изини кулгига олди. Кимсан Маматбой-
никига, қизини сўраб совчиликка борадиган хотин, ўзи-
га ҳам қараши керак-да, ахир!

Гулойимнинг боши осмонга етди. Жамол Элбегидек
эл кайвонисининг ёнида юриши, яна Жумабекдек йи-
гитнинг совчиси бўлиб, кимсан Маматбойнинг олифта
хотини Хадичанинг уйига бориши, манаман деган бой-
вучча хонимлар учун ҳам катта фахр, кейинчалик дав-
раларни овзига қаратиб мақтаниб юришга мавзу эди.

Гулойим оёғи ерга тегмай уйга қараб югурди. Бир-
икки кийилиб тахмонда оҳори тўкилмай турган атлас
кўйлагини кийди. Шол рўмолини ўради. Эри Бухоро-
дан олиб келган бухороча заррин кавшини оёғига илди.

Элбеги унинг туришидан бирон камчилик топиб, бу-
раб олиш учун баҳона қидирди. Элбеги унинг усти-
бошидан, кийинишидан камчилик тополмади. Бунақа
пайтда захирадаги қуроли — Гулойимнинг семизлиги
ҳамиша асқотарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Эрингнинг топиб келганини бир ўзинг тикавер-
масдан, у бечорага ҳам озроқ берсайдинг, ўзинг ҳам
пича хипчароқ бўлардинг, у бечорага ҳам жир берар-
миди, — деб тўнғиллади. — Бўл, нега анграясан, кўтар
буни, қўлларим узилиб кетай деяпти.

Гулойим ўзининг фаросатсизлигидан уялиб илжай-
ганча пилдираб бориб Элбегининг қўлидан тугунни олди.

Элбеги салобат билан олдинга юрди. Изидан катта-
гина тугунни кўтарган Гулойим майда қадамлар билан
чопқиллаганча унга эргашди.

Канийди шу юришини Халча кўрса, қуйиб ўларми-
ди, бечора. Ўзининг омадими, ёхуд Гулойимнинг омад-
сизлигими қўшниси буни кўрмадиям, куймадиям. Ха,
майли, унчалик афсус чекмади Гулойим, совчилик бир
марта бўлмайди. Бу сафар кўрмаса, янаги сафар бо-
ришларига албатта кўради, деб юпатди ўзини ва сўнгги
умид билан қўшнисининг ховлиси томонга назар таш-
лади.

XXI

Жумабек уйига етиб келганида совуқ хабарни эшит-
ди. Мирза бува қайтиш қилибди. Сардобага қароқчи
дориган ўша машъум тундан бери қирк кун кўрпа-тўшак
қилиб ётган бува охир-оқибат қазойини топширибди.
Турсунқулга юкларни тушириб, кутиб туришни тайин-

лаб ўзи отдан ҳам тушмай тўғри Мирза буваникига йўл олди.

Жумабек етиб борганида марҳумга хали жаноза ўқилмаган экан.

Мирза буванинг кампири Жумабекни кўргач, уввос солиб олдига чиқди.

— Бувангдан айрилиб қолдинг, болам, — кампир Жумабекнинг бўйнига осилиб йиғлади.

Тобутни олиб чиқиб ҳовли ўртасига қўйишди. Уввос солаётган кампирни тинчитишди. Марҳумнинг қарзларини бўйнига оладиган ворис бўлмаса жанозани ўқиб бўлмасди. Жанозани ўқийдиган имом буни сўраши керак эди. Жумабек саф бўлган одамларга қараб:

— Мен марҳумнинг қарзларини бўйнимга оламан. Бувамнинг кимдан қарзи бўлса менга айтсин, мен тўлайман, — деб сафнинг олдига ўтиб олди.

Тобут ердан узилди. Одамларнинг елкасига шиддат билан олдинга, қабристонга қараб лопиллаб кета бошлади. Белбоғ боғлаган Жумабек олдинда, икки-учта қўшнилариининг болалари ҳасса кўтаришиб, бобомлаб йиғлаганча унинг кетидан эргашдилар. Уларнинг ортидан эса тобут кўтарган тумонат одам қабристон томонга йўл олишди.

Мирза бувани тупроққа топшириб келиб яна унинг кулбасига йиғилишди. Марҳумнинг руҳига бағишлаб Куръон тиловат қилиб тарқалишди. Жумабек фотиҳахонада қолди.

Тушга яқин уни излаб Турсунқул келди.

— Нашванқулни уйига қайтариб юбордим, — деди у Жумабекка тўғри қилибманми дегандек қараб. Жумабек индамади, демак, маъқул. — Кейин опам сизни сўраяпти, бораркансиз.

— Нима гап, холам шу ерда эди, индамади-ку?

— Билмадим, балки бу ерга айтиладиган гап эмасдир.

— Майли, сиз бораверинг, мен ҳозир етиб бораман.

Уйда уни Шомуродбой билан Элбеги интиқ кутиб тургандилар. Ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин Шомуродбой сўз бошлади.

— Мирза бува раҳматли кўп яхши, бамаъни одам эди, жойи жаннатда бўлгур. У сизни жудаям яхши кўрарди. Боя фотиҳада сизга айтишга эп кўрмадим. Бир-иккита гап бор эди. Ҳозир мавриди бўлмаса ҳам айтаман. Яна қачон келаману, қачон айтаман.

Жумабек бемалол гапираверинг, дегандек унга қаради. Эшитишга шайланди.

— Энди, бек, тўй билан аза бирга келади деганларидек, тунов кунги гапим эсингиздами. Жамол бугун сизга бир келин топибди.

Келин излашга топган вақтингизни қаранг, дегандек Жумабек холасига қошларини чимириб қаради.

— Йўк-йўк. Сен менга бунақа қарама, — шошиб ўзини оқлай бошлади Элбеги. — Мен эрталаб, Мирза бува ўлмасдан олдин бордим совчиликка. Туш кўрибманми, бундай бўлишини.

— Хали, совчиликка ҳам бориб улгурдингизми? Қоёил-е, бунча шошилишч, нима, ёв қувиб келаяптими? Балки розилигини ҳам олгандирсиз?

— Бек, сиз қизишманг. Жамолни қистовга олавермасдан, келин ким деб сўрамайсизми, бундай.

— Энди, бойбува уйланадиган мен бўлсам, менга билдирмасдан бировларникига совчиликка борсалар, жаҳлим чиқади-да!

— Ахир, кечагина ўзингиз ихтиёр холамда деган эдингиз-ку?

— Ихтиёр ҳалиям холамда. Бундай деганим, тўй дарагини тўй кунни эшитаман деганим эмас-да!

Жамол Элбеги қош қўяман деб кўз чиқараёзганини пайқади. Пайқади-ю тилини тишлади.

— Мен, болам, сенга ёмонликни раво кўрмадим. Сени уйлантирсам, болаларингни катта қилсам, неварга тўйлари қилсам, дейман. Бу беш кунлик дунёда ким бору, ким йўк... — Элбегининг кўзларида ёш милтиради.

Жумабек дунёдан бефарзанд, сўққабош ўтаётган холасининг дил ярасига беҳос тегиб кетганини сезиб ўкинди. Ҳовури босилди. Анчагина сукут сақлаб турди.

— Майли, ким экан у, сиз келинликка лойиқ кўрган киз?

Жамол Элбеги Жумабекнинг мойиллик билдирганидан рухланди.

— Ким бўларди, Маматбойнинг кенжа Нигора кизи-да.

Жумабек Нигорани бундан анча йиллар муқаддам, мадрасага кетмасдан олдин кўрган эди. Ўшанда у жамалаксоч, анчагина шўх ва қақажон қизалоқ эди. Холаси унга харидор бўлибдими, демак, сулув киз бўлиб вояга етибди-да...

— Ўзингиз шунга нима дейсиз, Бек? — Шомуродбой унинг хаёлини бўлиб юборди.

— Холамга маъкул бўлса, мен нима ҳам дердим.

Жамол Элбегининг айтишича, куда бўлмишлар уни яхши кутиб олишибди. Мақсадини англагач, улар озроқ тайсалга солган экан, Элбеги Маматбойнинг олдига масалани кўндаланг қилибди.

— Э, сиз ушлаган жойингиздан кесмасдан қўймайсиз. Сизга йўқ, деб бўладими, Элбеги, — дебди Маматбой охир-оқибат.

— Шундай қилиб болам, биринчи боришимдаёқ нон ушатиб келдим, — деди Жамол Элбеги ғурур билан.

— Майли, қолган таомилларингизни буванинг қирқи ўтганидан кейин қиласиз.

Шу билан гап тамом дегандек Жумабек Элбегига бир қараб олди. Элбеги иши осон кўчганидан кўнгли кўтарилиб ташқарига чиқди. Шомуродбойнинг бундан бошқа ҳам зарур гапи бор, шекилли, ўрнидан кўзғалмади.

— Бек, — гап бошлади Шомуродбой. — Бугун дўстингиз Файбулланинг юртидан бир одам келди. Дўстингизнинг бошига мушкулот тушганмиш. Ўзи сал савдойроқ бўлиб қолганми экан, уйдан чиқиб кетганмиш. Бир ҳафтадирки, дараги йўқ экан...

Жумабекнинг вужудини совуқ тер босди. Кўз олди қоронғулашиб кетди.

Шомуродбой Файбулланинг Оллоқулбойнинг қизига кўнгили берганини, бой Соли Сардор томонидан ўлдирилганидан сўнг, негадир қизи ҳам ўзини осиб қўйганини, кейин бунча кўргуликларни кўтара олмай бойнинг хотини ҳам қазо қилганини, бойнинг ҳайхотдек ҳовли жойида биргина тентакнома ўғлининг ёлғиз қолганини сўзлаб берди.

— Дўстингиз қизни қаттиқ яхши кўрган шекилли, унинг ўлиmidан кейин савдойи қилик чиқарганмиш. Баъзан-баъзан йўқолиб қоларкан, шунда уни қабристондан, ўша қизнинг қабри ёнидан топиб олишаркан. Бу сафарги йўқолишда уни қабристонда топа олишмабди. Ерга киргандек зим-ройиб эмиш. Жумабекка ҳаво етишмаётгандек туюлди. Ташқарига чиқди.

Қуёш уфкини қонга бўяганча лоларанг тус олиб охиста ботаётганди. Сокин ва маҳзун яна бир куз оқшоми бошланди. Қуёш қизариб ботса, эртасига кун яхши келади, дейишарди, хаёлидан ўтказди Жумабек. Ростдан

хам яхши келармикан. Фожеалар ўлқонидан дарз кетган дунёга ямоқ бўлармикан эртанги кун.

Жумабек Бухоро томонга, уфққа — аста-аста сингиб бораётган офтобга, лоларанг шафаққа хаёлчан термулиб қолди. Хаёлида бир вақтлар Ғайбулла яхши кўриб қуйлайдиган Махтумқули ҳазратларининг ашъорларини хиргойи қила бошлади:

Кимлардир дер: дунё ёлғончи-фоний,
Сурган армондадир ўтиб борадир.
Кимлар қўлда тутиб бу кенг жаҳонни,
Ҳалол, ҳаром, барин ютиб борадир.
Мардлар юрар бўлди номардга боғли,
Шерларнинг тулкидан юраги доғли.
Пир бўлиб, пеш ўраб, бадосил ўғли,
Ҳаром нафсин ўнгда тутиб борадир.
Беномус бек бўлди, асллар озди,
Азозил дунёнинг сийратин бузди.
Бузғунчи кўпайди юрт-бино тўзди,
Дўсту-ёр бир-бирин сотиб борадир.
Махтумқули замин менгзар саройга,
Инсон мўрдай йиғиб борин бу жойга.
Кейин шоша-шоша чопгандек пойга,
Йиққанини ташлаб кетиб борадир.

Жумакул Қурбонов

САРДОБА

Роман

Уч жилдлик

ШОМ ОРТИДАН

Биринчи жилд

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

Мухаррирлар *И.Шоймардонов, Д.Исмоилова*
Бадий муҳаррир *М.Самойлов*
Рассом *В. Куликов*
Техник муҳаррир *Р.Бобохонова*

Теришга берилди 28.08.2004. Босишга рухсат этилди 20.10.2004.
Бичими 84X108 ¹/₃₂. Офсет босма. Петербург гарнитураси.
Шартли босма табоғи 9,2. Нашриёт-хисоб табоғи 10,6. Адади 1500
нусха. Буюртма № 755. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700083. Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.